

СЎНГИ ЎҚ

Жаҳонгир Зокирхўжани ҳар элаганида «мусофирликда олтин топиш осон, жон таслим қилиш қийин», деб қўярди. Аслида бу Зокирхўжанинг гапи. Танаси кафан кўрмаган, лаҳад кўрмаган муслимнинг гапи. Қулоғига Оллоҳ номи билан азон айтилган, «Оллоҳ» деб тили чиққан, умри бўйи тоат-ибодатда бўлган муслим жанозасиз кетди. Инсон боласининг бошига турли кулфатлар тушиши мумкин. Бу дунё азобларини беҳад кўп топиши мумкин. Лекин Жаҳонгирнинг назарига, кулфатларнинг энг бешафқати ўша Зокирхўжага насиб этди. «Бир ҳовуч она тупроққа зор бўлиб кўз юмишни ҳеч бир андага насиб этмасин.» Бу ҳам Зокирхўбанинг гапи...

Ноҳақлик, тухматлар жабрини кўп тортиган, аммо виждонига хиёнат қилмаган табаррук инсон, тоғам Мирзакалон Исмоилийнинг покиза руҳига холис ният ила бахшида эрдим.

МУҚАДДИМА

«Бисмиллоҳир Роҳманир Роҳийм!».

У шундай деб милтиқ қўндоғини елкасига тираб, баргга қараб олди.

Кузнинг совуқ нафасида титраб-қақшаб турган япроқлар қитдай шабадага ҳам тоб беролмай чирт узилладиган аҳволга келган. Ёмғирдан олдинроқ узилиб хазонга айланган барглар эса чиришга юз тутган. Бугунгилари ҳам, агар шамол учуриб кетмаса, ўз дарахтининг пойида чириydi.

Кун оғиб шабада эсмай қўйган. Дайдидарадаги дўнгликда — танҳо савлат тўкиб турувчи чинорнинг энг пастки шохидаги барг узилгани ҳамон милтиқ отилади: кимдир — иккисидан бири қулаши керак...

Бир ёнига сал қийшайиб турган йигит, гарчи ягона баргга тикилиб қолган бўлса ҳам уни кўрмайди. Укаси билан отишишга шартлашиб, қўлига милтиқ олгач, титраб турган барг ўлим хабарчисидай туюлиб, кўз олди хиралашган. Энди у фақат Худодан нажот кутади.

«Падаркушлигим рост бўлса, Худо аввал кўзимни кўр қилади. Баргнинг узилганини кўрмай қоламан. Жаҳоннинг қаҳри қаттиқ. У аямайди... Барг қани? Нимага кўрмайман? Худо жонимни укамнинг қўлига топширдими? Пешонамга ёзилгани шуми?»

— Жаҳон... Жаҳонгир!

— Нима дейсиз? — Жаҳонгир баргдан бир зумгига на кўзини олиб, акасига қаради.

— Улушим кўмилган ерни айтайми?

— Керак эмас.

— Жаҳон!

— Баргга қаранг!..

«Талвасага тушиб қолдилар. Ўлим ҳақлигини сездилармикан? Тепада Худо ким ҳақ, ким ноҳақлигини кўриб турибди. Агар отамни била туриб атайин ўлдирган бўлсалар, омон қолмайдилар. Худо жазосини беради. Аммо жазосини менинг қўлларим билан беришига қандай чидайман кейин! Отамнинг қабри совимай туриб, акамдан ҳам айрилсам, кимга суянаман? Акамнинг қазосини қўлимга топшириб қўйиб Худо мени ҳам жазоламоқчи эмасмикин? Нима учун? Қайси гуноҳларим эвазига менга буни раво кўрмоқчи? «Сен ўлдирдинг-у, бунинг мукофотига сени маҳв этдилар. Энди қотилингни жонини қаерда олишар экан...» Машойихлардан қолган бу сўзлар наҳот чинга айланса? Отамни акам ўлдирди. Мен акамни... Менинг жоним кимнинг қўлида? Барг қимирламайпти. Бармоқларим қотиб қолай деяпти. Қанча кутамиз? Балки барг эртага ҳам узилмас? Балки қиши билан қолиб кетар? Ахир ҳамма барглар ҳам узилиб тушавермайдик-ку? Акам баргга қараяптиларми?»

Жаҳонгир акасига кўз қирини ташлади. Оламгир милтигининг оғзини ерга қаратганча укасига маъносиз тикилиб турарди.

— Ака, баргга қаранг!

Жаҳонгирнинг овози тошларга урилмай, ёмғир сувига тўйган ерга сингиб кетган бўлса-да, Оламгирнинг назарида акс-садо бергандай туюлиб, сесканди. Укасининг кетма-кет огоҳлантиришлари кўнглига оғир ботди. Милтиқнинг оғзини унга тўғрилади.

— Менинг ташвишимни чекмай қўявер.

Оламгир баргга қаради: титраб турибди. «Узилса узила қолмайдими? Падарига лаънат!»

Оламгир аламини ўша жонсиз баргдан олмоқчи бўлди. У дастлаб укасининг гапларига эътиборсиз қараган эди. Ҳеч замонда ака-ука Худонинг номини ўртага қўйиб, бир-бирига милтиқ ўқталиб турадими?

Худо шохид, Оламгир отасига беихтиёр ўқ узди.

Ярим кеча эди. Уйқуси ўчиб ҳовлига қаради. Боғ томонда шарпа кўриб, милтиқни олиб чиқди. Боққа кирди. Шарпа тут томонга юрди. Тут томонга! Оламгирнинг улуши ўша ерга кўмилган. Буни фақат ўзию отаси билади. Жаҳонгирнинг улуши эса бошқа ерга кўмилган. Бу фақат отасигаю Жаҳонгирга маълум. Отаси ўзининг ҳақини ҳам чегириб олиб қолган. Шуни

шўро одамларига бериб, уларнинг даъволаридан қутулмоқчи. Қолган умрини осойишталикда ўтказмоқчи. Қайсар чол! Хорижга ўтишга қаршилиқ билдирыпти...

Шарпа тут олдида ивирсиб қолди. Оламгирнинг хаёлига келган ягона фикр шу бўлди: ўғри! Кўз олдида хумча тўла тилла тангаю зеб-зийнат келди. Бошқа ҳеч нима кўринмай қолди. «Ўғри... ўғри... Ҳеч вақосиз қоляпсан, Оламгир!» деган овоз қулоғидан кириб, юрагини зириллатиб, товонидан чиққандай бўлди. Жонҳолатда тепкини босиб юборди. Отаси эканини қайдан билибди? Укаси эса «Хорижга йўл бермаганлари учун атайин отгансиз», дейди. Жаҳонгирга ўхшаган қайсар одам уларнинг етти пуштида бўлмагандир. Табиатан қув, иродаси беқарор бўлган Оламгир эса, ўжарликнинг, жасурликнинг афзалликларини баҳолай олмас ҳам эди.

Отаси камгап одам эди. Гапдан кўра ишни маъқул кўрарди. Бомдоддан шомга қадар даладан бери келмасди. Жаҳонгир отасининг қарол ёллаб ишлатганини билмайди. Зафарбек ислом йўлида қилич яланғочлаганда ҳам отаси қишлоқни ташлаб кетмади. «Мен деҳқонман, мен одамларни боқишим керак. Оллоҳ менинг зиммамга шу юмушни юклаган. Ердан юз ўгирсам, Оллоҳ мендан юз ўгиради. Қилич чопиш, милтиқ отишдан, одам боласи қонини тўкишдан Парвардигорнинг ўзи асрасин», деб дангал айтди. Атроф қишлоқларни тиз чўктира олган Зафарбек Муҳаммадризога тегмади. Аксинча, дўшти тор келганда йиққан-терганини унга ишонди. Омонатга хиёнат қилмасин, деб Муҳаммадризонинг ўзига улуш сифатида зеб-зийнатлар, тилла тангалар қолдирди. Муҳаммадризо буларни бешга бўлиб тўрт қисмини ўғил-қизларига атади, бир улушини ўзи олди. Кутилмаган бойликдан эси оғиб қолаёзган Оламгир хорижга ўтиш ҳақида сўз очганида унинг жавоби қисқа бўлди:

— Бир товоқ ёвфон билан одамнинг қорни тўяди. Хорижга борсанг ҳам бир товоққа тўясан. Икки товоқ еёлмайсан, бўкиб ўласан.

Зафарбек шаҳид бўлгач, Муҳаммадризо унинг омонатини кенжаси Жаҳонгирга ишонди. «Ҳатто сариқ чақасига ҳам хиёнат қилма», деб тайинлади.

Жаҳонгир турган ерда, одам бўйи чуқурликда Зафарбекнинг хазинаси кўмилганини Оламгир билсам...

Бойликларнинг бўлиб берилиши ва бошқа-бошқа ерга ўзга гувоҳларсиз беркитилиши сабабларини ака-ука энди, бир-бирига милтиқ ўқталиб турган онда англаб етишди: отаси оқил экан! Агар шундай қилмаганида улар балки баргнинг тушишини кутиб ўтиришмасди. Бирон панада пайт пойланардию тепки босиларди, вассалом!

Дарахтнинг шاپалоқдек барги қари тиланчининг узатилган очиқ кафти каби титрайди.

Жаҳонгир унга бетоқат тикилади.

Оламгир аламдан ёнади. Гўё ҳаммасига шу барг айбдор.

«Укамнинг олдида паст кетдим-а? Ўлимни бўйнимга олдимми? Қўрқдимми? Укамданми? Умримда бунақа паст кетмаган эдим. Биров эшитса, «йигит бўлмай ўл», дейди. Ҳу, падарлаънати!..»

Дарахт шохларининг учига беш-олтита қарға қўнди. Улар қағиллаб гўё ака-уканинг тентакона қилиғидан кулгандай эди. Қарғалар яхшироқ ўрнашиб олиш учун қанотларини патиллатишди.

Ака-укалар сергак тортишди: қарғалар қўнганда шох силкиниб барг узилиши мумкин эди. Аммо барг ҳам уларни эрмак қилаётгандай титраб тураверди.

Оламгирнинг назарида барг титраяпти.

Жаҳонгир назарида эса зир қақшаяпти.

Узилишдан дарак йўқ.

Шом чўқди. Барг қорайиб кўринади. Энди узилса ҳам дарҳол илғаш қийин...

Бирдан ўқ овози янгради. Жаҳонгир чўчиб акасига қаради. Оламгир баргга қараб яна ўқ узди.

— Етар, бас! — деди у хирилдоқ овозда, — йиғиштири ўйинингни. Гапимга ишонмасанг, мана, отақол мени. Мингдан-минг розиман!

— Ака, шартни бузманг!

— Тупурдим шартингга. Сен мишиқининг гапига кирган мен аҳмоқ, — Оламгир шундай деб, қирқма милтигини кўйнига тикди. — Бир-биримизга ўқ узишимиз Худога ҳам ёқмади. Бўлмаса битта баргнинг узилиши шунчалик оғир эканми?

Акасининг гапи Жаҳонгирни ўйлантириб қўйди: худди шу фикр бундан сал илгари унинг хаёлини ҳам ёритиб ўтган эди! Худо ҳар иккисининг кўнглига яхшилиқ уруғи сепган бўлса-чи? Шукр, уни бир гуноҳдан қутқариб қолди! Жаҳонгир ҳам милтигини туши-

риб акасига яқин борди. Оламгир унинг узр сўрашини кутган эди. Аммо Жаҳонгир акасининг кўзига тикилиб турди-да, «Худога шукр қилинг», деганча пастга қараб энди. Оламгир укасининг изидан ғазаб билан қараб қолди. Кейин унинг орқасидан югуриб бориб, елкасидан ушлаб тўхтатди. Жаҳонгир ўтирилди. Кўзлар тўқнашди.

Бир-бирига ўхшаш икки кўз, иккови ҳам қора, қисикроқ. Аммо нур ўхшамайди. Бирининг кўзи олазарак: жойида тек турмайди. Бириники баданни тешиб юборгудай ўткир боқади.

— Мен акангман, ота ўрнида отангман энди. Бизни қон қақшатган душманларимиздан ўч олишимиз керак!

— Менинг душманам йўқ... Отам... ҳам!

Жаҳонгир акасининг кўлини елкасидан олиб, йўлига кетди. Оламгир зах ерга ўтириб қолди. Тишларини гижирлатиб, қўйнидаги қирқма милтиқни олди. Оламгир чидолмай милтиғини қаттиқ қисди. Бармоқлари зирқираганини, тирноқлари орасида қон сирқираб кетганини сезмади — у ғазаб оташида ёнарди. Туклари тикка-тикка бўлиб кетган, ғазабини кимга сочишни билмасди. Кимга сочишни биларди, аммо қандай сочиш унинг учун қоронғи эди.

У яна бир кеча кутар, ўн кеча, минг кеча кутар, лекин аламини олмасдан тинчимасди.

Отасининг шўроларга топширмоқчи бўлган бойликлари қаёққа кетганини билолмай гаранг юрган Оламгир учун бу машмаша ортиқча эди.

У яна бир неча нафасдан сўнг ўридан оҳиста туради. Назарида уни эзаётган дардлар елкасидан босиб ерга киритиб юборгудай бўлади: оёқларини базўр кўтариб босади. Сўнг дарди енгиллашади, қадамлари илдамлашади. Аммо азоби сусаймайди. Сандалнинг исигада кўз илинган хотини унинг ғазаб ўқларига нишон бўлади. Чой ҳам заҳардай туюлади — ичмайди. Кўзига уйқу келмайди. Ярим тунда боққа чиқади. Тут томонга боради. Отаси қулаган ер, бойлик яширинган ер... Кўнглига ваҳм оралайди. Чирт этган товущдан чўчиб, тиззаларига титроқ югуради. Шу аҳволда тутнинг тагини кавлайди. Бел баробар чуқурликка кўмилган хумча устидаги тугунчани кўриб аввал ҳайрон бўлади. Тугунчани очадию воқеа равшанлашади. Демак, отаси фикридан қайтиб, ўзининг улушини иккига

бўлган, бирини шу тут тагига кўмган экан-да! Нимага бунга ўғилларига билдириб қўймади? Нимага?! Кўнгли ёмон нарсани сезиб эдимиз? Бу саволларга фақат ота жавоб бериши мумкин, аммо қора ердан сас чиққанми ҳеч маҳал?!

Булар кейинроқ юз беради. Ҳозирча Оламгир зах ерда, ғазабдан ёниб ўтирибди...

Ота қанчайин оқил бўлмасин, олтин бор жойда одамнинг ҳуши учини ҳисобга олмаган эди. У ўзи учун ҳам бир улуш олтин олиб қолгач, тинчини йўқотди. Бировнинг ҳаққини еб ўрганмаган бу одам Зафарбекнинг эҳсонини ҳазм қила олмас эди. Замон нотинч бўлмаганида бунга болаларига ҳам раво кўрармиди? Қариган чоғида у олтинни нима қилади? Шўрога берса, шўро ўқидан жони чиққан Зафарбекнинг руҳи қақшамайдимиз?

«Болаларимга бўлиб бера қолай...» — Отанинг нияти шу эди.

Ҳозир зах ерда ўтирган Оламгир бундан ҳам бе-хабар, умуман, умр бўйи хабар тополмайди...

Чинор остидаги воқеадан сўнг икки кун ўтса-да, Жаҳонгир ўзига келолмай руҳи синиқ аҳволда юрарди. Кўз юмса ўша узилгиси келмай титраётган баргни кўрарди. Барг қўққисдан узилади. Милтиқ отилади. Акаси қулайди. Яна аза. Яна кафанланган мурда. Яна дод-фарёд... Ўзи ғарибгина бўлиб, бел боғлаб турибди. Кўнгли сўрашади: «Оллоҳнинг иродаси...» Отасининг қотилини ҳеч ким билмайди. Акасининг хунини ҳеч ким сўрамайди. У бир умр дардини ичига ютади. То Оллоҳга омонатини топширгунча тушига қонга беланган акаси кираверади, ёнига чақираверади...

Шукрки, Оллоҳ Жаҳонгирнинг ғамини еди. Уни бундай азобларга ташлаб қўймади. Аммо йўлини ёритиб бермади: у акасининг олдига бориб тавба қилишни ҳам, адоватда қолишни ҳам билмасди.

Учинчи кун оқшомда ўрик ўтиннинг чўғида бозиллаган сандалда ёнбошлаб ўтирарди. Ҳали мойчи-роқни ёқишмаган. Уйлари нимқоронғи. Ташқарида изғирин турган. Жаҳонгир хотинига қарайди. Хотини унга. Ҳадича келин бўлиб тушганида баҳор эди, ўрик гуллаган эди. Ана энди ўша дарахтнинг ёзда қуриган шохларини ёқиб, чўғида исиниб ўтиришибди. Худо хоҳласа, қиш чиқмай уйлари янги меҳмон билан тўлади. Раҳматли отаси «Чақалоқни «янги меҳмон» дей-

ишинг хосияти йўқ. Меҳмон — кетадиган одам. Чақалоқ меҳмон эмас, уйнинг хўжаси. Бировни қутласанг «Уйнинг янги хўжаси муборак», дегин», деб насихат қиларди. Акмал сўфи эса «Дунёга ҳаммамиз меҳмонмиз, ҳаммамиз кетамиз, кетишни ўйламай, номаъқул ишларга қўл урганимиз ёмон», дер эди. Аксининг уч фарзанди тезкетар меҳмон тоифасидан бўлди. Худо акасининг қисматини унга раво кўрмасин, ишқилиб...

Хадича ака-ука адоватидан ҳам, қайнотасининг қотилидан ҳам беҳабар эди. Жаҳонгирнинг тўнглашиб қлганини чолнинг беҳос ўлими билан боғларди. Ҳозир ҳам ножўя гап айтиб қўйиб, аламига алам қўшмай, деб индамай ўтирибди. Худо эрига инсоф берса, юрагидаги дардини олса, балки бу кеч бағрига кирар...

Қамчи дастаси айвон устунига урилди.

— Жаҳон!

— Мулла акам... отам, — деди Хадича.

— Нимага «отам» дейсан? — деди Жаҳонгир аччиқланиб.

— Айтишди.

— Дема! — Жаҳонгир шундай деб ўрнидан турди. Ташқарига чиқди.

— Шомни мачитда ўқиймиз. Отлан, — деди Оламгир, — янганг шу ерда ўтира туради.

Жаҳонгир акасига ажабланиб қаради. Кўнгли қандайдир нохушликни сезди. Шундай бўлса ҳам акасининг амрига қулоқ тутиб, маъқул ишорасини қилдида, орқасига ўтирилди.

— Милтигингни олвол, — деди Оламгир. Кейин укасининг ҳайрат билан ялт этиб қараганини кўриб, хотиржамлик билан изоҳ берди: — Замон нотинч, эҳтиёт — шарт.

Хадича ҳамма гапни эшитиб турган эди. Эрининг қайтиб киришига сандалнинг бир томонига қўйилган пайтава билан этикни олди-да, қозикдаги тўнга қўл юборди. Эрининг намоз ўқиш учун мачитга чиқиши янгилик эмасди. Аммо намозга милтиқ билан чиқиши уни ҳайрон қолдирган эди. Жаҳонгир хотинининг ҳайратини англаб турарди, лекин изоҳ беришга ҳожат сезмасди. Хадича эса сўраш ҳуқуқидан маҳрум эканини билгани учун оғиз очмади.

Ташқаридан Оламгирнинг овози келди:

— Бўлақол имилламай.

— Шомга хийла вақт бор шекилли? — деди Хадича эрига жавдираб.

— Ишинг бўлмасин! — Жаҳонгир хотини тутган тўнни кийиб, қўш белбоғ боғлади. Кўрпа орасига қўл тиқиб, қирқма милтигини олди-да, қўйнига яширди. Пешонасини қулоқлари аралаш қийиқ билан танғигач, ташқарига чиқди. Акаси айвондан нари кетибди.

Шоҳлари яланғоч бўлиб қолган шафтоли олдида янғаси турибди. Жаҳонгир акасига яқин борди. Янғаси уй томон юрди.

— Отни эгарла, — деб буюрди Оламгир.

Жаҳонгир итоат билан отхонага йўналди.

Кўчада от пишқирди. Жаҳонгир акасининг мақсадини англамаётган эди, аммо шом намози бугун ўқилмаслигига ақли етиб турарди. Отхонага яқинлашди-ю, ичкари киришга оёғи тортмади.

«Хорижга кетмоқчимиз? Унда янгамни бизниқига киритиб юборгани нимаси? Ёинки адоватимиз сабабини ойдинлаштириб олмоқчимиз? Нима бўлса пешонамдан кўрдим!» Жаҳонгир шу қарорга келиб, отни эгарлаб чиқди.

Акаси отини етаклаб, гузарга эмас, кунчиқар томонга юрди. «Аждарқояга, — деб тахмин қилди Жаҳонгир, — хилват жой. Мақсади нима? Сўрайми?» Аждарқояга шом чоғи ҳамма ҳам боравермайди. Қишлоқ қабристонининг шундай тепасида учта қоя бор: худди аждаҳонинг учта бошига ўхшайди. Кўпчилик уни «мурдаларни пойлаб ётган уч бошли аждаҳо» дейди. Тошдан ҳеч ким ҳайиқмайди. Аммо одамларнинг назарида қоронғу чўкиши билан тошларга жон кириб қоладигандай...

Оламгир қабристон этагида отдан тушиб тўхтади. Сўнг: «Бегуноҳ кетганларни ўзинг мағфират эт, йо Оллоҳим, ишларимизнинг хайрли оқибатини бер», деб юзига фотиҳа тортди.

Жаҳонгир унга қўшилди.

Улар қоя томон юрдилар.

Қоя ортида тўрт отлиқ кутиб турарди. Элик-олтмиш қадам нарида яна одамлар қораси кўринди. Жаҳонгир отлиқларни таниди: акасининг улфатлари — шўродан жабр кўрган бойваччалар.

— Заифаларингиз қани? — деб сўради улардан бири.

— Ҳисоб-китоб қилингунча тайёр бўлиб туришади, — деди Оламгир.

Жаҳонгир шундагина акасининг мақсадини англади. «Хорижга кетмоқчи булар!»

— Жаҳон, кетмасак бўлмайди, — деди Оламгир ялингандай, — уй-жойимизни тортиб олиб, ўзимизни бегона юртларга кўчиришар экан. Бу ердан насибамиз қирқилибди, Жаҳон! Ишонмасанг, ана, Муродилла акангдан сўра.

— Аканг ҳақ гапни айтяпти, — Муродилла шундай деб катта-катта қадам ташлаб уларга яқинлашди. — Ўзим эшитдим. Эрта-индин сазойи қилиб ҳайдашади ҳаммамизни. Хотинларимизни... ўртага олишар экан. Алдасам Худо урсин.

Жаҳонгир гангиб қолди.

— У ҳолда... у ҳолда...

— Уйда айтсам ишонмас эдинг. Шайхбувамнинг ўзлари бизни бошлаб кетадилар. Аммо унганча ҳисоб-китобли ишлар бор, — Оламгир шундай деб укасини четга тортиди. — Юр, омонатингни ол. Аёлларни бошлаб келайлик.

Жаҳонгир бир қарорга келмай отни етаклаб ака-сига эргашди.

— Нима қилмоқчисанлар? — деб сўради Муродилла.

— Сизлар ишни пишитгунларингча биз қайтамыз. — деди Оламгир.

— Ҳа, тулки, қўрқяпсанми? Шўрочиларда қасдинг йўқми?

— Ҳа, бор. Аммо улар сендан ортармикин?

— Тулкисан, Оламгир, тулкисан. Бўпти, боравер. Лекин хотинларга кўшилиб имилламаларинг. Ҳа, укангга тайинла. Қишлоқда пича тура турсин. Биз узоқлашганимиздан кейин ўт қўйсин. Бизгаки буюрмаган қишлоқ ялангоёқларга ҳам буюрмасин. Уқдингми?

Оламгир қўлини кўксига қўйди-да, укасининг ортидан юрди.

Қабристон ёнидан ўтаётганда Жаҳонгир тўхтади. Дўмпайиб турган қабрлардан «Бир товоқдан ошиқ ичолмайсан... Тупроқ — Оллоҳнинг мунаввар неъматиди, сув — унинг ёруғ ҳаёти, ҳаво — буюклиги. Булар жаннат мулкларидир. Инсон боласига бундан зиёда бойлик зарур эмас», деган овоз келгандай туюлди.

«Жаннат мулкани ташлаб кетамизми? — деб ўйлади Жаҳонгир. — Акам хорижга ўтаман, деб бунча ошиқиб қолди? Қўлидаги бойликка ишонаптими? Ё...» Жаҳонгир хаёлига келган фикрдан сесканиб кетди: «... Дайдидара исини олиб, Зафарбекнинг омонатини топган бўлса-чи?»

— Жаҳон, нимага тўхтадинг?

Жаҳонгир акасининг овозини эшитиб хаёлини тўплаган бўлса-да, дарров жавоб бермади.

— Нимага тўхтадинг? — деди Оламгир яна.

— Омонатим... уйда эмас, — деди Жаҳонгир тайин бир тўхтамакча келиб. — Сиз уйга бора туринг, мен тезда қайтаман.

— Омонатинг қаерда?

— Ўзим биламан.

Жаҳонгир шундай деб отни етаклади. Қабристондан узоқлашганча, отга миндию Дайдидара сари елдирди.

Оламгир эса уйга шошилди. Хотини Хадичага бор гапни айтиб, йўл ҳозирлигини кўргандир. Бир-икки уст-бошу йўлга озик-овқат олишса бас. Қолганини хорижда харид қилаверишади. Олтин бўлса бор. «Худонинг лаънати теккан» бу ерлардан тезроқ узоқлашса бўлгани.

Олтин жилоси эсини ўғирлаган бу инсон боласи киндик қони тўкилган тупроқни лаънатлаш тубанлик эканини тушуниб етмасди. У ўлжасидан айрилган оч бўри кепатасида эди.

Жаҳонгир чинорга яқинлашиб энг пастки шохга беихтиёр қаради. Кўр ойдинда ўша барг қалтираб турибди. «Ҳалиям узилмабди-я! Ўзи-ку жони чиқиб бўлган, нимага узилмаяпти экан?» Жаҳонгир ер кавлашга ҳеч нима олмаганини энди билди. Орқага қайтгиси келмади. Этик кўнжидан пичоқни чиқариб хум кўмилган ерни тағалай бошлади. Нам тортиган ерни очиш оғир эмасди.

У ҳансираганича, панжалари билан тупроқ тортади. Хаёлида титраб турган барг. «Жони бўлмаса ҳам узилмайди. Биз жонимиз бўлатуриб узиляпмиз. Қаёққа учиб бориб кўнамыз, қаерда чириймиз? Бизни кимлар топтаркин? Ҳа... биз ҳам баргмиз. Барг дарахтга меҳмон. Биз — ёруғ дунёга... Қаерларга учиб бораркинми? Узилган барг қайта шохга уланмайди. Биз-чи? Қайтамызми ё бутунлай кетамизми? Э, Худо, бу нима кўргилик эди-я!»

Панжалари латтага тегиб, сесканди. Апил-тапил тупроқни таталай кетди. Бармоқлари хумга тегдию «Ўзингга шукр» деб қўйди. Хум тепасидаги тугунчани олиб ажабланди: Бойликни кўмганда тугунча йўқ эди. Тугунчани очиб тилла тангаларни кўрди. Лой кафти билан пешонасига бир урди. У отасининг нима учун ўқеганини энди тушуниб етди.

Қишлоқ томондан ўқ овозлари келди. У тугунчани қайта боғлади. Тупроғини қоқди. Чуқурга оёғини осилтирганича нест бўлиб ўтириб қолди. Тугунни юзига босди. Димоғига отасининг ҳиди урилгандай бўлди.

«... Икки товоқ ош ичолмайсан, бўкиб ўласан».

«Икки товоқ... икки товоқ... Энди бир товоқ ош ҳам керак эмас. Буларни бизга қолдирдилар. Бизга... «Бир товоқ ошга зор бўлишмасин», деганлар. «Чирогимни ёқиб туришсин», деганлар. Қаерда ёқамиз у чироқни? Қишлоққа ўт қўяр эмишман ҳали. Арвоқларини чирқиратиб қочаманми. Худонинг хоҳиш-ирода си шуми? Отам... Отагинам... Розимисиз? Ташлаб кетишимга розимисиз?»

Жаҳонгирнинг юрагида гимирлаган бир нарса бўғзига кўтарилди, кейин аввал хўрсиниқ бўлиб, сўнг йиғи бўлиб ташқарига чиқди. У тўлиб-тўлиб йиғларди. Отасини ерга қўйишаётганида ҳам бунчалик зорланиб йиғламаган эди. Эркак зоти шунчалик эзилиб йиғлайди, деб биров айтса, балки ишонмас. Аммо ҳозир бу ҳақда ўйламас эди. У болам деб ўтган ота руҳига содиқ бўла олмаганидан куйиб йиғлари. Тўлиб-тўлиб, тошиб-тошиб, ҳўнграб-ҳўнграб йиғларди. Йиғи бағридаги дардни кўз ёшларига қўшиб чиқариб ташлаш баробаринда фикрини ҳам тиниқлаштира борарди. Бирданига кўз олдида яшин чақнагандай бўлди. Уч кундан бери қора тун бағридаги йўли гўё бироз ёришди.

«Ўлдиришим керак эди. Бу дунёда якка-ёлғиз қолсам ҳам, бир умр дўзах азобида ўртансам ҳам ўлдиришим лозим эди!»

Жаҳонгир тугунчани жойига қўйиб, чуқурчадан чиқди. Энгашганича панжалари билан тупроқ торта бошлади.

«Улгураман ҳали... улгураман... Улгураман... Падаркуш... Падаркуш... Пешонасидан отаман. Арвоқларни чирқиратиб қочяпти...»

Чуқурча тўлай деганда, тупроқ устига чиқиб тепилади. Яна тупроқ тортди. Кейин зах ерга ёпишиб

ётган барглари таталаб олиб тупроқ устига сочди. Сўнг қўлини этагига артди-да, отни тушовдан чиқарди. Пичоқни унутибди. Изига қайтди. Пичоқни ола туриб яна баргга қаради: қалтираб турибди — узилмабди. Ҳовлиқиб отга минди. Аччиқ қамчи босди. От олд оёқларига тиралганича тийғана-тийғана пастга энди.

У уйига шошиларди. Отишма овозидан қишлоқ уйғонгандир, бесаранжомдан, кимдир ўлгандир, халқ ғазабдир, деган ўй хаёлига келмасди. У Хадичани тўхта-тишга, Оламгирнинг пешонасига ўқ қадашга шошиларди. Ҳозир гузардан ўтиш ўзи учун хавfli эканини билмас эди. Билмагани учун ҳам яқин кўзла, отни гузар томонга бурди. Бурди-ю...

Одамларнинг қораси элас-элас эсида.

Кимдир «Ана, ўшалардан бирининг укаси», деб бақирди чоғи. Кейин гарданига таёқ тушди. Йўқ, олдин от мункиб йиқилди. Сўнг гарданига уришди. «Хадича!» деб бақирди. Йўқ, «Ота!» деб бақирди шекилли. Кўзолди қоронғилашди. «Арвоқ урди», деб пичирлади.

1. «ҚОТИЛМАН», ДЕГАН ОДАМ

Бу бобда майор Санжар Солиҳовнинг қотилга ишонмагани ҳақида гап боради.

Тоғларга ошиқмай келган баҳор ҳақини қўймади — кеч кетди. Кеч келган ёз шошқалоқ кузнинг захар нафасига дош беролмай чекина қолди. Дарахт барглари шошқич равишда заъфарон тус олиб, майлларини тентак шамолга бера қолдилар. Бўлар иш бўлди: Дайдидаранинг асл хўжалари — изгирин, совуқ ҳукм ўтказа бошлади.

Майор Солиҳов Дайдидаранинг қилиғидан беҳабар, шаҳардаги юпун кийими билан чиқаверган эди. Мурда топилган жойни синчиклаб кўздан кечириб, район жиноятга доир қидирув бўлими бошлиғининг маълумотини эшитгунча совқотиб, тишлари такиллаб қолди.

— Демак, ашъвий далил йўқми? — деди Солиҳов маълумотни тинглаб бўлгач.

— Далил йўқ. Фақат иккита из қолган. Бири эски этик изи. Қирқ учинчи размер. Иккинчиси ботинка изи. Қирқинчи размер.

— Этикнинг эгаси Муҳаммадризаевми?

— Ҳа.

— Айбини дарров бўйнига олгани сизга ажаблаларли туюлмайтими?

— Йўқ. Ёши бир ерга бориб қолган, бўйин товланинг фойдасизлигини фаҳмлаган, — деди Жабборов.

— «Ёши бир ерга бориб қолган» дедингизми? — майор қунишиб бош чайқади. — Эллик олти ёшда тақдирга тан беради, деб ўйлайсизми?

Капитан Жабборов елка қисди. Майорнинг шу оддий ҳақиқатни билмаслигидан ажабланди.

— Рецидивист¹ учун бу жуда кўп. Оғир жиноят у ёқда турсин, бировга қараб қаттиқроқ аксириб юборса ҳам қамалишини яхши билади. Терговчини қийнамаса иши осон кўчиши ҳам унга маълум.

— Яхши... — Солиҳов лабини қимтиб капитанга тикилиб қолди. — Ишни судга ошираверайликми?

Капитан марказдан келган бу одамнинг гапи чинми ё пичинг эканини фаҳмлай олмай гангиди. Кейин ноилож елка қисди:

— Ўзингиз биласиз...

Бу жавобдан Солиҳов ғижинди. Кўпларнинг тошюраклиги оқибатида қанча одам бадном бўлди, қанчаси жон берди. У дамда қатағон эди, ўйлашга, мулоҳаза юритишга фурсат етмасди. Энди-чи? Бир одамни ушлашибди, у «Мен қотилман», дебди. Булар эса ишонилишибди...

— Сиз... урушда бўлганмисиз? — деб сўради Солиҳов дағал оҳангда.

— Йўқ... мен уруш ортида хизмат қилганман. Бир неча марта жангга бораман, деб...

— Бу гапнинг кераги йўқ. Мен бошқа мақсадда сўрадим. Эндигина ўн саккизга тўлиб биринчи жангга кирган йигитлар ўлимдан қўрқишарди. Бу тушунарли. Лекин «ёши бир ерга бориб қолганлар» ҳам ўзларини душман ўқидан пана қилишарди. Барвақт ўлим ҳеч кимга ёқмайди, биродар, ҳатто учига чиққан жиноятчи ҳам жондан тўймайди. Умид билан яшайди. Лекин қандай умид билан яшайди — биз шуни билишимиз керак. Қани, кетдик бу ердан. Бу туришда илигим тўғнаб қолади.

Капитан унинг мақсадига тушунмай қолди. Бу де-

¹ Қайта-қайта қамалган жиноятчи.

парага у бошқа вилоятдан келган, Солиҳов билан шунчаки танишган, иш юзасидан эса биринчи марта юзмаюз бўлаётган эди. Ҳозир кичикроқ лавозимда бўлса-да, у ўзига юқорироқ баҳо берарди. Ҳарҳолда бу соҳада ишлаётганига йигирма йилдан ошди. Жамиятни нечанеча «халқ душмани»дан халос этди. Лавозими ҳам, унвони ҳам шу одамниқидан баледроқ эди. Қандайдир «маҳмаданалар» чиқиб «ҳибсда ётганлар халқ душманлари эмас», дейишди, уларнинг гапларини бошқа калтабинлар ёқлашди. Ишлар қайтадан қўзғалдию... оқибатда мана шу овлоққа келиб қолди. Келиши билан қотилликка рўбарў бўлди. Ўттиз икки йилдан бери бу қишлоқда одам ўлдирилмаган эди. Шу капитан бояқишни кутиб туришганми, олтишни қоралаган бир одамни купша-кундуз куни отиб қўйишибди. Қотил айбини бўйнига олиб ўтирибди. Марказдан келган бу «улуғ» нима дейди ўзи? Капитан бир кун ичида қотилни ушлаб, тайёр ошни сузиб берса-ю, бу майор олифталик қилса...

Капитан шуларни ўйлаб ғижинди. У ўзини жабрланган, хўрланган, вақтинча чекинган, деб ҳис қиларди. Ҳали яна замони келишига, олға интилишига ишончи катта эди. Майорга айтар гапларини ўша яхши кунларга асраб, қиялиқдан сирғана-сирғана унинг изидан пастга туша бошлади.

Сирғанчиқ қиялиқда тез юрганиданми Солиҳовнинг бадани қизиби, совуқ таъсир этмаётгандай туюлди. Аммо тепасига бризент тортилган «Газик» эшикларининг тирқишидан суқилиб кираётган совуқ шамол барибир устун келиб, район марказига етгунча бўлари бўлди.

Солиҳов бир пиёла чой ичиб олгач, маҳбусни олиб киришни буюрди. Дам ўтмай соқчи йигит баледр бўйли, елкалари кенг, сочи устарада қирилган, бошланг кишини бошлаб кирди. Солиҳов бу одамнинг оёғидаги бироз уринган хром этикка, эгнидаги қора шим, кўк кўйлакка тезгина разм солиб олди. Уни маҳбуснинг кийимлари эмас, пешонасидаги ёзув ҳайратга солди. Қамоқ кўрган одамлар кўкрагига, билагига игна билан тешиб суратлар солдирар, ёзувлар ёздирар эдилар. Аммо пешонасига ёздирган одамни Солиҳов энди кўриб туриши.

Маҳбус Солиҳовнинг ўзига қадалган нигоҳини,

ажабланаётганини сизди. Лиқиллаб қолган ўриндиққа ўтира туриб минғирлаган овозда деди:

— Пешонамга «Алқасосу минал Ҳақ», деб ёзилган. Ўқийман деб ўзингизни қийнаманг. Арабча ҳарфларни билмайдиган одамга ёздирган эдим. Яхши ёзолмаган.

— Кимдан қасос олмоқчи эдингиз? — деб сўради Солиҳов.

— Бу эски гап, начайник, эскини кавламанг.

— Ҳарҳолда қизиқиб қўйишим керак: қасос олган-мисиз?

Маҳбус индамади. Пича ўйга берилиб қолди. «Қасос олдимми? — деб ўзидан ўзи сўради. — Йиллаб кутган фурсатимни қўлдан чиқармадимми? Нима учун яшовдим, шу фурсат учун эмасми? Энди-чи...»

Маҳбуснинг бу фикрларга берилиши бежиз эмасди. У Дайдидарадаги қотилликни эшитганидан бери шу саволларга банди. Савол беради-ю, жавоб топа олмайди. Миясини, юрагини нимадир кемираётганга ўхшайди, баъзан эса аламга чидай олмай инграб юборади.

Солиҳов унинг индамай қолганини бошқа нарсага ўйди. «Ўтмиш хотиралар қийнаётми шекилли», деб ўйлаб, унга бироз тин беришни лозим топди. Аммо маҳбус бу имкониятдан фойдаланмади, унга тик қаради:

— Сўрайдиганингизни сўранг, начайник?

Солиҳов стол устидаги қоғозларни тартибга солган бўлди. Кейин перони сиёҳдонга ботириб ёза бошлади.

— Мен Санжар Солиҳовман. Область жиноят қидирув бўлиmidанман. Дайдидарадаги қотиллик изини очиш билан шуғулланаман. Қарши эмасмисиз?

— Менга барибир, сиз шуғулланасизми, бошқасими — фарқи йўқ.

— Исмингиз?

— Жаҳонгир Муҳаммадризо ўғли. Қирқбел қишлоғида ўрусча ҳисобда бир минг тўққиз юз биринчи йилда туғилганман. Волидаи мукаррамам ўн олтинчи йилда, жаннатмакон отам йигирма иккинчи йилда оламдан ўтганлар. Уйланмаганман. Қариндош-уруғларим қолмаган. Ўзим шаҳарда тураман. Мактабда қоровулчилик қиламан.

«Мактаб кўрган жиноятчи эканини яширмайди ҳам, — деб ўйлади Солиҳов унинг айтганларини ёзиб олар экан, — берадиган саволларимга биратўла жавоб қайтара қолди».

— 1957 йил бешинчи октябрда қаерда эдингиз? — деди Солиҳов Жаҳонгирга синовчан тикилиб.

Жаҳонгир жавобни ўйлаб ҳам ўтирмади:

— Дайдидарада.

— Нима қилдингиз у ерда?

— Болалигим ўтган ерларни кўргим келиб чикувдим.

— Марҳумни танирмидингиз?

Бу сафар Жаҳонгир ўйланди.

— Йўқ, — деди у эзгин бир оҳангда.

Солиҳов ундаги ўзгаришни сизди. Тоза қоғозга «Марҳумни ростдан танимайдими?» деб ёзиб қўйди.

— Танимасангиз... нимага ўлдирдингиз?

— Шайтон йўлдан урди. Ўқ хато кетди. Архарни мўлжалга олувдим.

— Ов милтиғида отувдингизми?

— Ҳа.

— Ўқ марҳумнинг қаерига тегди?

— Билмайман... кўрқиб қочиб кетдим.

Солиҳов Жаҳонгирнинг ёлғон гапира бошлаганини билди. Шу сабабли нафас ростлашга ҳам кўймай саволларни ёғдириб ташлади:

— Тахминан ҳам билмайсизми? У сизга орқа қилиб турганмиди ё юзма-юзми?

— Юзма-юз эди шекилли...

— Милтиғингиз қани?

— Дарёга ташлаб юбордим...

Солиҳов яна савол бераман, деганда Жаҳонгир қўлини кўтарди:

— Начайник, бошқа савол берманг, — деди у қатъий оҳангда, — айбимга иқрорман. Уни мен ўлдирдим. Энди мени отиб ташлайверинг.

Солиҳов унга тикилиб қаради-да, мийиғида кулди.

— Сиздай кўпни кўрган одамга гўллик ярашмас экан. Менинг отадиган одам эмаслигимни биласиз. Дунёда суд деган нарсалар борлиги сизга маълум. Ҳатто... ёлғон гапираётганингизни ҳам биласиз. Жонингиздан тўйган бўлсангиз умрингизга бизнинг қўлимиз билан нуқта қўйманг. Терговни чалғитаман, деб ҳам ўйламанг. Бизга сизнинг жонингиз керак эмас. Сиз қотилни яширяпсиз. Ёнингиздаги ким эди, айтинг.

Жаҳонгир унинг ўткир нигоҳига бас кела олмади. Бошини эгди.

— Ёнимда ҳеч ким йўқ эди. Ўзим ўлдирдим, — деди паст овозда.

Солиҳов «ана, кўрдингизми», дегандай капитанга қараб олди. Капитан бу нигоҳга яширинган маънони уқмагандай ҳиссиз тураверди. Солиҳов асабийлашиб столни бир-икки чертди. Боши эгик маҳбусга тикилиб, ундан яна сас чиқишини кутди.

— Мен ўлимга шошаётганим йўқ. Умрнинг вақти-соати Оллоҳнинг қўлида. Керак бўлса жонимни сизнинг қўлингиз билан олади, хоҳласа бошқанинг қўли билан. Мен Оллоҳим юборган барча жабру-жафоларни кўриб бўлдим. Дилимдан чиқариб бир оҳ урсам олам-жаҳон барбод бўлади. Оллоҳ иймонимни берса, бир мўминнинг қўли билан жонимни олса, бир мўмин покиза танамни манзилимга қўйса, бас. Орқамдан биров фарёд урмайди, биров чироқ ёқиб ёд этмайди. Шунақа... начайник... — Жаҳонгир бошини кўтарди. Солиҳов унинг кўзларида нам кўрди. — Мени ҳам қийнаманг, ўзингизни ҳам. Суддан қўрқманг, гапимдан тонмайман.

Солиҳов унга бошқа савол бермади. Жаҳонгирнинг гаплари ёзилган қоғозни стол четига суриб, ручкани узатди:

— Ўқиб чиқинг. Гапларингиз тўғри бўлса, имзо чекинг.

Жаҳонгир ўқиб ҳам ўтирмай имзо чекиб берди-да, ўрнидан туриб қўлини орқасига қилди. «Бунчалар мўмин бу одам», деб ўйлади Солиҳов унинг қилиғидан ажабланиб.

Жаҳонгирни район милициясининг ярим ертўла авахтасига қайтаришди. У ўн кишига мўлжалланган, икки қаватли тахта сўрилар қўйилган бу нимқоронғи зах авахтада тунни ёлғиз ўтказган эди. Бу авахтада йигирма иккинчи йилда ҳам ётган. У пайтда ерга сомон тўшалган экан, туни билан бургага ем бўлиб чиққан эди. Дастлаб келганида авахта гавжум эди. Кеча кириб, кўзларига ишонмади. Кейин «Бу юртда жиноятчи дегани қолмабди-да, мендан кейин авахтани бузиб ташлашса керак», деган тўхтама келиб, деразани эслатувчи туйнук ёнидан жой олди.

Аниқ ёдида: сўроққа чиқаётганида соқчи эшикни қулфламай очиқ қолдирган эди. Қайтгач, эшикка осифлиқ қулфни кўриб ажабланди. Ичкари кириб ориқ

бир йигитга кўзи тушгач, «Авахтанинг иши ҳали бор экан», деб қўйди ўзича. Йигит ёши улур бу одамни кўриб, салом берди.

— Ҳа, иним, у ерларга қайси шамол учирди? — деб сўради Жаҳонгир унинг саломига алик олиб.

— Ҳе, бунақа шамолнинг энасини... — йигит беихтиёр сўкиб юборди-ю, бу қилиғидан ўзи изза чекиб, гап оҳангини сал юмшатди. — Хотинимни урган эдим, бу ерга тикиб қўйишди падарлаънатилар.

— Чакки бўлибди, — деди Жаҳонгир жойига бориб ўтириб.

Йигит бу гапни «Қамашгани чакки бўлибди», деган маънода уқиб дадилланди.

— Эр бўлгандан кейин эрликда туриш керак. Хотин хотинлигини қилсин. Эрга гап қайтармасин, чизган чизигидан чиқмасин. Хотин деган эрга чақчайиб турса...

— Хотин киши эрнинг ҳурматини жойига қўйиши керак, гапингиз тўғри.

— Чақчайиб тургандан кейин калтак ейди-да.

— Йўқ, иним, номард одам хотинини уради.

— Ие, қизик экансиз-ку?..

— Расулуллоҳ аёлларни хўрлашни ман этганлар. Ҳар бир мўмин расулуллоҳнинг ҳадисларига амал қилиши шарт.

Йигит қарасаки, бу тақирбош одам унга эл бўладиган эмас, шу боис гапни давом эттирмади. Аммо узоқ жим ҳам ўтира олмади.

— Патинкамнинг ипини ҳам ечиб олишди. Ипини нима қилишади?

— Ўзини осиб қўймасин, деб олишади.

— Ким ўзини осади, менми? Жинни бўпманми?

— Ҳа, энди буларнинг таомили шунақа-да.

— Сизникини ҳам олишдими? Ҳа... сиз этикда экансиз. Ўзи... сизни нимага қамашди?

— Э, иним, менинг ишим чатоқ. Мен одам ўлдирдим.

— Одам ўлдирдим? Кимни? Ҳалиги... Дайдидарадаги одамними? Нимага ўлдирдингиз?

Жаҳонгир бу йигитнинг феъли торроқ эканини билиб, ҳазил билан жавоб берди:

— Хотинини урган экан.

Ҳазил гап билан йигитдаги ҳадикни қувмоқчи бўлган Жаҳонгир уни баттар саросимага солиб қўйди.

Йигит унга бақрайиб қараб қолди. Жаҳонгирнинг пешонасидаги ёзувни кўрдию бадбашара одамхўрга дуч келгандай ҳушини йўқотди. Сапчиб ўрнидан туриб орқасига тисарилди. Уни тинчлангириш учун Жаҳонгир ҳам ўрнидан қўзғолди. Йигит буни бошқача тушуниб, орқаси билан деворга урилгунча тисарилаверди. Сўнг кескин ўгирилиб, эшикни дўмбира қила кетди.

— Начайникни чақир, чақир дейман! — деб жон ҳолатда бақирди.

Жаҳонгирнинг «Ҳой, иним, ҳазиллашдим», дегани қулоғига ҳам кирмади. Йигитнинг жазаваси авжга чиққанда эшик очилди.

— Нимага ғалва қиялсан? — деди соқчи ўдағайлаб.

— Мени бошқа хонага олиб чиқинглар. Талаб қиламан!

— Бу энангни уйими, кўнглингда қарайдиган. Фингшимай ўтир, бўлмаса адабингни ейсан.

— Мен...

— Ўчир овозингни! Бор жойингда, — соқчи уни кўкрагидан итарди-да, Жаҳонгирга қаради: — Сен эса мен билан юр.

Жаҳонгир «Яна сўроққадир», деб ўйлади. Ҳар ярим соатда чақириб гангитадиган терговчиларни ҳам кўрган. Туни билан тик турган ҳолда саволларга жавоб берарди. Сўроқдан қайтиб энди ётганида «Ризаев, тур ўрнингдан», деб кириб келишарди. Кундузи ухлашга рухсат йўқ, соқчи дам-бадам эшик тирқишидан қарайди. Ётиш у ёқда турсин каравотга ўтиргудай бўлса, «Тур ўрнингдан!» деб бақиради. Жаҳонгир айби нималигини билмайди. Терговчига маъқул жавобларни бераверади.

Ҳозирги чақирув қирқ еттинчи йилдаги ўша сўроқларни ёдига солди. Майор билан бўладиган савол-жавобга шайланиб хотиржамлик билан юрди. Бироқ соқчи идорага эмас, ҳовлида турган усти ёпиқ, бурни пачоқ машина сари бошлади. «Шаҳарга олиб кетишаркан, — деб ўйлади Жаҳонгир, — демак иш чўзилади. Районда қолганда тезроқ битарди. Бу Санжар деганлари ханжар бўлиб дилимни тилим-тилим қилиб поралайди шекилли...»

Жаҳонгир «Бу юртимга энди қайтиб келмасам керак», деб ўйлаб бир зум тўхтади. Атрофга суқланиб

боқди. Тоғ бағридаги унинг жаннат қишлоғи бу ердан кўринмайди. Лекин у ҳозир атрофга боқиб, қишлоғини кўргандай бўлди. Димоғига жийда гули ҳиди урилгандай туюлди. Бу атрофда жийда йўқ, қолаверса, ҳозир куз. Бу ҳид қайдан келди, ўзининг ҳам ақли лол.

— Қочишни ўйлама, қочсанг — отиласан, — соқчининг кескин гапи хаёлини тўзитди. Аста-секин босиб, машина томон юрди. «Ҳе, эси йўқ бола, қаёққа қочаман? Ўлимдан қочиб бўларканми? Ўзим ўлим истаб юрибман-ку... Ё ростданам қочиш қилиб берсамми? Шартта отади, тинчийман, қўяман?...» Шу фикр миясига равшанлик бериб, яна тўхтади. Бир қарорга келмасидан соқчи милтигининг қўндоғи билан туртди. «Қаёққа қочаман? Отаман, деб пўписа қиялпти. Оёқ-қўлим енгил, чаққон бўлсам экан, қочсам. Энди Оллоҳим тайин қилган кунни кутишдан ўзга чорам йўқ».

Куёш нурлари ўлимтик туюлса ҳам қамоқхона машинасининг темир баданига таъсир ўтказган эди. Панжарали дарчаси ҳам бўлмаган бу машина ичи қоронғи ҳамда жуда дим эди. Бирпасда Жаҳонгирнинг нафаси қайтди. Хайриятки, машина узоқ турмай, юрди. Совуқ шамол темир баданнинг ёриқларидан ўзига йўл топиб ичкари кирди. Жаҳонгирнинг назарида бу тоза ҳаво, юрт ҳавоси у билан хайрлашиш учун биқиниб киргандай эди. У чуқур-чуқур нафас олди. Томоғига нимадир тикилди. Йиғлагиси келди. Аввал олиб кетишгандан бу ҳолга тушмаган эди. Қайтиб келишига, ота юрт тупроғини кўзига суртишига, сувидан тўйиб-тўйиб ичишига, ҳавосидан тўйиб-тўйиб нафас олишига ишонарди. Энди... бундай ишонч йўқ унда. Энди... қайтмас бўлиб кетяпти. Энди... онаси, отаси ҳам ёлғиз қолди. Энди... уларнинг арвоҳлари қишлоқ кўчаларида паноҳ излаб чирқираб юради. Кеча қабристонга бориб зиёрат қилгани дуруст бўлди. Бу дунёда сўнги марга борди. Энди у дунёда дийдор насиб этади. Ҳаммалари жамулжам бўлишади. Онаси, отаси... ниҳоят, акаси... Айбдорни Оллоҳнинг ўзи жазолайди...

Машина нотекис йўлда чайқалиб боради. Омонат ўтирган Жаҳонгирни баъзан итқитиб юборади. Жаҳонгирга йўл азоби таъсир этмайди. У руҳи ҳукмига банди бўлиб ўтирибди. «Ё Оллоҳ, билиб-билмай, тушуниб-тушунмай, шайтон йўлига кириб, тўғри йўлдан озиб, иймондан, инсофдан, виждондан чекиниб қилган гуноҳларимни ўзинг кечир. У дунёда она-отам билан,

акам билан учрашадиган онларим яқин қолди. Ё Оллоҳ, уларга ёруғ юз билан рўбарў қил. Акам тўғри йўлдан озган эди, ўзинг мағфират қил уни. Бу дунёда гуноҳларига тавба қилмаган бўлса, энди тавба қилади, тавбаларини даргоҳингда қабул эт. У кўрмаган азобларни мен кўрдим. Унинг гуноҳларини ҳам мен сўраб оламан. Шу кунга қадар акамга айтадиган гапларимни дилимда сақладим. Ўзингга шукр, гапим ичимда қолиб кетмади. Акамни мен отишим керак эди. Умр бўйи шундан қўрқиб яшадим. Акамни ўлдириш азобини қандай кўтараман, деб эдим, шукр, бу азобдан ҳам қутқардинг. Акамнинг жонини бировнинг қўли билан олдинг. Аммо унинг гуноҳини мен бўйнимга оламан. У дунёга шу гуноҳ билан бораман. Ё Оллоҳ, гуноҳимни ўзинг кечир. Аммо мен жаннатдан жой сўрамайман. Шу таъмада сенга сиғиниб юрган бўлсам, албатта дўзахдан жой бер менга. Бу дунёда кўрган роҳатларим эвазига дўзах азобини тортай. Мен расулинг Муҳаммад саллаллоҳу алайҳи ва салламга айтган сўзларингга амал қилиб келдим. Энди иймонимни берсанг бас...»

Темир баданли машина «ҳей, эсингни йиғ» дегандай Жаҳонгирни силкиб-силкиб қўяди. Жаҳонгирнинг руҳга батамом банди бўлишига йўл бермайди.

2. КАЛАВАНИНГ БИР УЧИ

Бу бобда парда-гевор ортидаги аёлнинг ўйлари билан ҳам танишасиз.

Майор Санжар Солиҳов маҳбусни шаҳар турмасига кўчириш ҳақида буйруқ бергач, Жабборов билан хайрлашди. Капитаннинг кўнглида нохуш ҳис уйғонди. Дайдидарадаги қотилликка оид ишнинг мураккаблигини энди тушунди. Солиҳов ишни енгил кўриб чиқадиганга ўхшамайди. Демак, иш ниҳоясига етгунча район жиноят қидирув бўлимида ҳам тинчлик бўлмайди.

Капитан Жабборов Солиҳовга унча ёқмади. Солиҳов унинг ўтмишини эшитган эди. Аммо ўша давр уни шу ишларга мажбур қилгандир, давр талабига қарайман, деб бегуноҳ одамлар умрига зомин бўлгандир, деб ўйлаган эди. Бугунги қисқа учрашувдан билдики, капитан ўтмишдан хулоса чиқармаган ёки унинг таби-

ати, бўлган-тургани шу: ишни енгил-елпи кўриш. Солиҳов у билан хайрлашгач «ишни олиб борувчи гуруҳга кўшиб бўлмайди уни», деган қарорга келди.

«Газик»нинг филдираклари гўё ҳар бир тош, ҳар бир чуқуриқни пайпаслаб топаётгандай эди — машина тинмай чайқаларди. Солиҳов пешонасига «алқасосу минал ҳақ», деб ёзилган одамни кўз олдига келтириб ўйларди. «Уч марта қамалган. Яна энг қалтис даврлар — 1922, 1938, 1947-йилларда. Кўп азоб чеккан. Қарашларида маъно бор. Аҳмоқ одамга ўхшамайди. Қотилликни нима учун бўйнига оляпти? Марҳум орқа томондан, ов милтиғида эмас, тўппончада отилган, ўқ миясини ўпириб кетган. Муҳаммадризаев уни отилгандан сўнг кўрмаган, кўрган бўлса аввал кўргандир. У билан гаплашган. Нимани гаплашган? Кейин кетган. Қаерга кетган? У кетгач, қотил келган. Ким у қотил, нимага келган? Кекса одамдан нима талаб қилган? Шарипов Дайдидарада нима қилиб юрган эди? Йигирма иккинчи йилда хорижга ўтиб кетган бу одам икки йил аввал Қашқардан қайтган. Бу овлоқ жойда нима бор экан унга?»

Машина тинмай чайқалади. Гўё Солиҳовни чулғаб бораётган саволлар булутини тўзитмоқчи бўлади. Солиҳов бундай йўл, бундай чайқалишларга кўникиб кетган. Урушдан аввал қайси бир ҳамроҳи нолиганда ярим ҳазил, ярим чин билан «Замон чайқалиб турибди, машинанинг чайқатиши нима экан», деган эди. Солиҳов замонларнинг энг қалтис чайқалишларидан ўтиб келди. Гуноҳи нима эканини билмай бош эгиб сукут сақлаб ўтирган доноларни, мунг тўла кўзларни кўрди. Баъзан шу кўзлар уни таъқиб қилади. Ана шунда кўринмас панжалар юрагини сиқувга олади. У кўнглига фақат бир нарсдан паноҳ топади: бегуноҳларни кўрди, аммо уларни қириб ташлашда иштирок этмади. Бахтига (ҳа, бунинг бебаҳо бахт эканини энди билапти) сиёсий маҳбуслар билан шуғулланмади. У қотиллар, ўғриларни тутиш билан машғул эди. Ҳозир кўнглига бироз бўлса-да таскин берадиган ҳам шу жамиятга зарур иш билан шуғуллангани.

Солиҳов идорага қайтгунча биринчи галда қиладиган ишларини белгилаб олган эди. Хонасига бора туриб Рамазоновни чақирди. Капитан Рамзиддин Рамазонов уруш кўрган, оқ-қорани яхши ажрата оладиган

инспектор бўлгани учун ҳам Солиҳов уни қадрларди. Кўп ишларда унинг ёрдамига суянарди.

Майор Дайдидарадаги қотиллик, район жиноят қидирув бўлимидаги ўртоқларнинг хулосаси билан таништириб, Рамазоновдан жавоб кутди. Аммо Рамазонов жавобга шошилмай «Казбек»ни тутатиб ўтирарди. Ташқаридан қараган киши бу одам муҳим гапларни эшитди, энди жиддий бир фикр айтиши керак, деб ўйламас, оёғини чалиштириб ўтирган капитан шунчаки бекорчиликдан папирос тутатяпти, деган хаёлга бориши мумкин эди. Солиҳов у билан дастлаб учрашганида бу қилигидан ранжиган ҳам. «Бу бемалолхўжа ўйлаб ўйига етгунча жиноятчи ишини битириб бўлади». Кейин-кейин кўникиб кетди. Ҳатто чуқур мулоҳаза юритадиган бу одамни яхши кўриб қолди.

Рамазонов папиросни охиригача чекиб, қолдигини кулдонга эзиб қўйди.

— Тушунарли, — деди бошлиғига қараб, — архивни титиб кўраман.

Рамазонов ўзи сезмаган ҳолда яна чўнтагидан «Казбек» қутисини чиқариб бир дона олди-да, папироснинг тамакили томонини аста эзиб, иккинчи учи билан қутига уриб-уриб қўйди. Бир нафас ўйланди. Папиросни лабига қистирди. Бироқ тутатмади. Сўнг тайин бир қарорга келиб ўрнидан турди.

Солиҳов идорада узоқ ушланмади. Ташқарига чиқиб эски шаҳар томон йўл олди. Оқшом қўна бошлаган палла, кўча тирбанд. Одамлар уч вагонли трамвайнинг зиналаригача осилиб олишган. Дўмбоқ паттачи трамвайнинг силкинишига эътибор бермай одамлар орасида суқилиб, туртилиб ўз ишини қилади. Йигитлар атайин хиралик қилиб уни ўтказгани қўйишмайди. Паттачи буни билади, бироқ ўзини билмаганга солиб йигитларнинг биқинига тирсагини тираб ўтади. Вагон ўртасида турган Солиҳов Хадрага етганда паттачининг орқасидан эргашиб эшик томон силжиди. Чорсуда бир амаллаб тушиб қолиб, пойабзаллар обдан суртилган шимининг почасини қоқди. Бозор томон юрди. Узун кўчанинг икки томонидаги дўконлар ёпилган. Кўчада одам сийрак. Фақат ресторанлар олди гавжумроқ. Ичкарида жазавали куй эшитилади. Баҳору ёз меҳнат қилиб етиштирганини сотиб тутатган, чўнтаги пул кўрган деҳқон йигитлар болалари ризқининг бир улушини шу ерга сочиб кетишади. Гўлроқлари баъзан

шип-шийдам бўлиб ҳам чиқишади. Кўкраклари тирсиллаб турган хонимлар, фуражқасини бостириб кийиб олган йигитлар бу атрофда бекор изғиб юришибдими? Улар ҳозир ҳеч нарса билан иши йўқдай, бепарқ туришибди. Атрофга қоронғулик чўкиб, ичкарида оркестр авжга чиққанда уларнинг «ови» бошланади.

Семизлигидан ёрилиб кетай дейётган милиционер Солиҳовни кўриб салом берди. Солиҳов алик олди-ю, бошқа гап айтмай ўтиб кетди. Бозорга айланишадиган киссавуру чайқовчидан «солиқ» ундириб турадиган бу одамнинг пойдевори мустаҳкам эканини билади. Буни йўқотиб ўрнига ҳалолроқ милиционер қўйишни талаб қилганида бошқармадагилар «Унга тегманг», деб гапни калта қилишган эди. Солиҳов бозорга бориб тақаладиган жиноятларни очишда бу одам билан икки-уч суҳбат қурган, бироқ тайинли бир гап ололмаган. Ҳозир уни кўриб гижиниб қўйди-ю, тўхтамай ўтиб кетаверди. Милиционер эса, бундан ўзича хулоса чиқариб, «Атрофда одамлари бормикин», деб аланглади. Кейин шошилиб ресторанга кирди.

Солиҳов бозорни кесиб ўтиб, қадимда масжид бўлган, маданий инқилобдан сўнг мактаб ихтиёрига берилган гиштин иморатни, сўнг гавжум чойхонани ортада қолдириб, болохонали уй қаршисида тўхтади. Бу ерларни беш қўлдай яхши билганидан марҳум Сиддиқ Шарипов яшаган уйни қийналмай топди.

Дарвозанинг бир қавати очиқ, йўлак кимсасиз, ҳовлида эса одамлар кўринарди. Шом тушиб ҳассакашлар эндигина ичкари кирганлар. Солиҳов дарвозани тақиллатиши ҳамон тўн кийиб, белбоғини қўлида ушлаб олган ўттиз ёшлар чамасидаги йигит кўринди. Ҳозиргина ечган белбоғини қайта ўраб, меҳмонга пешвоз чиқди. Яқин келгач, салом бериб, қўшқўллаб сўрашди-да, ичкари таклиф қилди.

Ҳовлидаги супада уч эркак бор эди. Юзини рўмол учи билан тўсиб супа четида ўтириб гаплашаётган аёл Солиҳовга кўзи тушиши билан шошилиб ўрнидан турди-да, парда-девор ортига ўтди.

Солиҳов супадагилар билан саломлашиб, қариялардан бири тиловат қилгач, иккинчиси унга гулдор, юпқа хитойи пиёлада чой узатди.

Мезбонлар Солиҳовни кўнгил сўраб, таъзия билдиргани келган одам деб ўйлашган, лекин, танимамай туришган эди. Солиҳов маъноли қарашлардан буни дар-

ров сизди. Орадаги ноқулай вазиятни кўтариш учун ўзини танитди.

— Марҳумнинг яқинларидан сўрайдиган гапларим бор эди. Ишимиз шунақа, кўнгилга олмайсизлар. Вақт ўтишини кутиб тура олмаймиз.

— Қани, иним, дастурхонга марҳамат қилинг. Аввал таом, сўнгра калом, деганлар. Сўнг, мана, Йўлчивой билан бафуржа суҳбат қураверасиз. Йўлчивой — раҳматли Сиддиқбекнинг пушти камари, — деди чой узатган қария.

— Инна лиллаҳи ва иннаа илайҳи рожиъун.¹ Оллоҳнинг марҳамати шу-да, мусофирликда олмай, ўз юртида олди жонини. Шунисига ҳам шуқр қилиш керак. «Юртимга келволдим, бу ёқдаги ҳаётим энди фойдага қолди», дерди раҳматли.

— Сизлар қариндошмисизлар? — деб сўради Солиҳов, чойдан ҳўплаб.

— Аслида-ку... бегонамиз, аммо мусофирликда қариндошдан афзал бўлиб кетганмиз. Қашқарда насибамизни териб еганмиз.

— Шарипов... Сиддиқбек ака қачон кетганлар бу ерлардан?

— Ленин ўлмасидан анча аввал, дерди раҳматли.

— Сабабини билмасизлар?

— Э, иним, сабабини ўзингиз биласиз-ку? Отамизда битта сигир бўлса ҳам «бой» деб, «унсур» деб дағдаға қилишган. Раҳматли Сиддиқбек ҳам бошқаларга қўшилиб кетворганлар. Мана, Йўлчивой ўшанда йўлда туғилган экан.

Девор-парда ортида шарпа сезилиб, Йўлчивой ўрнидан турди-да, узатилган косаларни олиб изига қайтди.

Солиҳовнинг қорни оч эди, тортиниб ўтирмади. Қариялар ҳам гулдор қизил чўпларни бармоқларига қистириб олганча лағмонни иштаға билан ея бошлашди.

— Кимникидан келибди, жуда бошлапти-да, а? — деди қариялардан бири.

— Муродилланикидандир? — деди иккинчиси.

— Шунақа бўлса керак, — деди Йўлчивой.

Овқат ейилиб фотиҳа ўқилгач, қариялар кўзғолишди.

— Йўлчивой, ўғлим, энди биз борайлик. Худо сабр

берсин. Оллоҳ насиб этса, пайшанба куни дийдор кўришамиз.

Улар шундай деб чиқиб кетишди.

Супада икковлон қолишди. Солиҳов Йўлчивойга қаради. Пешонаси кенг, киприклари узун, қора қош, қиррабурун бу одамни қаердадир кўргандай эди.

— Қотилни топганмишсизлар? — деб сўради Йўлчивой.

— Ҳали топганимизча йўқ. Бир одамда гумонимиз бор. Шунинг учун ҳам сиз билан гаплашиб олишим керак. Сиз ўзингиз ёки онангиз бирон кишидан гумон қилаётганларинг йўқми?

Йўлчивой ўйланиб туриб елка қисди.

— Ҳайронман... кимга керак экан бу...

— Дадангиз бирон кишининг таъқиб этаётганини айтмабмидилар?

Йўлчивой яна ўйланди.

— Йўқ, тинчгина яшардик. Бу шаҳарга келиб, жой қилиб, ҳали дўст-душман орттиришга ҳам улгуролмовдик.

— Дадангиз Дайдидарага нима учун борганлар? Айтиб кетган эдиларми?

— Бир биродаримни йўқлаб келаман, девдилар. Кимлигини сўрамабман. Дадам... раҳматли ҳам айтмовдилар.

Аввалига «раҳматли» дейишга Йўлчивойнинг тили бормади. «Раҳматли» дейиш ўзинг учун азиз бўлган одамнинг ўлимини тан олиш-да. Ўғил ҳали бу даҳшатли фожиани тан олгиси йўқ. Назарида дадаси ҳализамон Дайдидарадан қайтадигандек. Ўқ ўпириб юборган бош, очиқ кўзлар эса... булар кўрқинчли туш эди.

Йўлчивой ўзи истамагани ҳолда буни тасдиқлади. Отаси ерга қўйилгач, уч кун ўтиб, унинг ўлимини тан олди. Аммо шу сўзни айтиши билан бадан титраб, пешонасига совуқ тер чиқди. Солиҳов ундаги ўзгаришни сизди. Шу сабли қайта саволга тутмай, сабр қилди.

Бу қисқа жимликда Йўлчивой йўлга отланган отасини кўз олдига келтирди. «Дайдидара деган қишлоқда биродарим бор. Ўттиз йил кўришмадим хабар олишим фарз», деб жилмайган эди. Жилмайишида саросима зоҳир эди. Йўлчивойнинг сезгир нигоҳи илғаган эди бу саросимани. Демак... саросимали жилмайиш... ўлим шарпаси экан-да?!

¹ Албатта, биз Худонинг бандасимиз ва унга қайтувчимиз.

Йўлчивой кўзларини юмиб олди. «Нимага тўхтатмадим. «Тобингиз йўққа ўхшайди, борманг», десам бўларди-ку! Нимага индамадим? Нимага бирга бормадим? Худо менга хабар берган экан-ку, нимага илғамадим бу хабарни?..» Ҳар бир савол миясида яшин сингари чақнаб, юрагига найза каби санчиларди. Уч кун давомида келди-кетдилар билан овуниб бундай хаёлларга банди бўлмаган эди. Хаёллари эшигининг ланг очилишига рўпарасидаги одам айборми? Бу одам келмаганда хаёллари занжирбандлигича қолармиди? Йўқ, эртами-кечми бу хаёллар, бу саволлар занжирларни узар эдилар, Йўлчивойнинг юрагини буровга олар эдилар. Бу одам баҳонасида барвақт бошладилар қийновни.

— Бу томонда душман орттиришга улгурмабсизлар, у томонда-чи? Душманларинг бормиди?

Солиҳовнинг овози узоқдан келгандай тўлиб, Йўлчивой ажабланди. Шу боис дарров жавоб бермади. Ўйлашга, фикрини жамлашга бироз фурсат талаб этилди. Солиҳов буни бошқача тушунди. «Эсламоқчи», деб ўйлаб, жавобни кутди.

— У томонда бизлар мусофир эдик. Мусофирлик тузини тогганлар бир-бирига ёв бўлмайди. Менинг билганим — шу.

— Дадангиз асли қаерликлар?

— Юсуфхона деган қишлоқ бор, эшитганмисиз?

— Ҳа, биламан. Сиз бобонгизни эслайсизми? У киши нима иш қилардилар?

— Бобомни эслай олмайман, чунки... кўрмаганман. Ўртаҳол деҳқон бўлган эканлар.

— Сиздан бир илтимосим бор. Дадангизнинг дўстларидан сўрашнинг мавриди эмасди. Сўраганимда ҳам менга айтмасликлари мумкин. Сиз улар билан алоҳида-алоҳида гаплашганингизда «Кимнинг қасди бўлиши мумкин?» деб сўраб кўринг. Айтишса, менга маълум қиласиз. Энди мана бу суратга қаранг, — Солиҳов кўкрак чўнтагидан Жаҳонгирнинг расмини олиб унга узатди. — Танийсизми?

— Ҳа, — деди Йўлчивой суратни қўлига олиб. — Бир-икки келган бу одам. Гумон қилаётганингиз шуми?

— Сиз гаплашганмисиз бу одам билан?

— Йўқ. Дадам... раҳматли гаплашганлар. Кейин... «Мен йўғимда киритманглар», деб айтган эканлар.

— Кимга?

— Онамга.

— Онангиз танийдиларми бу одамни?

— Билмайман.

— Чақирсангиз, шуни сўраб олсам?

— Мумкин эмас. — Йўлчивойнинг овозида қатъийлик сезилди. — Аёл киши номаҳрамнинг олдида чиқмайди.

— Парданинг у бетида туриб гаплашишлари мумкинми?

Йўлчивой расмини олиб парда орқасига ўтди. Ундан бир неча дақиқа дарак бўлмади. Солиҳов чинни пиёла-ни чертиб қўйди. Жарангига ҳуши кетиб, яна чертди.

Йўлчивой қайтиб, суратни узатди:

— Танимас эканлар, — деди қуруққина қилиб.

Солиҳов муомаладаги бу ўзгаришни сезиб, ажабланди.

— Чойдан ичинг, ака.

Солиҳовга бу «гапингиз тугагандир, сизга рухсат», деган маънода эшитилди. Ўзича «калаванинг бир учи шу ерда», деб қўйди-да, йигитга раҳмат айтиб, ўрнидан турди. У парда-деворнинг бир томони сал сурилганини, бир жуфт қора кўзнинг таъқиб этганини сезмади.

Парда-девор ортидан Йўлчивойнинг онаси, Сиддикбек Шариповнинг беваси Хадича ўғринча қараб қолган эди. Нима учун қараганини ўзи ҳам билмайди. Ўғли суратни кўрсатганида вужудидан жон чиқиб кетганда бўлди. Аъзойи бадани музлади. Тили калимага келмай гудранди. Фойибданми бир куч топиб, «Танийсизми?» деган саволга «Йўқ», дея олди. Ўғли яна бир нималарни сўраганида ё ҳушидан кетарди ё ақлдан озаорди. Хадича — руҳи ҳаётнинг тегирмон тошлари орасида эзилиб адо бўлган муслима ана шу чегарага келиб қолган эди. Ситамлар уни ҳар сиқувга олганида «Бас, бошқа чидай олмайман», деб ўйларди. Аммо ситамлар келаверарди, у муштипар эса чидайверарди...

«Ватан дарвозалари очилди, Оллоҳ юртимиз йўлини ёритди», деган хабарни эшитганида қувониш ўрнига бир чўчиб тушди. Бшқаларга ота юрт қучоқ очарди. Назарида уни ўлим бетоқат кутарди. Ватан сари босилган ҳар бир қадам ўлим чоҳи сари қўйилгандай туюларди. Ўлим шундай келиб жонини суғура қолса майли эди. Дунёда кўрадиганини кўрди. Худога мингдан-минг нолалар қилди. Муножоти ижобат бўлди — оч қолмади, хорланмади, хўрланмади... Бироқ... яшаш-

нинг лаззати қорин эмас экан. Кўнгли ҳамиша ҳувиллаб турди. Шу Сиддиқбекка никоҳланган куни ўзини осмоқчи ҳам бўлди. Фақат шу Йўлчивойи... шу ўғли кўзига кўринмаганида бу аламлар йўқ эди... Хадича ҳаётдан тўйган, дейиш ноўрин. Эси бутун одам ҳаётдан тўярмиди? Энг оғир шароитда ҳам «балки эртага хайрли тонг отар», деб умид қилади. Хадича бундай тонгларни кўп кутди. Ҳозир ҳам кутади. Бунинг бейфойдалигини билса ҳам кутади. Ҳа, у ҳаётдан тўйган эмас. Фақат кўз очиб кўргани билан учрашишдан қўрқарди. Ўлим эмас, ана шу дийдор кўришуви унинг учун даҳшатли эди. Мусофирликда юрганда Худодан унга умр тиларди, бахт тиларди. Юртиг йўл олганида шайтон «Илоҳим, омонатини топширган бўлсин!» деган машъум фикрни миясига урди. Бу фикрдан сачраб кетди. «Астағфируллоҳ!» деб кўкрагига туфлади. Шайтон — шайтон-да, бу фикрни, у қўлидан-бу қўлига олиб, отиб ўйнайверди. Дам-бадам ўйинга Хадичани ҳам тортди. Аёл «Астағфируллоҳ!» деб калима қайтарганида шайтоннинг бадани зириллаб, қоронғи уясига даф бўлди. Кейин яна чиқди... Бу ўйин мана шу ҳовлида Жаҳонгирни кўрганига қадар давом этди.

Уни кўрди-ю, кўзларига ишонмади: кўзлар ўша, қарашлар ўша, овоз ўша. Ўша ораста кийиниш... Фақат пешонасига бирнима ёзилган. Бу нимаси?..

Хадичанинг ўша дамдаги ҳолатини баён этиш мушкул. Ўлимларига рози бўлиб кетди. «Менинг тириклигимни билмасин, кўрган кунимни билмасин, жонимни олақол, Худо!» деб бошини деворга урди. «Жон энам, жон отам, ёнингларга чақирсангиз-чи!» деб нола қилди. Дўзах у дунёда дейдилар. Хадича дўзах ўтига шу дунёнинг ўзидаёқ рўбарў бўлган эди.

Ўғли ҳозир суратни кўрсатгач, дўзах олови яна забтига олди.

Солиховни таъқиб этган бир жуфт кўз эгаси мана шу ўтда ёнаётган Хадича эди.

3. ТЎЛҒОҚЛИ КЕЧА

Биринчи бобда Жаҳонгирни шаҳар турмасига кўзатган эдик. Алҳол унинг аҳволи-руҳиясидан хабар топши вақти етди.

«— Мусулмонлар, ахир бу Муҳаммадризонинг пушти камари-ку?! Ношукр бўлманг, раҳматлининг яхшиликларини унутсак кўр бўламиз-ку! Бой, бой, дейсиз, бой бўлиб бизнинг бўйнимизга миниб олмаган эди-ку?! Ўзи ишлаб топарди-ку?!»

— Отаси раҳматли яхши одам эди, болаларининг қилиғини кўрдинг-ку! Биттаси қочиб қолди. Бу ҳам бўридай олайиб турибди...»

«— Жаҳонгир Муҳаммадризо ўғли, қишлоқ фаолларини отишда иштирок этганингизни тан оласизми?»

— Йўқ, мен отмадим.

— Ҳой, қизил қози биродар, гапига ишонманг, отган.

— Бекор айтяпсан, занғар, Жаҳон йўқ эди уларнинг ичиди... Бу ҳам ўзимизга ўхшаган деҳқон бўлса...»

«— Ишчи-деҳқон жумҳурияти номидан...»

Икки қўлини болиш қилиб чалқанча ётган Жаҳонгир кўзини очди. Ухладими ё туш кўрдими ёки йилларнинг чиғирғидан ўтиб келаётган хотиралари уйғондими?

Жаҳонгир шаҳар қамоқхонаси ҳовлисида машинадан тушдию таниш манзарани кўрди. Одам руҳини эзиб чилпарчин қилиб юборувчи ўша тошбино, ўша темир панжарали туйнуқлар. Ўша совуқ нигоҳли соқчилар. «Бу ерга яна қайтиш пешонамда бор экан-да. Сўнгги манзилим шу ер экан-да. Бундан кўра озодликда, ўриснинг ўша ўрмонларида ўлиб кетганим дуруст эмасмиди?.. Астағфируллоҳ Ношукр бандангни ўзинг кечир. Ўша ўрмонларда сендан умр тилаган эдим, бердинг. Ниятимга етай дегандим, етказдинг. Ўзингга шукр. Жонимни озодликда олдинг нима-ю,бу тошбинода олдинг нима, бандангга барибир эмасми? Бу дунё азобларидан қутқарсанг бас. Бандангга ўзинг раҳм қил.»

Шу хаёллар билан қамоқхона ичкарасига кирди. Ўша таниш манзара: икки қаватли тахта каравотлар, киртайган кўзлар, рангпар чехралар, ўша таниш ҳид — тошдеворнинг зах нафасига қоришиб кетган бадбўйлар.

Бу ернинг таомили ҳам маълум унга: беайблар, биринчи марта тушганлар, бехос жиноят қилиб қўйганлар янги тушган маҳбусга дарров эътибор қилишмайди. Улар ўз дардларига қоврилиб ётган бўлишади. Янги келган одам дастлаб қамоқхона ҳавосини олганлар диққатига рўбарў бўлади. Таомил ўзгармабди: сочи қоши-

гача тушган йигит қўллари чўнтакка солганча, ўрдакдай лапанглаб келиб унинг қаршисида тўхтади. Безбетларча тикилди. Сўнг Жаҳонгирнинг пешонасидаги ёзувга совуқ бармоқларини теккизди. Йигит «қаршимдаги тирик жон эмас, шунчаки бир матоҳ, уни ушлаб кўришим ҳам мумкин, эзгилаб кўришим ҳам мумкин», деган манманлик фикрида эди. Жаҳонгир бу тоифанинг феълени ҳам, бунақа одамнинг нима қилишини ҳам билади.

— Бу еринга нима ёзилган? — деди йигит унинг пешонасига чертиб.

— Тишинг ўтмайди бунақа гапларга, — деди Жаҳонгир қўрслик билан.

— Зўрсан-ку! — йигит шундай деб унинг юзига энгил шапатилди.

У янги келган одамни шу зайлда бироз мазах қилмоқчи эди. Аммо улгурмади. Жаҳонгир йирик, бақувват панжалари билан ёқасига чанг солди-да, уни худди бир боғ пичандай нарига улоқтириб юборди. Ёрдамга шопилган икки йигит ҳам шериги ёнига учиб тушди. Уч йигитдан иборат «ғарам»ни жойлаб бўлгач, Жаҳонгир бўш каравотга бориб ётди. Узок вақт тош қотгандай қимирламади. Биров унга гапирмади ҳам. Бундан фойдаланган Жаҳонгир майлини хаёллар измига бергач, кўзи илинибди...

Ахир «Ҳой, мусулмонлар!» деган овозни аниқ эшитди-ку? Илтижо билан, дард билан айтилган сўзлар... Инобатга олинмаган илтижо, бефарқ қолдирилган дард. Ўшандаги бефарқ нигоҳлар уни уқубатли айрилиққа кузатган эди. Ҳар қалай ўша дамда шундай деб ўйлабди. Кейин билса, бу нигоҳлар уни бир умрлик азобга кузатган экан. Бу бефарқ нигоҳлар уни ўттиз беш йил муқаддам ўлимга юборган экан. Ўттиз беш йил ер юзида эмас, ўлим дарасида сарсари кезди. Қорни тўқ мушук сичқонни панжалари орасида эзгилаб ўйнаганидай Азроил ҳам уни шу қўйга солди. «Жонингни ана оламан, мана оламан», деб ўттиз беш йил у бурчакдан-бу бурчакка ҳайдади. Мана, ниҳоят, шу манзилга бошлаб келди. Кунда шу тошиморатда. Бош қўйса бас. Шу тошиморат ичида жони кетади. Киндик қони тупроққа тўкилган эди. Юрак қони тошга сачрайди, кейин... тошдан қафан топади. Унинг мурдасини сўраб оладиган яқини йўқ. Бўлганда ҳам беришмаса керак. Ўзлари кўмишади. Кўмишса — хўп-хўп. Ёқиб юбо-

ришса-чи? Мурда ўтга кирганда тирик одамдай сакрайди, дейишади. Шунга эсласа, Жаҳонгирнинг бадани музлайди. Ҳозир ҳам шу гап хаёлига келдию қамоқхонада эмас, муз ўликхонада ётгандай сесканди. Қаддини кўтариб, кафтларини икки юзига босди.

Маҳбуслар, бесўнақай гавдали бу одамдан ҳайиқиб қолишганмиди, унга эътибор беришмади. Ҳол-аҳвол сўрайдиган ё танишиб олиш истагида бўлган, ё «ёруғ оламда нима гаплар», деб қизиқадиган кимса топилмади. Бу Жаҳонгир учун муддаонинг ўзи эди. Биров билан гаплашиш у ёқда турсин, Жаҳонгир одам зотини кўрмасам, деган кайфиятда эди. Аммо чора қани, бир тўда маҳбуснинг ичига ташлаб қўйишгандан кейин у нима қила оларди.

У ҳамхоналарига зимдан назар ташлади: ёшда ҳам, шакл-шамойилда ҳам ўхшайсиз бу одамлар тошиморат ичида шундай кунлар бошига тушишини билганми? Бу иморатдан қачон чиқиб кетишади — билишадими? Ташқарида бир коса овқатни кирита олмай сарғайиб турган жигарлари билан қайта кўришиш насиби етадими уларга? Буни ҳеч бири билмайди. Аммо қуёшли оламга қайтиш умиди билан яшайди. Бундай умид фақат Жаҳонгирда йўқ. Бунақа умиднинг пайдо бўлишини истамайди ҳам. Унинг умид-мақсади бир — Парвардигори берган омонатни топшириб, ота-онаси ёнига бориш. Депара авахтасида ётганида қайтиш онлари яқинлигига имон келтирган эди. Бироқ шаҳарлик бу майор пайдо бўлдию режалари чигаллашиб кетди.

Чироқ хираллашиб, маҳбуслар бирин-сирин каравотларига чўзилишди. Хонада пишиллаш, хуррак овозлари қоришиб кетди. Жаҳонгир бир ўтирди, бир ётди, бир туриб юрди. Беҳаловат кеча унинг назарида анча чўзилди. Назарида энди мутлақо тонг отмайдигандай эди. Бу пишиллаётган, хуррак отаётганлар ҳам тирик одамлар эмас, мурдалар эди. Ётган ери ҳам қамоқхона эмас, эринмай қазилган, ғоят кенг бир гўр эди. Афтидан, Оллоҳ унинг жонидан аввал эс-ҳушини олгану тўппа-тўғри шу гўрга тикқан эди.

Тонгда илиқ сув бўлиб сувга, шўрва бўлиб шўрвага ўхшамаган бир нарсани ичиб бўлгач, уни сўроққа чақирди. Ўша таниш майор торгина хонада эринмай сўроқ бошлади. Жаҳонгир сўроққа киришда «Начайник, айбимга иқрорман, ишни судга оширавер», демоқчи эди, майорнинг саволларидан гангиб гапларини

айтолмай қолди. Тергов Жаҳонгирнинг назарида бир-бир ярим соат чамаси давом этди. Майор худди «иш вақтим саккиз соат, шу сўроқдан бошқа юмушим йўқ, кечга қадар гаплашаман сен билан», дегандай эринмасдан сўроқ қиларди. Бу майор Жаҳонгирни ўттиз беш йил бадалида калака қилиб келаётган Азроилдан ҳам баттар экан. У ҳам Жаҳонгирни беркинмоқчи бўлган ҳали у бурчақдан, ҳали бу пастқамликдан тортиб чиқариб, ҳақиқат офтобига рўбарў қилаверди. Жаҳонгир бу офтобдан кўрқар эди. Шу сбабли сўроқларга узоқ дош беролмади. Майор Солиҳов сўроқ охири-лаб қолганини ҳис этгач, соқчини чақирди.

Жаҳонгир маҳбусхонага кириб, жойига ёнбошлади. Рўбарўда ўтирган йигит эса гапирайми-гапирмайми, деб иккиланиб турди-да, охири кўнгил сўраган бўлди:

— Тинчликми, ака?

Жаҳонгир ажабланиб унга бир қараб қўйди-да, «Тинчлик», дея пўнғиллади. Йигит «келиб-келиб шу тўнкадан кўнгил сўрайманми», дегандай ўрнидан туриб, нари кетди. Жаҳонгир ўзининг бу қилмишидан пушаймон бўлди. Бир одам яхши ният билан кўнгил сўрабди, далда бергиси келибди. Пўнғиллаши нимаси эди! Бироқ бу ҳолда Жаҳонгирни айблаш ҳам ўринсиз. Тегирмон тошлари орасидан ўтиб, бир мўъжиза билан тирик қолган одамни тасаввур этинг-а? Жаҳонгир ҳозир сўроқдан эмас, айнан тегирмон тошлари орасидан чиқиб келиб «Тирик қолганим чинми?» деб тургани эди. Унга бир оғиз гап ҳам ортиқча эди. Шу бир оғиз гапни қўшни каравотдаги йигит айтиб қўйди. Бошқа пайт бўлганида Жаҳонгир гапни маромига буриб унинг кўнглидаги хижилни ёзиб юбориши ҳам мумкин эди. Ҳарҳолда Жаҳонгир йигит ўйлаганчалик тўнг эмас, вақтида улфат кўрган одамлардан эди. Лекин ҳозир йигит кўнглини юмшатишга ҳоли етмади.

У икки қаватли тахта каравотларни, шарпадай рган, ўтирган, ётган одамларни кўргиси келмай кўзини юмди. Юмдию тахта каравотлар оралаб шарпадай юрган, ўтирган, ётган одамлар ўрнида қаттиқ тикилиб турган майор пайдо бўлиб, терговни бошлаб юборди:

«— Муҳаммадризаев, тўғриси айтинг, нима учун терговни чалғитмоқчи бўляпсиз. Сизни кўрқитишди-ми?»

— Ким кўрқитади? Одам ўлимдан кўрқади. Мен эса ўлимдан кўрқмайман.

— Шунинг учун айбни бўйнингизга оляпсизми?

— Худодан яширмаган сирни сиздан яшираманми?

— Сиз кўп жабр тортган экансиз. Бу ҳақданми ё ноҳақданми ҳозирча билмайман. Лекин...»

Жаҳонгир кўзини очди. «Ҳозирча билмайман...» Ҳа, шундай деди майор. Лекин Жаҳонгир ўша тобда бу гапга кўп ҳам аҳамият бермаганди. «Ҳозирча...» Нима демоқчи? Ҳали ўттиз беш йиллик гапни, ўттиз беш йиллик эски пахтани титиб кўрмоқчимиз? Нимага? Кимга керак экан бу ҳақиқат? Биз сизни ўттиз беш йил ноҳақ азоблаган эканмиз, дегани билан умри қайтиб берилармиди? Суйган хотини, хориж йўлида киндик қони тўкилган ўғли бағрига қайтадимиз?.. «Ишчи-деҳқон жумҳурияти номи билан...» Бехос миясини зириллатган бу гап тошиморатни ҳам ларзага солгандай бўлди. Тош деворларга тегиб жаранглаган бу гап миясига қайтиб урилиб, товонигача зирқиратиб юборди.

«Ҳали Худо олдида гуноҳим кўп экан. Оллоҳ суйган бандаларини бу дунёда обдан қийнаб, гуноҳини тўкиб, сўнг у дунё бағрига олади, дейишарди. Отамнинг хунини олмаганим учун Худо гуноҳимдан кечмаяпти. Гуноҳларим тўкилиб битганда ўша қишлоқ авахтасидаёқ омонатимни топширардим. Гуноҳим кўп экан ҳали... Ё Тангрим! Ҳеч бир бандангни бунчалик қийнама. Омонатингни олгинг келмаётган бўлса нима қилай, айт. ўз жонимни ўзим суғуриб олайинми?! Наузубиллоҳ! Ўзинг асра бундан, Тангрим, шайтон йўлидан ўзинг қайтар. Ўзинг берган омонатни ўзинг қайтариб ол. Сен берган неъматга мен хоинлик қилолмайман...» Жаҳонгир шундай деб калима қайтарди.

Дастлаб турмага тушганидан бери неча марта жонига қасд қилишни ўйлади. Ўрусиянинг совуқ ўрмонларида, Германиянинг ҳашаматли шаҳарларида юрганида ҳам бу фикр кўнглига фулғула солган, аммо шайтон йўлига кирмаган, Яратган берган омонат жонига хиёнат қилмаган эди. Шунча азобга чидаб келиб, энди, сўнгги қадам қолганда хиёнат қиладимиз? Йўқ!

Жаҳонгир ўнг ёнбошига ағдарилди. Жангоҳни зулмат қанотлари билан босиб турган қоронғулик бағрини тилганча ёруғ излар қолдириб учаётган ўқлар каби хаёллари унинг қоронғу миясини нишонга олган эди.

Майорнинг ҳар бир саволи ўша ўқ мисол зулмат қаъридан отилиб чиқар эди.

«— Сиддиқ Шарипов билан қаерда танишгансиз?

— Мен бунақа одамни танймайман.

— Аниқ эсланг: Дайдидарадаги ҳодиса эрталаб юз берганми ё оқшомда?

— Эрталаб ҳам, оқшомда ҳам эмас, кундузи.

— Милтигининг номи нима эди?

— Ов милтиғи...

— Милтиқ турларининг ўзига яраша номи бўлади.

— Номини билмайман.

— Милтиқни қаердан олгансиз?

— Отамдан қолган. Эски милтиқ эди.

— Ўқ марҳумнинг қаерига теккан?

— Билмайман.

— Муҳаммадризаев, ўзингизни гўлликка солсангиз солаверинг, бироқ бизни бефаҳм деб ўйланг. Ҳарҳолда биз милтиқ ўқи билан тўппонча ўқининг фарқига борамиз. Ўқ орқадан отилганми, юзма-юзми, буни ҳам ажрата биламиз.

— Начайник, ўзингизни қийнаб нима қиласиз, кўрқманг, судда тонмайман гапимдан. Менга ачинмай қўя қолинг.

— Ачинмай қўя қолинг? Мен сизга эмас, марҳумга ачиняпман.

— Унга ҳам ачинманг, арзимади.

— Арзимаслигини сиз қаердан биласиз, уни танирмидингиз?»

Шу савол берилганда Жаҳонгир илинганини сезди. Майор «марҳумга ачиняпман», деганида индамай қўяқолмасдан «унга ҳам ачинманг», дейиши нима эди?! «Марҳумларга ачиниш керакмас, дуои фотиҳа зарур уларнинг руҳига», деб қўя қолмайдими? Шундай дейишга деди, аммо фурсатни ўтказиб, «уни танирмидингиз?» деган саволдан сўнг айтди. Қирғийкўз майор анойи эмас, илинтриб олди. Ҳали «ачинишга арзимади», деган гап атрофида кўп айлантиради. Жаҳонгирга буларнинг феъли маълум.

Жаҳонгир авваллари инсон тақдирига бефарқ қараганлври учун бу терговчилардан нафратланар эди. Энди эса аксинча бўляпти ҳақиқатни очишга интилаётган майорни кўрарга кўзи йўқ. «Энди бу ҳақиқатларнинг менга нима кераги бор, — деб ўйларди у, — ҳаётимни

барбод қилишган бўлса, бу дунёдан илинжим қолмаган бўлса...»

Жаҳонгир минг бир хаёл қуршовида уйқуга кетди. Уйқу бошқаларга ором улашса, унга азоб беради. Кўзи уйқуга кетиши билан миясига уя қуриб олган кўрган-кечирганлари кўршапалақдек уйғониб, уни ҳар кўйга солади. Арвоҳлар билан гаплашади, иблислар қанот чиқариб уни учирадилар, осмонга олиб чиқиб чумчуқ пагидай ўйнайдилар.

Айниқса, қамоқдаги тунлар беором кечади.

Бу сафар иблислар уни холи қўйишди. Кўзига Дайдидарадаги ўша чинор кўринди. Чинор... барглари битта қолмай тўкилган. Шамол бу баргларни қайгадир учуриб кетган. Атрофда шиша синиқлари. Дарахт остида кимдир ўт ёқиб унинг танасини одам сиғадиган даражада ўйиб юборган.

— Сизга озор етибди, Чинор бобо, — дейди Жаҳонгир, — менинг бағрим ҳам сизнинг куйган танангиздек ўйилиб кетган. Ўшанда баргингизни тўқа қолганингизда бу кўргуликлар йўқ эди менга. Айтинг энди, бу бошга яна қандай савдолар тушади?

Чинор жавоб бермайди, қайғу билан тебранади. Танасидаги ўйиқ — гўё унинг оғзи. Тили эса суғуриб олинган...

Тепадан овоз келди. Жаҳонгир шошиб қарайди: йўғон шох устида Зокирхўжа ўтирибди. Қўлида тасбеҳ.

— Эҳтиёт бўлинг, йиқилиб тушасиз, — дейди Жаҳонгир унга.

Шундай дейиши билан шох қарсиллаб синиб, Зокирхўжа тўғри Жаҳонгирнинг устига қулайди...

Нафаси қайтиб, терга пишган Жаҳонгир чўчиб кўзини очди: қамоқхона ҳали ҳам тун ҳукмида. Бир неча маҳбус ким ўзарга баралла хуррак отади. Ташқаридаги қадам овозлари соқчиларнинг бедорлигидан дарак.

Жаҳонгир кўп йиллардан бери Зокирхўжани эсламас эди. Биринчи марта қамоқ жафосига учраганида ҳамдард бўлган бу одамнинг жасади узоқларда қолиб кетган. Бир умр Оллоҳ йўлида хизмат қилган бу муслимга кафан, жаноза насиб этмади. Жаҳонгир Зокирхўжани ҳар эслаганида «Мусофирликда олтин топиш осон, жон таслим қилиш қийин», деб қўярди. Аслида бу — Зокирхўжанинг гапи. Танаси кафан кўрмаган,

лаҳад кўрмаган муслимнинг гапи. Қулоғига Оллоҳ номи билан азон айтилган, «Оллоҳ», деб тили чиққан, умр бўйи тоат-ибодатда бўлган муслим жанозасиз кетди. Инсон боласи бошига турли кулфатлар тушиши мумкин. Бу дунё азобларини беҳад кўп тотиши мумкин. Лекин, Жаҳонгирнинг назарида кулфатларнинг энг бешафқати ўша Зокирхўжага насиб этди. «Бир ҳовуч она тупроққа зор бўлиб, кўз юмишни ҳеч бир бандога насиб этмасин». Бу ҳам Зокирхўжанинг гапи.

Одамнинг бир елкасида шайтон, иккинчисидо фаришта ўтиради, дейдилар. Шайтон Жаҳонгирга:

— Аканг бир ҳовуч тупроққа зор бўлиб ўлади, — дейди.

Фаришта эса:

— Акангни туз-насиб тортиб келади. Худо унинг жонини сенинг қўлинг билан олади, — дерди.

Шайтон ҳам, фаришта ҳам алдади.

Шу алдовга учратгунча ўшада Зокирхўжа ўрнига унинг жонини олмайди... «Астафидуллоҳ!» Жаҳонгир яна калима қайтарди. Хаёлини чалғитмоқчи бўлди. Бироқ Зокирхўжадан узоқлаша олмади...

...Жаҳонгир темир панжарали дарчаси бор вагонга чиқаётганида қаёққа кетаётганини билмаганди. Похол тўшалган вагон ичи сассиқ эди, кишининг нафаси қайтиб кетарди. Эшик қарсилаб ёпилгач, ичкари димиққандан димиқди. Жаҳонгир битта таланиб ётиб, тонгга яқин кўзи илинибди. Уйғонса — поезд тўхтаб турибди. Маҳбуслар уйқуда. Вагон ичи нимқоронғу. Жаҳонгирнинг назарида тонг отган-у, бироқ, темир панжарали дарча ташқаридаги ёруғликни тўсиб турганга ўхшади.

Жаҳонгирнинг ёнгинасида бир одам чордана қуриб ўтириб олибди. Унинг кимлигини фарқлаш мумкин бўлмади. Унинг пичирлашидан ажабланган Жаҳонгир диққатини жамлаб, қулоқ тутди. Нотаниш одам унинг қулоқ тутганини фаҳмлагандай овозини пича кўтарди:

— Ё Оллоҳ, билиб-билмай, тушуниб-тушунмай, шайтон йўлига кириб, тўғри йўлдан озиб, иймондан, виждондан, инсофдан чекиниб қилган гуноҳларимни ўзинг кечир. Акам билан дийдорлашиш қиёматга қолди энди. Ё Оллоҳ, акамга ёруғ юз билан рўбарў қил. Акам тўғри йўлдан озган эди, ўзинг кечир унинг гуноҳларини. Ҳали тавба қилмаган бўлса охир-оқибат

барибир тавба қилади. У кўрмаганларни мен кўрдим. Шу пайтгача акам олдида гуноҳқорман, деб юрардим. Иншооллоҳ, ҳақ эканимни кўзим тириклигида кўрсатдинг. Энди ўлсам армоним йўқ. Ё Оллоҳ, мен сендан жаннатдан жой сўрамайман. Шу таъмада сенга сизиниб юрган бўлсам, албатта дўзахдан жой бер менга. Бу дунёда кўрган роҳатларим эвазига дўзах азобларини тортай. Мен Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва салламга айтган сўзларингга амал қилиб келдим. Гуноҳларим бўлса ўзинг жазо бергайсан. Бу дунёда қолаётганларнинг иймонини бер, гўдакларнинг раҳмини е. Бу қиёмат азобларига гўдакларни дучор қилма...

Жаҳонгирнинг уйғониб, ўғринча қулоқ тутиб ётганини сезиб, норози бўлгандай энди пичирлашга ўтди. Сўнг юзига фотиҳа тортди. Лекин шундан кейин ҳам ўрнидан жилмади. У кўзини бир нуқтага тикканча қотиб ўтирарди. Жаҳонгир овоз чиқариб уни чақиришни ҳам, индамай ётаверишни ҳам билмай гаранг эди.

Нотаниш одам — Зокирхўжа эди. Жаҳонгир ўша куни тонг отиб, поезд жилгач, у билан танишди. Бироқ эрта саҳардаги ибодатдан сўз очмади. Тонгги муножотнинг сабабини Зокирхўжа анча кейин, ўлими ҳақ эканини фаҳмлаганда айтиб берди.

Ўша тонгда у узлатга чекинган эди. Зокирхўжа тун қоронғусида бир чимдимгина ухлади. Ана шу бир чимдим уйқусида акаси билан учрашди. Ҳибсга олинганидан бери тушларида кўп кўрди акасини. Тушида кўрганида ҳам, хаёлида тирилтирганида ҳам акаси билан кўп баҳслашар эди. Бугун... акаси индамади. Оғзини очиб гапирмоқчи бўлди-ю, гапиролмади. Зокирхўжа акасига қараб кўрқиб кетди — унинг тили кесиб ташланган эди... Шу кўрқув билан уйғониб, Оллоҳга сингинганича мозийга чекинди. Қотиб ўтириб ўша сўнгги учрашувни эслади...

Кўнгил яраларига малҳам бахш этишга қасд қилган кўклам далалар, қирларни уйғотиб тоғнинг гадоё топмас сўқмоқларигача етиб келди. Йигирманчи йилнинг баҳори йигирма беш ойдан бери иссиқ гўшасидан йироқларда яшаётган одамларга ташвишли хабар етказди. Баҳорга чиқиб, бирлашиб, ганимларга сўнгги зарба берилишини кутаётган ислом лашқарлари амиралмуслимин Мадаминбекнинг қизиллар билан сулҳ тузганини эшитиб, ҳайратдан донг қотдилар. Ўтган баҳор мўъминларга ваъз айта туриб, «Аҳли муслим, ер юзин

лолазор тутди деманглар, бу шаҳидлар юрагидан оққан қондир. Муқаддас лолазорни кофирлар қадами топтар экан, ёруғ дунё бизга ҳаромдир», деган Зокирхўжа бу хабарни эшитганидан бери ўзига келолмайди. Назарида ўша ондан бошлаб қуёш ҳарорат эмас, совуқ нафас уфураётгандек вужуди музлайди. Ўн кун илгари ечиб ташлаган пўстинига ўралиб титрайди. Бугун ҳам шу ҳолда ўтирганида навқар кириб, қўрбоши чорлаётганини айтди.

Қўрбоши ёлғиз эди. Зокирхўжа чорловнинг сабабини билмай ажабланди.

— Биз ёқларга Мадаминбек қадам ранжида қияпти эмиш, — деди қўрбоши.

— Келсалар бош устига, — деди Зокирхўжа. — Мақсадлари нима экан?

— Англамадингизми? Унинг мақсади битта — барчамизни қул қилиш.

— Алқисса... сулҳга даъват этиб келяптиларми?

Қўрбоши жавоб бермади. Тиззаларини уқалаб узоқ ўтирди.

— Нима қиламиз? — деди у ниҳоят. — Сулҳ тузамизми биз ҳам?

Зокирхўжа дафъатан жавоб бера олмади. У бу ҳақда кўп ўйлаган эди. Сулҳ — беғуноҳ қонлар тўкилмагининг олдини олади. Элга осойишталик берилади. Аммо кейин-чи? Ана шу «кейин-чи?» деган саволга жавоб тополмай боши қотар эди.

— Сулҳ тузсак, йигитлар иссиқ ўринларига қайтишади, ўлим бўлмайди. Бу Худога ҳам маъқул иш, — деди қўрбоши ўз саволига ўзи жавоб бериб. — Лекин бу даюслар ўз ҳолимизга қўйишармикин? Исломи оёқости қилишмасмикин? «Алҳамдулиллоҳ, мусулмонман», дегувчи тиллар кесилмасмикин? Ғайридинларга нима керак? Бизнинг осойишталигимизми? У ҳолда не сабабдан бизга қилич тортдилар? Неколайни ўлдирдилар. Унда ҳам талатўп. Унда ҳам осойишталик зарур. Бизга жон куйдирмакларининг боиси нима? Мадаминбек буларни ўйламадими экан? Гапиринг?

Қўрбошининг сўнги амри таҳдидли эди. Шу боис Зокирхўжа бироз саросималанди.

— Саволларингизга жавоб бермакка ақлим қосир, — деди паст овозда.

— Бекнинг ақли қосир эмас, нима қилишини би-

лади. Унинг мақсади менгагина аён эмас. У бир қанотимизни узиб ташлади. Энди бир қанот билан учиб бўлмайди. Хўш, йигитларга изн бериб юборайми ё Қашқарга кетиб пайт пойлайинми?

— Қашқарга кетмоқ... шармандалик юки билан кетмоқ... Юртни ташлаб-а? Пайт пойласангиз янги қанот ўсиб чиқармикин?

Бу гап қўрбошига малол келди. Зокирхўжага ўқрайиб қаради;

— Боринг, ҳозирлигингизни кўринг. Мадаминбекни пастдаги қишлоққа қарши оламиз. Қароргоҳимизга келиб бу ерларни булғаб юрмасин.

Зокирхўжа қўрбошининг бу қароридан билдики, унинг нияти бузуқ. Бир шумликни дилига туккан. Пастга тушиб қишлоқ атрофига қўйилган пистирмаларни кўргач, Худодан қўрбошига инсоф тилади. Мадаминбек билан келган одамлар орасида акасини кўриб, адашганларга раҳм этишни сўраб Оллоҳга нолалар қилди.

Қўрбоши ғазабини ҳам нафратини ҳам яширмади. Мадаминбек шундай бўлишини олдиндан билганми, бу ғазаб, бу нафратни майин жилмайиш билан енгмоқчи бўлиб қўрбошининг изидан уйга кирди. Зокирхўжа уларга эргашмай, бир нафас ҳаяллади. Акасини четга тортиб шивирлади:

— Одамларингиз шугинами?

— Ҳа. Биз сулҳга келдик, ҳаммамиз қуролсизмиз.

— Тезда кетинг бу ердан. Ҳеч ким омон қолмайди.

Сулҳга умид қилманг.

Зокирхўжа шундай деб ичкари кирганида қўрбоши Мадаминбекка дағдаға қилмоқда эди:

— Эркимизни ўзимизга берадиган бўлса, икки йил қилич чопармиди? Йўқ, бек, агар шу ваъдаларга инонган бўлсангиз лодонсиз. Агар шу гапга ишонсак, не-вара-чевараларимиз бизни қарғаб ўтадилар. Бу гапга ишонгандан кўра, битта қолмай қирилиб кетсаларинг бўлмасмиди, дейдилар. Сен лодон эмассан, бек, сен — хоинсан!! Сенинг бошингни ўз қўлим билан узаман. Бу дунёда кўп гуноҳлар қилдим. Энди Худо йўлига бир савоб қилай...

«Музокара» деб аталмиш бу учрашув қутилмаганда тез тугади. Мадаминбекнинг айтар гаплари ўзи билан кетди. Ким ҳақ, ким ноҳақлиги сир бўлиб қолди. Зокирхўжа ташқарига чиқиб Мадаминбекнинг чопиб таш-

ланган одамларини кўрди. Шаҳидлар орасида акасини топмай, кўнгли бир қадар тинчиди. Акасининг пис-тирмаларни доғда қолдириб, қишлоқдан қандай чиқиб кетганини билмайди. Қўрбоши Қашқардан паноҳ то-пиб, ўзи эса уйига қайтгач, акасини бир мартагина кўрди. «Миннат бўлмасин», деб ўша машғум кечани эсламади.

Зокирхўжани ҳибсга олганларини акаси кўрди. Би-роқ орага тушмади. Бир оғиз гапирмади ҳам. Айтила-диган сўзлар қиёматга қолди. У шундан аламда.

Совуқ ўлкада терламадан ҳолдан кетиб жон таслим қилаётган Зокирхўжа умрининг бир чимдими ҳақидаги ҳикояни Жаҳонгирга айтиб берган эди. Бошга тушиб кўз кўрган ўзга воқеаларни эса хотирасининг зимистон чодирига ўраб ер бағрига ўзи билан олиб кетди.

Зокирхўжанинг совуқ ўлкадаги бир неча кунлик умри, бир чимдим ҳикояси неча йиллардан бери Жа-ҳонгир билан тирик юрибди. Жаҳонгир Зокирхўжа-нинг омонат гапларини топширай деб унинг акасини икки марта қидирди. Биринчи гал учрата олмади — узоқ сафарда экан. Иккинчи марта хунук хабар эшит-ди — Миршаропов билан бирга қамоққа олиниб, отиб ташланибди — у халқ душмани экан...

Жаҳонгир ҳозир ана шуларни эслади. «Зокирхўжа акасига сўнгги сўзини айта олмади. У ҳам шундай бўлгандир. Қизиқ, акаси қўлига кишан урилганда Зо-кирхўжани ёдга олдими? Орага тушиб укасини қутқа-риб қололмаганидан ўқиндими? У дунёда ака-ука уч-рашиб нималарни гаплашдилар экан?..» Шу саволдан Жаҳонгирнинг юраги ҳапқирди. Ўзлари-чи? Ҳадемай у дунёда дийдор кўришганларида нималарни гаплаша-дилар?

Сасиб кетган қамоқхонада бедор ётган Жаҳонгир-нинг миясини шу саволлар кемирар эди.

4. СИРТМОҚНИ КИМ ТАШЛАГАН?

Парда-девор ортидаги аёл кўнглидан кечган гаплардан беҳабар майор Солиҳовни Қирқбел қиш-лоғида нималар кутяпти экан?

Кечаси билан эзиб ёққан қор аралаш ёмғирдан сўнг ийиғи чиққан йўлдан машина юра олмади. Йўл тиккалагани сайин филдираклари чирпирак бўлиб ай-

ланиб, лойга ботиб қолаверди. Бу аҳволда Қирқбел қиш-лоғига етолмаслигини сезган майор Санжар Солиҳов машинадан тушди. Капитан Жабборов ҳам ноилож унга эргашди. Капитан эҳтиёт бўлиб қадам босишга қанча-лик ҳаракат қилмасин, бирпасда оёғидаги ботинка лойга ботди. Этик кийиб олмаганидан афсусланди. «Йўлнинг бунақалиги тушимга кирибдими», деб ўзини ўзи оқла-ди. Ҳарбийчасига катта-катта қадам ташлаётган май-орга етиб юриш қийин эди. Майорнинг юриши аслида шундайми ё атай тезлаб кетяптими, Жабборов билол-мади. Майор орқада келаётган ҳамроҳига қарамасди. Унинг хаёли турмада ўтирган Жаҳонгирда эди. Феъли, хатти-ҳаракати бир-бирига ўхшаган жиноятчини то-пиш қийин. У Жаҳонгирга ўхшаган нусхани шу пайт-гача учратмаганди. Пешонасида ёзуви бор бу одам уни алдаб қоронғи горга киритиб юборгандай эди. Солиҳов Жаҳонгир билан бўлган сўнгги суҳбатни ўйлаб борар-ди. Жабборов эса буни бошқача тушуниб «Мен билан гаплашгиси йўқ экан, нима қиларди тинчимни бузиб», деб ўйлади. Беш қадамча орқада қолиб келаётган Жаб-боров бир оз нафас ростлаб олиш мақсадида майорни гапга тутди:

— Ўртоқ майор, бу қишлоққа аввал ҳам келганми-сиз?

Солиҳов тўхтаб орқасига ўтирилди.

— Йўқ, биринчи келишим, — деди у, Жабборов-нинг мақсадига тушунмай. — Нимага сўраяпсиз?

— Юришингизга қараб, йўлни биларкансиз, деб ўйлабман.

— Бу атрофда бошқа йўл кўрмаганим учун тикка боряпман.

Икки чақирим йўлни ит азобида босиб ўтишди. Яхшики, қишлоқ совети раисининг хонаси иссиққина экан. Ҳали қайноғи ўлмаган чойдан бир пиёла ичиб, онадан қайта туғилгандай бўлишди.

Раис Солиҳовнинг гапларини эшитгач, у кўрсатган суратларга диққат билан тикилди.

— Мана бу одамни кўрганман. Асли шу қишлоқлик деб эшитувдим. Лекин ўзи билан ҳамсуҳбат бўлмаган-ман. Бу одамни эса... — раис марҳум Шариповнинг суратига ажабланиб тикилди, — кимгадир ўхшайди, йўқ, танимадим бунисини.

— Бу одамнинг исми Жаҳонгир. Ёши эллик олтида.

Тузилган ери шу Қирқбел қишлоғи. Уни ким таниши мумкин?

— Уними?.. Дамин ака. Қишлоққа келса, Дамин аканикига қўнар экан. аммо-лекин... Дамин ака ҳам ўтириб чиққан. Бир балоси борми, дейман буларнинг. Чақиртирайми?

— Ҳа, тезлик билан одам юборинг, — деди Жабборов. — Битта одам қўшиб берсангиз ўзим олиб келаман.

— Йўқ, тўхтанг, — деди Солиҳов Жабборовга қараб. — Бу ерга олиб келсангиз ундан гап ололмайсиз. Ўзим бораман. — Майор шундай деб раисга ўтирилди. — Дамин ака деганингиз ким, нимага қамалган.

— Қишлоқда муаллимлик қилган, дейишади. Уруш арафасида қамашган. Ман этилган китобларни тарғиб қилар эканми-эй. Хуллас, аксилнқилобий ишлар билан шуғулланган.

— Айбини ўзингиз ҳам аниқ билмас экансиз.

— Тўғри, билмайман. Мен бу қишлоқда янги одамман.

— Унда йўл кўрсатинг. Дамин аканикига ўзим кириб чиқаман.

— Малол келмаса, мен ҳам борсам? — деди Жабборов пичинг оҳангида. Майор унинг «Ҳўв, акахон, биз ҳам юрибмиз орқангиздан эргаши-иб», демоқчи эканини тушунди.

— Сиз... — Солиҳов унга жавобан «ботинкангизни қурити-иб ўтиратуринг», демоқчи эди, бироқ бегона одам олдида мулзам қилишни истамади. Қуруққина қилиб: — Юринг бўлмаса, — деб қўйди.

Дамин ака деганлари қишлоқнинг адоғида яшар экан. Қишлоқдаги уйлар елкама-елка турган одамлардай ёнма-ён қурилган, томлари томларига уланиб кетган. Дўнгликка қурилган бу уй эса худди моховларнинг бошпанасидай ажралиб турарди.

Томига қалин лой бостирилган, деворлари анча нураб қолган ўйнинг эшигини Солиҳов аста тақиллатди. Дам ўтмай эшикғижирлаб очилиб, остонада жиккакдан келган, кўзлари чақчайиб турган одам кўринди. У нотаниш, кутилмаган меҳмонларга бир нафас ажабланиб қаради-да, тарадудини ошкор этиб қўймаслик учун уларни дарров ичкарига таклиф этди. Даминнинг жуссаси кичик бўлгани билан овози гулдирақдай эди. Бу овозни эшитиб, бу жуссани кўрган одамнинг ажаб-

ланмасдан иложи йўқ эди. Солиҳов ҳам ана шу ажабланиш билан унинг изидан ичкари кирди.

Иморат ташқаридан мунғайиб кўрингани билан, ичкарисини ораста эди. Токчаларга китоблар тартиб билан терилган. Тахмоннинг ярмига етиб-етмай кўрпа тахланган. Уй тўридаги сандалга ёпилган бироз уринган кўрпа устига озода дастурхон ёзилиб, гулдор патнис қўйилган. Хонада булардан бўлак кўзга ташланувчи жиҳоз йўқ. Хонанинг орасталиги уй эгасининг нозик таъбидан дарак бериб турарди.

Пойабзаллар ечилгач, мезбон уларни танчага таклиф этди. Меҳмонлар жойлашиб ўтириб олишгач, у дафъатан:

— Сизлар энкеведэ¹данми? — деб сўради.

— Мен область жиноят қидирув бўлиmidанман. Бу киши — капитан Жабборов, райондан. Қизиқ... бизни қаердан билдингиз?

— Кўзларингиз айтиб турибди. Айтиқса, бу кишиники. Табиб табибмас, бошидан ўтган табиб дейишади-ку? Сизларга ўхшаганларни хўб кўрдим. Олам тинчиди, деб шукр қилиб ўтирсам, ҳали мени унутмабсизлар-да, а? Бу дейман, қолган-қутган гуноҳларимни титкилиб топганга ўхшайсизлар.

— Дамин ака, сизнинг гуноҳингизни излаб келмадик. Бир юмуш юзасидан безовта қилиб ўтирибмиз. Дайдидарадаги қотилликни эшитгандирсиз?

— Ҳа... — Дамин шундай деб уф тортди. — Жаҳонгирни қамабсизлар, эшитдим. Жаҳонгир меникига келиб турарди. Буни айғоқчиларингиз етказишган, албатта. Ҳаммаёқда айғоқчиларингиз урчиб ётибди. Лекин айтиб қўяй, Дайдидарадаги ишдан беҳабарман.

— Биз сиздан гумонсирайётганимиз йўқ. Айрим нарсаларни аниқлашда ёрдамингиз керак, — деди Солиҳов.

— Ёрдам бермасам-чи? — деди Дамин унга тик қараб.

— Бу энди виждонингизга ҳавола.

— Шунақами? — Дамин тиз чўкиб, қўлларини патнисга тираб, Солиҳов томон сал энгашди. Бўйин томирлари ўйнаб кетди. Шу туришида ўлжасига ташланишга шай турган қоплон важоҳатига кирди. — Виждонимг ҳаволами? — унинг овози титраб чиқди. —

¹ НКВД — демоқчи (Ички ишлар халқ нозирлиги).

Мени обориб тиқиб қўйганларингда виждондан гапирмаган эдиларинг. Мен нима учун саккиз йил ўтирдим? Жулқунбойни одамларга ўқиб берганим учунми? Хўш, Қодирий душман эмас экан-ку? Оқланди-ку? Ёқиб юборган китобларинг зарарли эмас экан-ку? Булар кимнинг виждонига ҳавола? Дайдидарада бир чолни отишибди. Қотилни излаб юрибсанлар. Қодирийларни отганларни ким қидиради, ким жазолайди? Менинг кўз олдимда жарга олиб чиқиб отишарди одамларни. Гуноҳларини билмай кетишди у бечоралар. Бу қабоҳат кимнинг виждонига ҳавола?! Сувдан қуруқ чиқасанлар ҳаммаларинг. Бор гуноҳни мўйловга тўнкаб ўзларинг фариштадай юрибсанлар.

Овозда пайдо бўлган титроқ бутун баданга кўчди. Солиҳов «Майли, дардини тўкиб олсин, кейин гаплашиш осон бўлади», деб индамай ўтирди. Жабборовнинг кўнглига эса ғулгула тушди. Назарида Дамин айнаун ани айблаётгандай, ҳозир унинг ёқасидан олиб «Барча бегуноҳларнинг қотили шу», дея айюҳаннос соладигандай эди. Жабборов Даминга ҳам бироз ҳадик, ҳам бироз нафрат билан қараб қўяр эди. «Менинг қўлимга тушганинда омон чиқмасдинг, ғаламис, — деб ўйларди у. — Гапириб ол, кунинг туғди. Ҳали биз гапирадиган замонлар ҳам яна келиб қолар. Сендақаларнинг тухумини қуритиб юбориш керак эди. Ҳечқиси йўқ, шундай кун ҳам келади...»

Дамин ҳаяжонга берилиб сўзини йўқотди. Солиҳовнинг хотиржам ўтириши таъсир этиб, жойига чўқди. Чуқур хўрсинди.

— Дамин ака, ҳўлу қуруқ барабар ёнди, биламан. Сизга тасалли бермоқчимасман. У кунларни унутинг, деёлмайман. Вақти келиб айбдорлар юзага чиқишади. Лекин биз ҳозир Дайдидарадаги қотилни топишимиз керак. Вазифамиз шу.

Бу гапдан кейин орага сукут чўқди. Дамин кўрпанинг бир четини кўтариб оташхонадан чойнакни олдида, чегаланган пиёлага чой қуйиб Солиҳовга узатди.

— Айбга буюрманг, иним, жаҳл келса, ақл кетади. Шунақада одамгарчиликни унутиб қўяркансан. Бир томони қаричилик, бир томони ўтмиш... Шу уйда қишлоқнинг каттаю кичига тўпланарди. Мен уларга Отабек билан Кумушнинг қисматини ўқиб берардим. Қайта-қайта ўқирдим, бироқ барибир келаверишарди. Бир кун оқшомда икки киши бостириб кирди. Қўлимдаги

китобни тортиб олишди. Токчадан ҳам бир-икки китобни саралаб олиб одамларнинг кўз ўнгида ёқишди. Отабек ҳам, Кумуш ҳам оҳ уриб кўз ўнгимизда ёнди-я! Вой, китоб кўр қилгурлар-эй, дейман, мен-ку унсур эканман, китобда нима айб? Унинг ичида эртақ, достон бор, алифбе бор-а!?! Мана, Жулқунбойни қайта чиқаришибди. Ўқимасам ҳам бўларди, чунки ҳар бир ҳарфи ёд бўлиб кетган манга. Лекин қизиқиб ўқидим. Кўп жойларини тушириб қолдиришибди. Бу қанақаси бўлди? Ёзувчини оқлаганинг нима-ю, ёзганини қайчилаганинг нимаси? Шундан бўғилиб ўтирган эдим, сизлар кириб келдингиз... Айбга буюрманглар. Ана энди сўрайдиганингизни сўранг, ҳовурим бироз босилди.

Солиҳов ён чўнтагидан иккита сурат чиқариб Даминга узатди. Дамин марҳум Шариповнинг суратига узоқ тикилди.

— Кимгадир ўхшатяпман.

— Уни кўрганмисиз? Балки Муҳаммадризаев билан бирга келгандир?

— Йўқ, Жаҳонгир ёлғиз келарди. Бу одам... оқсамайдими? Чап оёғи сал калтамасми?

Солиҳов елка қисди: бунини суриштириб кўрмаган эди. Дамин жағини силаб яна суратга тикилди.

— Оламгирга ўхшаб кетади.

— Кимга?

— Жаҳонгирнинг акаси бўларди. Ота бир, она бошқа. У Жаҳон қамалган йили четга қочиб кетган. Ўликми, тирикми, дараксиз эди. Қош-кўзи ўхшаб турибди. Агар оқсоқ бўлса, шу — Оламгир. Бу одам ҳам керакми сизларга?

— Дайдидарада ўлдирилган шу киши. Лекин унинг исми Оламгир эмас — Сиддиқ Шарипов. Туғилган ери — Юсуфхона. Шунақа қишлоқни эшитганмисиз?

— Йўқ, эшитмаганман, — деди Дамин бош чайқаб. — Дайдидарада нима бор экан унга?

— Шунини аниқлашимиз керак-да. Дамин, ака, тўртинчи ё бешинчи октябрда Муҳаммадризаев уйингизга келмаганмиди?

— Жаҳонгирми? Келган эди. Нима, ростдан ҳам уни қотил демоқчимисиз?

Солиҳов Жаҳонгирнинг қотилликни бўйнига олаётганини айтиб ўтирмай «Шунақа гумон бор», деб қўя қоди. Дамин пешонасига шапатилиб, бош чайқади.

— Вой шўрпешона, пешонанг бунча шўр бўлмаса,

ошнам, энди бу кўргулик бормиди сенга?! Уни уч марта қуруқ гумон билан қамадиларинг. Битта тирик жонга шунинг ўзи етмайдими?

— Дамин ака, гумонга ишониб беайб одамни жазоламаслик учун бу томонларга келиб юрибмиз.

Дамин «бу одамларга ишонса бўлармикин», дегандай кутилмаган меҳмонларга бир-бир қараб олди.

— Жаҳон билан болаликдан ошнамиз. Менинг саводимни шу ошнам чиқарган. Мадраса кўрган аллома йигит эди. Жамиятларингга кўп фойдаси теккан бўларди. Отасини кимдир кечаси отиб қўйган. Бир куни, шунақа кеч куз эди, оқшомда талатўп бошланди. Бешўн киши отилди. Шунинг устига Жаҳонгир келиб қолдию балога учради. Талатўпни бошлаганлар қочди, жазони Жаҳонгир тортди. Шундан бери у бечорага кун йўқ... Ҳа... гумонисираётган экансиз, Жаҳонгирнинг тақдир дафтарини ўқиб чиқарсиз. Сиз Жаҳон келдими, йўқми, деб сўрадингиз, а? Ҳа, келди. Бешинчида эрталаб келди. Устида янги тўн, бошида янги дўппи. Оёғида этик...

... Дамин барвақтроқ иш бошлаб танчани очмоқчи эди. Эрта келган кузнинг совуқ нафасини оёқлари сезиб сирқирай бошлаганди. Кеч куз, қиш, эрта баҳорда уни бу азоблардан қутқарувчи ёлғиз паноҳи шу танча. Сибирдан орттириб келган бу дардни фақат шу танча олади. Эшик-деразани ланг очиб, наматни бир четга суриб энди бўйрани кўтараман, деганда Жаҳонгирнинг овози эшитилди.

— Ҳа, кўчяпсанми? — деди у эшик оғзини булутдай тўсиб.

— Энди кўчиб қайга ҳам сиғардим, қишнинг ғами бу, ошнам, — деди Дамин бўйрани жойига қўйиб. Наматни қайта соламан деганда Жаҳонгир унамади.

— Мени сенга Худонинг ўзи етказди. Кел, қарашворай, — деб қўлига кетмон олди.

Жаҳонгир танчани очди. Дамин ўчоққа ўт қалаб, қумғонни қўйди.

Танчага чўғ тушиб, бир пиёладан чой ичилгач, Даминнинг жони ором олди. Жаҳонгир танчада узоқ ўтира олмади — оёғини тортди.

— Қандай ўтирибсан, одамни ёндираман деяптику?

— Илоҳим оёқ оғриғини тортма, ошнам. Йилдан

йил ёмон бўляпти. Ёлғиз яшашга кўрқадиган бўлиб қолдим, — деди Дамин. — Бехос омонатимни топширсам, шу танчада сасиб ётавераман. Ёлғизлик Худога хос, деб тўғри айтишар экан. Одамзод кимлар биландир бирга яшаши лозим экан. Энди минг оҳ урай, фойдаси йўқ. Хотиним бировга тегиб кетган экан, мен ҳам уйланавермайманми, этак-этак болаларни туғдириб ташламайманми?.. — Дамин, минг лаънат, дегандай қўл силтаб қўйди.

— Қариб бир қоп ўтин бўлиб қолибсанми, ҳозир ҳам уйланиб олавер.

— Қишлоқда эрга тегиши мумкин бўлган биттагина бева бор. Мадад қаллобнинг беваси. Ўшанга уйланайми? Қанча одамни қуритди у аблаҳ. Мени қамашганда ҳам гувоҳлик берган. Энди келиб-келиб шунинг сарқитига уйланаманми?

— Мен «ўша бевага уйлан» дедимми, бунча чириллайсан?

— Ўшани эсласам қоним қайнаб кетади. У аблаҳ сал барвақтроқ ўлиб кетди-да, ҳозир тирик бўлгандами?..

— Қўлингдан нима келарди? Сотганлар, қамаганлар, отганлар — ҳаммаси юрибди даврини суриб. Ноҳақлик бир думалаб ҳақиқатга айланди дейсанми? Айланган бўлса ҳам пўстинини алмаштирди. Ичи ўша-ўша. Иблис ўлгани билан унинг қабри атрофида фарёд ураётганлардан кўрқулик. Ке, қўй шу сиёсатингни, гапирган билан фойдаси йўқ.

— Сен бир умр сиёсатдан қочиб юрдинг. Шунинг учун ҳам косанг оқармади.

— Сеники оқардими?

— Мен бошқа тоифаман. Сен аллома тоифасан. Ўзингни четга олганинг учун Худо сени жазолади.

— Четга олмаганларни-чи?

— Гапни айлантирма.

— Сен ҳам чайналаверма. Ҳар бир одамнинг ўз сиёсати, ўз мақсади бўлади. Мен Худодан «мақсадимга еткар», деб сўраб яшадим. Мақсадимга қайси йўллар билан етқариш ёлғиз Оллоҳнинг иши. Шу азобли йўлларни маъқул кўрибдимми, ҳазор-ҳазор шукр. Мени турмаларга қамадилар. Аммо руҳим озодликда юрди. Ўриснинг совуқ ерларида жисмим азоб чеқди. Бироқ руҳим эркинликда қолди. Чунки руҳимни Оллоҳнинг паноҳига бериб эдим. Ёмонлик жабрини фақат мену

сен кўрибмизми? Сен қаҳрингни сочаверма, юрагингни кенг қил.

— Юрагим кенг, ошна. Менда битта эмас, иккита юрак бор. Бири ёмонлар учун зулмат бўлиб қоронғуликка ўрайди, иккинчиси қуёш бўлиб яхшиларга нур беради, — деди Дамин. Хаёлига келган бу доно фикрдан ўзи ҳам мамнун бўлиб, томоқ қириб қўйди. Жаҳонгир унинг мамнунлигини сизди. У бундай ҳолда Даминнинг фикрини маъқулламаган одам балога қолишини биларди. Бироқ, ошнасининг фикрини тўғри дея олмас ҳам эди. Шу сабабли Даминга тикилиб, пича кутди.

— Худо битта, — деди у босиқлик билан, — одамнинг тили ҳам, дили ҳам битта. Икки дилли, икки тилли, икки Худоли одам риёкор бўлади. Сен мусулмон фарзандисан. Ўша биттагина юрагингни барчага тенг улаш. Шунда Оллоҳга ёруғ юз билан рўбарў бўласан.

Дамин бу гапларни эшитиб, бошини эгиб олди. У вужудида уйғонган ғазабни босиб ўтирарди. Узоқ йўл босиб келган ошнасига қаттиқ гап айтиб, кўнглини хира қилишни истамади. Тизгин бўшаб кетса «Оллоҳ, Оллоҳ, деб юриб кўрган кунларинг шу бўлдим», деб кўп гапларни айтиб юбориши, ошнасининг юрагидаги яраларни тирнаб қўйиши мумкин.

— Энди менга ижозат бер, — деди Жаҳонгир. — Сафсата сотиб жигинга тегмай. Дунё сенинг кўзинга бошқача кўринади, меникига бошқа. Айтишганимизнинг фойдаси йўқ. Мен сенга бир гапни айтгани атайин келдим: қолган умрингни тоат-ибодатда ўтказ. Шунча китоб ўқиганинг етар.

— Менга хат ўргатган одамнинг гапими бу! — Дамин энди жаҳдини яшира олмади. — Мен кеча-кундуз ухламай китоб ўқишим мумкин, лекин сен ёзиб берган оятларни ёдлайман, десам ухлаб қоламан.

— Ёш бола эмассан, эсингни йиғ. Ўлигим танчада қаровсиз ётмасин, десанг, тоат-ибодат қил.

Жаҳонгир юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

— Шу кетишда шаҳарга жўнайсанми?

— Йўқ, ҳозир Дайдидарага борама. Оқшомда ёнингга қайтаман. Бир дардлашиб ётамиз. Балки қишлоқда бутунлай қоларман.

— Э, бормисан, ошнам. Қўй, ўша шаҳарингни. Қариганда бир-биримизга суяниб яшайлик.

Жаҳонгир қайтгач, Дамин гузарга тушиб гўшт олиб чикди. Қозон осди. Сабзи-пиёзни қовуриб, дўстини кутди.

Жаҳонгир қуёш ботмай туриб қайтди. Йўлда йиқилганми, ўнг енги лой. Ранги оқарган. Эрталабки босиқлиги, хотиржамлиги йўқолган. Лаблари учади.

— Нима бало, безгак тутдимиз? — деди Дамин, уни қарши олиб.

— Шунақага ўхшайди, этим увишяпти, — деди Жаҳонгир.

Дамин уни танчага ўтказиб чой узатди. Жаҳонгир бир қултум ичиб пиёлани патнис устига қўйди. Бошини эгиб анча вақт жим ўтирди. Сўнг «Оллоҳ, гуноҳимни ўзинг кечир», деб пичирлаб дўстига қаради. Энди лаблари учмади. Бироқ кўзларидан нур қочган, қарашларида маъно йўқ эди.

— Оллоҳ юз ўтирди яна меңдан, — деди бўғиқ овозда. У бор дардини ана шу сўзлард ифода этди.

— Дардингни менга айт, малҳам бўларман, балки, — деди Дамин.

— Дардим... бу менинг дардим... ҳеч кимни шерик қилмайман. Ўзим билан бирга кетади.

Жаҳонгир шундай деб яна бошини эгди. Дамин унинг хатти-ҳаракатида бир сир яширинганини сезса ҳам сўрашга журъат этмади. Бу сир бировга айтиладиган бўлса, Жаҳонгир айтарди. Индамаяптими, демак, сўрашнинг фойдаси йўқ.

— Мен гуруч солай, — деди Дамин вазмин оҳангда.

— Тўхта, ўтир... мен кетаман.

— Насибангни ташлаб кетма.

— Насибам... насибам қирқилганга ўхшайди. Энди, ошнам, бошқа кўришмасак керак. Яхши-ёмон гапларим учун, берган ош-тузинг учун рози бўл. Мен сендан розиман.

— Бу ним деганинг? Ўлимни бўйнингга олмоқчимисан?

— Билмайман... мен ўлмайман ўлмаслигим керак, деб яшадим. Худойим дилимга бир ният солган эди. Шу ният ушаламгунча Оллоҳ жонимни олмайди, дердим. Ниятим ушалади. Умр бўйи Оллоҳим берган

барча азобларга шукр қилиб дон етиштирдим. Етиштирдиму чумчуққа олдирдим. Энди... билмайман... Мендан гап сўрама... Агар ўтганимни эшитиб қолсанг, руҳимга дуо бағишласанг бас.

— Ёзиб берганларингдан бирини ёдлаб ўқисам ўқирман, лекин Худога ишонмайман-ку, бу ёғи қандоқ бўлади?

— Эртами-кечми, барибир ишонасан. Банданинг бошқа йўли йўқ.

У шундай деб фотиҳа ўқидио турди. Дамин унга қаршилиқ қилмади.

Жаҳонгир қабристон томон юрди. У ширин уйқудай бир ўлимни орзу қилган эди. Бу орзуга етишиши ҳам гумон бўлиб қолди.

Дамин сўнги дийдор кунини, дўстининг сўнги гапларини айтиб сукутга толди. Майор Солиҳов унинг синган руҳига яна азоб бермаслик учун дарров саволга тутмади. Жабборов безовталаниб соатига қараб қўйди. Уни ҳозир бу жиккак одамнинг гаплари қизиқтирмас, аксинча лой йўлдан изига қайтиш ташвишга солаётган эди. Солиҳов ҳамроҳининг безовталигини сезиб, унга норози қиёфада боқди.

Солиҳов Даминнинг аҳвол-руҳиясига тушуниб турарди, бироқ у айтган гаплар билан кифояланиб чиқиб кета олмас, шу учун сукутга кўп эркинлик беролмас ҳам эди.

— Муҳаммадризаев нима учун қабристон томонга кетди?

— Эна-отаси ўша ерда.

— Қишлоқда бошқа ҳеч кими йўқми?

— Йўқ. Акаси қочиб кетган. Опаларини қулоқ қилгансизлар. Жаҳон уларни кўп қидирди, тополмади.

— «Дон етиштирдиму чумчуққа олдирдим», деб нимани назарда тутган экан?

— Ким билади, бу бир маталдир-да.

— «Шариповни мен ўлдирмоқчи эдим, бошқа одам ўлдириб кетибди», деган гап эмасми?

— Билмадим. Шариповингизни мен танимасам, Жаҳон уни менга гапирмаган бўлса.

— Муҳаммадризаевнинг милтиғи бормиди?

— Милтиқ нима қилади унда? У художўй одам эди. Одам ўлдирганига мен ишонмайман.

— Ўзи бўйнига оляпти-ку?

— Сизларнинг қўлларингизга тушган одам қотилликни бўйнига олиш у ёқда турсин, онасига уйланишга ҳам рози бўлиб кетади.

— Дамин ака, беш қўл баробар эмас. Бу гапларингиз ўринсиз. Биз «бўйнингга ол», деб зўрламадик. Уни излаганимиз ҳам йўқ. Ўзи келиб бўйнига олди. Қотиллик юз берган жойда этигининг изи бор. Бизга бир нарса қоронғи: у Дайдидарага нима мақсадда борган? Агар ўша ерда иши бўлса, нима учун тўғри боравермасдан сизни кига келди? У ердан нима учун яна сизни кига қайтди?

— Тушунмадингизми? — деди Дамин зарда билан. — У мени художўйликка бурмоқчи эди. Ўлса орқасида мендан бўлак яқини йўқ. Шу гапни айтиб қўймоқчи бўлган.

— Марҳумни унинг акасига ўхшатдингиз. Агар шу одам ростдан ҳам акаси бўлса буни сизга айтармиди, «Акамни ўлдириб кетишибди», демасмиди?

— Айтиш лозим бўлганини айтарди, лозиммасини айтмасди.

Даминнинг кейинги гапида кескинлик сезилди. Солиҳов ортиқча савол-жавобга ўрин қолмаганини англаб, ўрнидан турди.

Улар қишлоқ совети идорасига кирмай изларига қайтишди.

— Бу Дамин деганлари балки Ризаев билан бирга боргандир Дайдидарага? — деди Жабборов.

— Балки боргандир, — деди Солиҳов эътиборсиз оҳангда.

— Услубингизга тушунмаяпман, ўртоқ майор. Ризаев бўйнига олди, этигининг изи тасдиқлаб турибди. Бу тасдиқ ҳам етмаса, ана, ошнаси ҳам айтяпти. Борган. Саросимада қайтган. Нима учун саросимада қайтган? Ўликни кўриб қўрқиб кетганми? Бе, бунақалар ўлиқдан қўрқмайди. Отишга отиб қўйиб эсхонаси чиқиб кетган. Балки Худо олдида гуноҳ қилиб қўйганидан қўрққандир?

— Бу сизнинг услубингиз, ўртоқ капитан. Сиз арқонни калта ташлар экансиз. Мен узун ташлайман. Сизнинг тахминларингизни ҳам ҳисобга оламан, раҳмат.

— Ҳарҳолда Даминни назардан қочирманг. Гапларига эътибор бердингизми? У бизни ҳақорат қилди. Лекин сиз индамадингиз?

— Ўзингизни унинг ўрнига қўйиб кўринг. Бизнинг

ҳамкасбларимиз унинг умрига зомин бўлишган. Энди биздан нафратланишга ҳаққи бор.

Бу гап тутаб турган ўт устига мой сепди — Жаб-боров ёниб кетди.

— Ҳаққи йўқ, билдингизми, ҳаққи йўқ давлат органи одамларини ҳақоратлашга, — деди у овозини баландлатиб. — Уни бизнинг ҳамкасбларимиз қамагани йўқ. Биз унинг кимлигини қайдан билиб ўтирибмиз? Ўз одамлари, ўзининг яқинлари бўйнига сиртмоқ ташлаб бизга рўпара қилишди. Биз уларнинг гапларига ишониб турманинг эшигини очиб бердик. Менинг ўрнимда сиз бўлганингизда сиз ҳам очиб берар эдингиз. Сиз ҳозир бизни айблаяпсиз. Ҳозир хўп дейишдан ўзга чорам йўқ. Лекин вақти келиб биз қаддимизни кўтарамиз. Авлодлар вазиятни тўғри таҳлил қилиб, тўғри хулоса чиқарадилар. Жамиятнинг тақдири ўша йиллари қил устида эканини тушуниб етадилар. Ҳақиқий унсурлар билан бирга туҳматта учраганлар ҳам кетди. Хўш, нима бўпти? Жамият унсурлардан тозаланди-ку?!

— Фақат унсурлардан эмас, оқиллардан ҳам.

— Ҳа, оқиллардан ҳам. Лекин жамият тирик! Сизнинг фикрларингиз мени ажаблантиряпти, ўртоқ майор. Сиз коммунистсиз-ку ахир?

— Ҳа, коммунистман, шунинг учун ҳам партияга доғ туширган ишларга бефарқ қарай олмайман.

— Сиз Даминга ўхшаганларни бутунлай оқлаб янглишасиз. Гапига тушунмадингизми? Жамиятимиз эмас, «жамиятингиз» деди. У ўзини бизнинг жамиятга мансуб деб билмайди.

— Фақат угина эмас, кўпчилик шундай фикрлайди. Чунки жамият тизгини узоқ вақт бизга ўхшаганлар қўлида эди. Бу, биринчидан. Иккинчидан, жамиятни ўзгартиришдан аввал одамлар ички дунёсини, руҳиятини ўзгартириш, онг даражасини кўтариш лозим эди. Аввал жамиятни ўзгартириб олиб, сўнг одамларни шунга мос равишда ўзгартириш мумкин эмас. Биз ана шу мумкин бўлмаган ишни амалга ошириш учун тиштирноғимиз билан курашдик. Дамин акага ўхшаганлар хавфли эмас. Аксинча «жамиятимиз!» деб кўкракка уриб, жар соладиганлар хавфли.

— Мен бу масалада сиз билан мураса қила олмайман.

— Шунинг учун баҳслашиб юрмасдан, қотилни топишни ўйлайлик. Ҳақ-ноҳақни ажратадиган энг одил ҳакам — вақт.

Лой йўлдан бораётган бу икки одамнинг фикри, дунёқарашини оёқларидаги пойабзаллари каби хилма-хил эди.

5. ФАРЗАНД

Турмага руҳи азоб чекиб, Худоган ўлим тилаётган Жаҳонгирнинг гардига яна шерик бўлишга тўғри келади.

— «Муҳаммадризаев, бешинчи октябрь куни Қирқбел қишлоғига нима учун бордингиз?

— Дўстимни кўргани.

— У билан нималарни гаплашдингиз?

— Ўзи айтгандир.

— Мен сиздан эшитмоқчиман.

— Оллоҳ йўлига қайт, бединлардан юз ўгир, дедим.

— Яна?

— Ўлиб қолганимни эшитсанг, руҳимга дуо бағишла, дедим.

— Дайдидарага нима учун бордингиз?

— Ов қилгани.

— Милтиқсиз-а?

— Ким айтди?

— Дўстингиз.

— Бекор айтибди, милтиғим бор эди. У мени асраб қолмоқчи бўлган.

— Марҳум оқсаб юрармиди?

— Йўқ.

— Қаердан биласиз, юрганини кўрдингизми?

— Кўрмадим. Начайник, чалғитманг мени.

— Дайдидарада дўстингиз Дамин ҳам бормиди?

— Йўқ эди.

— Мурда атрофидаги учинчи из кимники?

— Билмайман.

— Боринг, дамингизни олинг...»

Тепаси темир тўр билан ёпилган узун даҳлиздан юриб келаётган Жаҳонгирнинг хаёлида шу савол-жа-

воб чарх урарди. Ҳар бир қадам ташлаши — бир савол. Ҳар бир қадами уни мавҳум оламга тортади. Эшик шарақлаб очилади. Бу ҳибсхона эшиги эмас — ўша мавҳум олам эшиги. Ундаги темир каравот ҳам, қаттиқ ёстиқ ҳам — барчаси мавҳум. «Бу дунёчи? Борми ўзи бу дунё? Худо бу дунёни нима учун яратди? Одамларни синаш учун... Мен ўтолмаяпманми бу синовдан?..»

Жаҳонгир шу ўй билан банд бўлиб ичкари кирди. Каравотига ўтирди. Ҳеч ким ундан «ҳолинг надир», деб сўрамади. Жаҳонгир атрофига қаради: унга эътибор берадиган зот кўринмади. Аввалги куни шундай бўлишидан ризо эди. Бугун ўкинди. Даминнинг ёлғизлик ҳақидаги айтган гапини эслаб ўтирганида шундайгина ювингич яқинига қўйилган каравот темирига пешонасини босиб турган одам ўкраб юборди. Қамоқхона учун бунақанги йиғи, додлаш, фарёд уриш янгилик эмас. Эрдан маҳрум бўлишни ҳар ким ҳар хил ҳазм қилади. Биров тинмай хўрсинади, биров оҳ уради. Жаҳонгирга ўхшаб аввал ҳам қамоқ жабрини тортганлар бундай манзарага айтарли эътибор бермайдилар. Чунки фарёд урган одам бироз фурсат ўтмай ўзини босиб олади, қилган ишидан хижолат ҳам тортади. Шу сабабли ғамга банди бўлиб тўлғонаётган одамни холи қўйиш керак. Қамоқхонанинг таомили шу. Бироқ таомил деганлари ҳар қадамда бузилгани каби бу ерда ҳам четлаб ўтилиши табиий. Фарёд ураётган кимсага далда берувчи, юпатишга уринувчи меҳрибонлар топилди. «Қўйинг энди, ўзингизни босинг», деган гаплардан кейин у баттар авжига чиқди. Эшикка отилиб, муштлири билан дўмбира қила кетди.

— Бераҳмлар, золимлар! — деб қичқирарди у бор овози билан. Қўйворларинг мени, ҳеч бўлмаса болаларимни ўз қўлим билан қўяй ерга. Охирги марта бир кўрай болаларимни!..

Одам темир эшикни ура-ура толиқди. Уни каравотига қайтардилар.

— Бу қандай кўргулик, бу қандай кўргулик-а! — У одам шу гапларни такрорлар, дам-бадам пешонасига уриб қўярди. Бир маҳал у ўрнидан туриб атрофга аланглади:

— Одамлар, ичларингда бирон мусулмон бандаси

борми, ўзи? Ҳеч бўлмаса шу ерда жаноза ўқиб қўяйлик.

Ҳеч кимдан садо чиқмагач, Жаҳонгир унга яқинлашди:

— Биродар, жанозани мурданинг тепасида ўқишгандир. Гапларингиздан маълум бўлдики, бошингизга кулфат тушган. Энди сиз билан биздан лозими — тиловат қилиб, марҳумлар руҳига бағишлаш.

У одам гапи бамаъни, кўриниши эса кўрққулик Жаҳонгирга пича қараб турди-да, худди жигарини кўргандай қучоқлаб олиб, ҳўнграб юборди.

— Икки болам билан бева қолувдим. Шуларнинг иссиқ-совуғидан хабар олсин, деб уйланувдим. Минг лаънат мендай отага. Пешонамдан отишсин, мингдан минг розиман. Ўша ялмоғизни ўлдирганим учун эмас, ўшанга уйланганим учун, болаларимни ўтай онага топширганим учун отишсин. Болаларимнинг кўз ёшларини тўктирганим учун отишсин. Мендай отани Худо дўзахда куйдирсин. Дўзахга тушмасам розимасман. Болаларим норасида кетди, ҳур кетди. Улар жаннатга борадилар. Мен боролмайман уларнинг ёнига, уларнинг кўзларига қаролмайман, жаннатга боришни ис-тамайман, дўзахда куяй мен, дўзахда!!! У ялмоғиз икковини ҳам бўғибди-я! Шунақа ялмоғиз борлигини ҳеч эшитганмисиз? Мен уни болта билан чопиб ташладим. Қийма-қийма қилдим уни. Энди мени отишсин, пешонамдан отишсин. Ақл кирмаган бу каллани мажақлашсин!

Жаҳонгир унинг елкасини силаб, индамай турди. У одам гапдан тингач «Фарзандларингизга дуои фотиҳа лозим», деб қўйди. Сўнг енгини шимариб ювингичка яқинлашди. На таҳоратга, на таяммумга имкон бор бу жойда, номига покланиб олишгина мумкин эди. Жаҳонгир каравотга ўтириб тиловат қилди. Савобини марҳумларга бахшида этгач, қамоқхонага ўлик сукунат чўқди. Тақдир шу тошдевор, тош бошпана остига тўплаган насронийлар, ибрийлар ҳам сукутда эдилар. Бундай ғам, бундай дард айниқса бу шароитда дин, миллат ажратмайди. Одамга пичоқ ураётганда қўли қалтирамаган қотиллар ҳам бунақа пайтда, озгина бўлса-да, руҳий кечинмаларга банди бўладилар.

Ҳозир бу қамоқхонада шундай вазият ҳукмрон эди. Эртага ўз тақдирлари нима бўлишини, жигаргўшларидан неча минг чақирим нарига, неча йилга кетиш-

ларини билмай эзилиб ўтирган одамлар руҳи қиймаланди. Одатий гурунглар барҳам топди. Жаҳонгир дарров жойига қайта олмади. У одам Жаҳонгирни паноҳкородай билиб қолган эди. Унинг назарида Жаҳонгирнинг дуои фотиҳаси ҳур болаларини тўғри жаннатга, роҳат-фароғатга бошлаб борди. Жаннатда улар оналари бағрига кирдилар. Бу ёруғ оламда рўшнолик кўрмаганларини, уйларига ўгай она келгани ва бир кечада ўлим топганларини айтиб бердилар. Шунда она нима қилди? Уни — отани қарғадими?..

У одамнинг кўнглидан шундай гаплар ўтиб, кўзлари ёшланар эди. Жаҳонгир унинг юрагини кемираётган гаплардан беҳабар, ўзининг дарди ўзига етса-да, бу дилхастани ёлғиз қолдириб нари кетолмас эди. Жаҳонгир гарчи ўз боласини кўрмаган, қўлига олиб суймаган бўлса-да, тақдири номаълум фарзанд доғида куйган, ўртанган, алаҳусус бу одамнинг аламларини ҳис қила оларди. Хотини Ҳадичанинг кўзи ёридимми, боласи кимларнинг қўлида қолди: хўрландими, зорландими? Дайдидарадаги чинор остида отасининг бир дунё бойлиги бўлатуриб мусофирликда бир бурда нон деб қақшадими?.. У тирикми, у билан дийдор кўришиш насиб этадими? Бу саволларга йиллар жавоб кутиб яшаш учун одам метиндан бўлиши керак. Йўқ, метинга ҳадеб болға ураверсангиз, у ҳам дарз кетади, ёрилади, парчаланаяди. Жаҳонгир эса ҳаётининг ситам болғалари зарбаларига дош берди — дарз кетмади, ёрилмади, парчаланмади. Ёрилай деганда, парчаланай деганда умид деган тириклик суви уни ҳаётга қайтарди, юрагига дармон берди.

Ниҳоят... умид булоғининг тириклик суви қуриди. Юракдан дармон кетди. Парчаланмиш аён бўлиб қолди.

Жаҳонгир бу одамни сўроққа чақирганларидан сўнгигина жойига қайтди. Каравотига ёнбошлаб, кўзларини юмди. Кечадан бери Зокирхўжани эслаётгани учун яна ўша димиққан, бадбўй, нимқоронғи вагон кўз олдига келди.

Зокирхўжа билан танишган куннинг эртаси эди. Ёши эликдан ошмаган Зокирхўжанинг гапларини эшитган Жаҳонгир мадрасада олган билимларим ҳеч қанча эмас экан-да, деб ўтирарди. Поезд тўхтаб қолган, одамларнинг гаплашишга ҳам хушлари йўқ эди. Тепадаги дарча сари бўйинини чўзиб ташқарига қараётган узун бўйли қотма киши русчалаб бир нималар

деб юборди. Кейин бошини чангаллаб ўтирди. Жаҳонгирнинг назарида кимдир ташқаридан туриб унинг юзига тош-пош отгандек эди. Шу сабабли унга яқинлашиб: «Нима бўлди, биродар», деб сўради. Узун одам дарров жавоб бермади, бош чайқаган ҳолда ўзбекчани сал бузиброк;

— Узинг кара, — деди.

Жаҳонгир оёқ учида туриб темир панжарали дарчадан ташқарига қаради. Бекатда катта одамларга нисбатан жулдур кийимли болалар кўп эди. Уларнинг айримлари тўп бўлиб ўтирар, айримлари панароқ жойларда қўнишиб ётар, айримлари ўлжа илинжида писиб юрар эди.

— Етимчаларми булар? — деб сўради Жаҳонгир.

— Ҳа, етимчалар, — деди узун одам. — Парвадигор бизни урган майли, болаларда гуноҳ нима? Революция деган аждарни бизга юборган, майли. Болаларга нима учун юборган? Болаларни кийнаш урнига бизни улдирмайдими? Парвардигор болаларни бизни кулимиз билан кийнаган. Болаларни бизни кулимиз билан улдирган. Бола — келажак. Син келажакни курдинг? Келажак йук инди. Улар Туркестан китишяпти. Нонга китишяпти. Туркестан нон беради, уй беради. Лекин бахтни ким беради? Ота-онасини ким беради?

— Ҳа, қийин бечораларга. Хор бўлиб кетишибди, — деди Жаҳонгир.

— Болага бахт бермаган ҳукумат халкига келажак бермаган. Бу ямон, жудда ямон. Бу болаларда инди раҳм-шафкат булмади, дуст бўлмади. Буларда нафрат кўп булади. Кийин, жуда кийин. Буюк Россия хароб бўлди.

— Ким хароб қилди? — деди Жаҳонгир. Узун одам яна афсус билан бош чайқади.

— Биз... биз...

— Сиз бизнинг ҳам тинчимизни олдингиз.

— Йук, сиз тугри гапирган эмас. Туркестан ҳали тайёр эмас бунақа узгаришларга. Узбек партия йўқ, нима килишини билмаган узбек. Ярми большевик кушулади, ярми турк кушулади. Мужик билмайди. Рус мужик ҳам билмайди.

Поезд вагонлари бир-бирига шарақа-шуруқ урилиб, силтаниб-силтаниб ўрнидан жилдию уларнинг суҳбати узилди. Вагонда Жаҳонгир билан Зокирхўжадан бўлак ўзбек йўқ эди. Шу сабабли улар бир неча кун

ичида оға-инидан зиёда бўлиб кетишди. Ўша бекатдаги воқеадан сўнг ўзбек тилини биладиган Сергей ҳам уларга яқинлашди.

— Ўзбекчани қаердан ўргандингиз? — деди бир сафар Жаҳонгир. У аслида «нимага ўргандингиз?» деб сўрамоқчи эди, саволим қалтис чиқмасин, деб лутфга ўраб шундай деди. Сергейга бундай саволлар кўп бериларди. У саволнинг моҳиятини ҳам билиб турарди.

— Ўзбекнинг суви ширин, нони ширин, а? — деди у Жаҳонгирга. — Тили-чи? Тили бемаза булиш нига керак? Тили-да ширин. Урганмаган — бу гунаҳ. Ман дворянин, потомственный дворянин. Куп тил билган — маданият. Билмаган — мужик. Ангаладинг? Зокирхўжа ока араб тил билган. Бу — маданият. Мен рус офицери, отишга келмаган. Менга мақсад тимуридлар тарихини урганиш булган. Революция ҳаммасига йул беркитган. Англадинг?

— Гапингизни-ку, англадим. Бироқ олам ишларини — англамай гарангман. Ўрис ўрисни қамаса, ўзбек ўзбекни қамаса. Бу не ҳол бўлди? Мусулмон билан насроний бир сассиқ вагонда ётса?

— Мусулмон-христианин — битта одам, — деди Сергей унга эътироз билдириб. — Худо битта. Муса пайгамбар, Иса пайгамбар, Мухаммад пайгамбар — Худо элчилари. Худо битта. Фақат сигинамиз ҳар хил. Ибодатхона-да ҳар хил. Но, худо битта. Муҳими шу. Барча одам теппа-тенг. Ажратиш гунаҳ. Тутрими, мулла Закирходжа ока?

— Оллоҳ барчани баравар яратган, — деди жимгина ўтирган Зокирхўжа уларнинг суҳбатига қўшилиб. — Мусо алайҳиссалом билана Исо алайҳиссаломга азият еткурган одамлардан Тангри-таоло газабда бўлган. Бу ёруғ дунёда одамлар бир-бирларига меҳр-муҳаббатда бўлиб, ёвузлик уруғини янчишлари лозим. Бу — Оллоҳнинг иродаси.

— Сизга баракалла, Закирходжа ока. Улар бизни нотутри камадилар. Мен Россияни севган. Сиз-да, Туркестанни. Бу гунаҳ эмас, буюк иш! Улар ҳам севган. Бу ҳам буюк иш! Улар бошқача севган, биз бошқача. Бир-биримизни отган, камаган — буюк иш эмас. Одам бир-бирига тушунган зарур. Шунда Россия ҳам, Туркестан ҳам гуллаган. Тутрими, мулла Закирходжа ока?

Зокирхўжанинг хаёли бошқа ердамиди ё суҳбатга

аралашгиси йўқмиди, ҳарҳолда нохушгина бош силкиб қўяқолди.

Манзилга етиб келиб, муз ўйиб, маъдан қазиша бошлаганда ҳам улар ёнма-ён эдилар. Меҳнат азобини бирга баҳам кўрдилар. Лозим бўлганда Сергей тилмочлик қилди. Зокирхўжа оғриб қолганида Жаҳонгир билан навбатма-навбат хабар олди. Зокирхўжа омонатини топширганда «Маъмурлардан тобут ундираман», деб ҳаракат қилди. Жаҳонгир «Одам тупроқдан яралган, тупроққа қўшилиб кетиши керак», деб тўсқинлик қилмаганида балки ундирарди ҳам. Жаҳонгир: «Одам боласи туғилиши билан ювинтирилиб, оққа ўралади, у дунёга кетишида ҳам шундай бўлиши керак. Хўжайинларга айт, оқ сурп топиб беришсин», деди. Одамгарчилик нималигини билмайдиган одамлар бир маҳбусининг ўлигига сурп топиб берар эканми? Жаҳонгир шунинг фаҳмига етмай, бир мусофирни одам қаторида ерга қўймоқчи эди, умиди ушалмади. Мусофирликда, яна эркисизликда ўлиш ҳеч бир кимсанинг бошига тушмасин экан. Жаҳонгир Зокирхўжадан ажраб қолганига эмас, унинг хор бўлганига йиғлади. Отасини ерга қўйганда ҳам бунчалик эзилмаган эди. Хорлик ёмон экан, эркисизлик ёмон экан. Буни Жаҳонгир ўшанда аниқ ҳис этди.

Муз ўйиб, маъдан қазиб қабарган қўллар ғарибона қабр қаздилар. Совуқда музлаб саксовулдек бўлиб қолган танани ерга оҳиста қўйдилар. Жаҳонгир муз қабр олдида анча турди. Ўшанда унинг ёнида Сергей бор эди. Мурдани кўмиш учун фақат икки кишига рухсат берилган эди. Жаҳонгир на ширин нони, на ширин сўзи бўлган соқчилару хўжайинларнинг феълини кейинроқ тушунди. Илгари бу ерларга озодлик, янги турмуш истаганлар ҳайдаб келинган. Энди эса ўша озодликни, янги турмушни беришни истамаганлар маҳбуслар кийимида. Аввалги маҳбуслар эса улар устидан ҳукмрон. Шундай экан, раҳм-шафқат, одамгарчилик ҳақида сўз бўлиши мумкинми?

Қор учкунларини чирпирак қилиб ўйнаб юзларига урилаётган шамол ҳам, бадан-баданларидан ўтиб кетган совуқ ҳам уларни қабр ёнидан тезгина қувишга ожиз эди. Улар бу дамда фақат Зокирхўжани ўйла-масдилар. Ҳар бири ўз тақдирини ҳам ўйлар эди. Чўкичларни судраб изларига қайтар маҳалларида бу ўйларнинг бир чимдими тилга кўчди:

— Мулла Закирходжа азоблардан кутулган, — деди Сергей, — инди кийналмаган. Худо билан гаплашган. Худо уни жаннатга юборган. Мулла Закирходжа эътикодига соткинлик килмаган. Бу якши! Жуда якши! Но, жуда огир. Мулла Закирходжа чидаган. Факат Ватандан узоқда улди. Бу чаток. Биз улмаслигимиз кирак. Бизга яшаш кирак.

— Менинг ўлишим мумкин эмас, — деди Жаҳонгир, — Худо менга ўлим бермайди, елкамда юмуш бор. Оллоҳ кўнглимга солган. Худо хоҳдаса бу юмушни адо этганимдан сўнг отамнинг ёнидан жой беради. Юрагимда бундан бўлак армон йўқ. Мен уйимдан узоқдаман. Сиз яқинсиз. Сиз Русиядасиз. Бу ерлар сизнинг юртингиз. Мендан кўра сизга осонроқ...

Жаҳонгир «отамнинг ёнига қайтаман», деганда кўз олдидаги опшоқ музлар, музлар устида учиб юрган опшоқ қор учқунлари аввал қип-қизариб кетди. Сўнг аста қорайди. Сўнг музлар яшил тус олди. қор учқунлари тўзиган шафтоли гулидай уча кетдилар. Жаҳонгир энтикиб тўхтади. Ана — Қирқбел! Ана — боғлари! Ана... дўнглик — қабристон... Тепароқда аждарқоя...

— Синга нима булган?

Тўзиган шафтоли барглари яна қор учқунларига, яшил боғлар музликларга айланди.

— Синга нима булган?

— Кўзим тинди.

— Тизрок юрганимиз кирак. Пошли.

Тез юришга мажол йўқ эди.

— Сен узингни махкам тут. Узинг айтган-ку «улишим мумкин эмас». Значить, махкам тут. Махкам тутмаган — улган.

Қорайиб турган ёғоч уйга етиб бориб ичкари киришгач, жонлари бироз ором олди, аммо баданларига иссиқ ўтмади. Маҳбуслар ишда, хона бўш эди. Бундай пайтларда печь ёқилмасди. Печь тунда, маҳбуслар музлаб ўлиб қолмасликлари учунгина ёқиларди.

— Мен мулла Закирходжага ачинган, — деди Сергей. — У ялгиз. Боласи йук. Жуда ачинган. Ким эслайди уни? Сенда бола бор?

— Бор...

Жаҳонгир шундай дейишга деб, сесканиб кетди.

— Нечта угил-киз?

— Билмайман... ҳали туғилмаган эди.

— Кечир мени... Синга огир. Жуда огир. Минга

ҳам огир. Минда битта угил, битта киз. Улар Самарканд колган. Мен билмаган, уларга нима булган. Сен эслайсан, вокзалда ямон юрган болалар эслайсан? Мен уларни курган, болаларимни эслаган. Мен чет мамлакат улгурмаган. Қариндошлар кетган.

— Чет мамлакатга? — Жаҳонгирнинг кўз олдида отаси келди. — Нима бор чет элда?

— Чет мамлакат якши. Ўзбеклар ҳам кетган.

— Кетган, биламан. Ватанни ташлаб кетиш — хонлик. Улар хонин! Улар қорин қуллари. Бу ерда ҳам бир коса овқатга қорин тўяди, чет элда ҳам. Хорижда икки коса ичолмайсан барибир. Дадам раҳматли шундай дердилар. Ҳовлингиздаги итга суяк ташламасангиз кетиб қолмайди-ку? Улар эса кетишди... Кўрарга кўзим йўқ уларни... — Жаҳонгир шундай деб тишларини гижирлатди. Кўзига Аждарқоя, ундаги одамлар кўринди. Агар улар ҳозир шу ерда пайдо бўлиб қолишса, ёинки аксинча, Жаҳонгир умри бир неча ой изига қайтиб ўша ерда бўлиб қолса, уларни ражиб ташлашга тайёр эди. Ватандан узоқларга олиб кетаётган оёқларни чопиб ташлар эди. Ватанга ола қараган кўзларни ўяр эди, ношукр сўзларни айтган тилларни суғуриб олар эди, ўт қўйган қўлларни синдирар эди...

— Сен нотутри гапирган... Мужиклар бизни кийнаган. Биз китган, улар хароб булган. Сунг биз кайтган. Россияга биз керак. Жудда кирак. Айт, сен, пул, уй бизники ё мужикники?

— Ҳаммаси Оллоҳники. Оллоҳ бизни синаш учун биримизга оз, биримизга кўп берган. Йўлдан озганлар бориға шукр қилишмади. Бу қилиқлари билан қиёматни чақирди. Субҳи маҳшарда гуноҳларига яраша мукофотларини оларлар, иншооллоҳ. Менинг раҳматли отам топганларини бердилар фақирларга. Оллоҳ шуни истаган экан, бердилар. У дунёга имонлари пок кетдилар. Оллоҳ истаса бизга яна беради. Мол-дунёга ҳирс қўйган инсон бойликка эга бўлади, аммо руҳидан ажралади. Мол аччиғида юртдан юз ўгириш шайтанатдур. Шайтонвашлик инсон боласига ёт. Оллоҳ ҳар бир бандасини шайтон домгоҳидан саломат сақласин.

— Син тушунмаган, син билмаган. Мужикда гуноҳ куп. Уларга Худо йук. Син Нуҳ пайгамбарни эсла. Мужик унга кулок солмаган. Худо туфон юбарган.

Ўша куни улар узоқ гаплашдилар. Баҳслашдилар.

Бир неча кундан сўнг Сергей кутилмаганда яна шу мавзуга қайтди.

— Син тугри гапирган, — деди у Жаҳонгирга, — Ватандан кетган нотугри. Ватан битта, уни сотган вақший. Сен тугри айтган. Сенга Ватан — Туркестан. Сенга кийин. Туркестан маданиятга кутариш керак. Маданият йук, савод йук.

Жаҳонгир бу гапни эшитиб, унга норози қиёфада боқди.

— Синга ёкмаган бу гап, лекин тугри. Беш юз йил алдин юкари булган савод, маданият. Кейин ухлаб колган Туркестан. Туркестан ҳозир ҳам ухлаган.

— Ухлагани ростдир. Лекин маданиятсиз, саводсиз дейишга ҳаққингиз йўқ. Мен қишлоқда ўсганман, катта шаҳарда мадраса кўрдим. Шунча йил юртимизда яшаб ҳар маҳаллада мактаб борлигини билмадингизми?

— Ну, мактаблар яқши эмас.

— Ал Хоразмий, ал Беруний, ибн Сино, ҳазрат Навоийлар ҳам шундай мактабларда билим олганлар.

— Кани улар, янги Навои кани?

— Улуғлар кунда дунёга келвермайди. Бу Оллоҳнинг иродаси билан бўлади. Маданият деганингиз нима? Оврупоча кийиниб юришми? Либосни ўзгартиришдан осони йўқ. Аммо маданият либос эмас. У инсон вужудидаги фазилатлар. Маданият — тан поклиги, иймон поклиги. Сиз менинг халқимга тўхмат қила кўрманг. Юзкўрмас бўлиб кетамиз. Бу ғайри хаёллар билан Самарқандга қайтиб борсангиз мен ризомасман. Халқимнинг заиф томонлари, иллатлари ҳам бордир. Лекин бу иллат менинг халқимники. Мен уни шу иллатлари билан ҳам севаман. Оллоҳ иймонимни басаломат асрар экан, бу фикрдан қайтмайман. Сиз яна шундай тўхмат гап айтсангиз, сўнг мени Парвардигор деб сизинсангиз ҳам гуноҳингиздан кечмайман.

— Кечир, син минга тушунмаган. Мин айтмакчи булган: сен Туркестанни уйгат, унга ярдам бер. Жадидлар буни тугри тушунган. Син жадид эмас.

Улар кейин ҳам бу мавзуга қайтдилар. Сергей Туркистон тарихини Жаҳонгирдан кўра дурустроқ билар экан. Баъзан шундай воқеаларни гапириб берардики, Жаҳонгир «ростми, ёлғонми гаплари», деб ажабланди. Сергейнинг Жаҳонгирга ўзини яқин олиши беساب эмасди. Бир куни буни ўзи айтди.

— Мен Туркестан тарихин Европадан билган. Немис китоблари укиган. Энди менга арабча урганиш кирок. Син минга ургат. Мин синга русча ургатган, немисча ургатган. Келишдик?

Келишдилар. Қор усти, муз усти, қисқа ёз кунлари тупроқ уларга дафтар бўлди. Сергей астойдилроқ эди. У араб тилини нима учун ўрганаётганини биларди. Жаҳонгирда эса мақсад йўқ эди. Бу рус тили, немис тили қаерда асқотишини билмас эди. У Сергейнинг бир гапига қўшиларди: кўп тил билиш — маданият белгиси, инсон боласига хос фазилат. Лекин бу билим асқотса дуруст, каллада қолиб кетганининг нима нафи бор? Сергей баъзан Жаҳонгирдаги бу лоқайдликдан безиб уни уришарди. «Билимни сен олмасанг, халқингни сен кўтармасанг ким кўтаради. Тарихинг билан мен шуғулланаётганимдан уялмайсанми, гурурингга тегмай-дими», деб қаттиқ ҳам гапирарди. «Халқимни севаман», деб юрвчи Жаҳонгирга бу маломат тошлари айтарли таъсир қилмас эди. Чунки унда илм билан шуғулланишга ихлос йўқ эди. Айниқса, бошига бу ишлар тушгач, мақсадини бутунлай ўзгача белгилаб қўйганди. Ўзини илмга бахш этиш фикри миясига ўрнаша олмас эди.

Сергейнинг айби камроқ экан, Жаҳонгирдан бир йил олдин қутулиб кетди. Самарқандда кутажанини қайта-қайта тайинлади. Жаҳонгирнинг аламларидан, дардларидан беҳабар бу одам уни илмга тортишга ишонар эди.

Мана, йилларнинг алақанча суронли, тўзонли йўллари босиб ўтиб шу манзилга етгач, шу тош-деворлар орасида уни яна эслади. Ўлдирилган икки фарзанди фиरोқида куйиб-ёнган бу бебахт ота бўлмаганда балки Сергейни эсламас эди. Ўша бекатдаги жулдур кийимли болалар, Туркистонга нон илинжида отланган бечоралар Сергейнинг кўз олдидан кетмас эди. Тушларида болаларини жулдур кийимда кўриб чўчиб уйғонарди. Баъзан тонгга қадар миқ этмай ўтирарди. Баъзан Жаҳонгирни туртиб уйғотиб тушининг таъбирини сўрарди. У болалари ҳажрида ёнгани сайин, Жаҳонгир дардини ичига ютиб эзиларди. Ҳомиладор хотини кўз олдига келганда юрагини нимадир кемира бошларди. Ушанда «гўдакларнинг раҳмини ўзинг е», деб Худога нолалар қилар, жумла гўдаклар қаторида ўз фарзанди-

га ҳам Оллоҳдан раҳм тиларди. Тахмини бўйича мусофирликда туғилган боласи дам дўмбоқ ўғил бўлиб, дам ширин қизалоқ бўлиб тушларига кирар, «дадажон!» деб бўйнидан маҳкам кучоқлаганда нафаси қайтиб, уйғониб кетарди. Ҳатто тушларида ҳам ўзи кўрмаган боласини дийдорига тўя олмас эди.

Акаси билан учрашганда ҳам биринчи сўраган саволи шу бўлди:

— Хадича қани, болам қани?

Акаси бир чўчиб тушди. Ҳа, Жаҳонгир сезди, чўчиб тушди, ҳатто юзи учди. Лекин сир бой бермасликка ҳаракат қилди.

— Қанақа боланг? Боланг йўқ эди-ку?

— Хадичанинг кўзи ёриши керак эди, эсингиздан чиқдимми?

— Оллоҳ кўп кўрди уни сенга...

Бу гапдан кейин нима учун ер ёрилмади — Жаҳонгирни ютмади. Нима учун осмон узилиб тушмади — уни елпарчин қилмади. Нима учун юраги ёрилиб кета қолмади. Нима учун совуқ юртларда қулоқларини совуқ олдирганда биратўла кар бўла қолмаган экан. Хорижда нима учун акасининг бу тилларини бирон-бир инсоф эгаси кесиб ташламаган экан!

Жаҳонгир ўттиз йилдан ортиқ қалбида авайлаб йўрғаклагани фарзандини энди дафн этиши керак эди. Ерга эмас, яна юрагига дафн этиши керак эди. Ўша дўмбоқ ўғилчани, ўша ширин қизалоқнинг кулгичлари ўрнини юмуқ кўзлар эгаллаши керак эди. Не ажабки, акасининг ўша совуқ гапидан кейин ҳам бу дўмбоқ ўғилча, бу ширин қизалоқ яна тушларига кирди. Яна бўйнидан кучоқлашди. Бундай туш авваллари унга бир умид берарди, энди эса у дунёга чорлаш бўлиб туюлди ва бу кун яқин келганидан суюнди.

Бебахт ота сўроқдан қайтиб жойига ўтирди. Бошини эгиб олиб бировга қарамади ҳам. Терговчи худди уни тилсимлаб юборгандай эди. Шу ўтиришда у икки соат аввалги аламли одамга ўхшамас эди. Унинг бу ўтириши тақдирга тан берган мўъминни эслатарди.

«Бечоранинг умри азобга қолди. Уни отмайдилар. Отишга ҳукм қилишса дуруст эди, — деб ўйлади Жаҳонгир унга ачиниб қараб. — Бир неча йил ўтириб чиқади. Болаларининг руҳи энди уни изма-из таъқиб қилиб юради. Қочгани жой тополмайди. Рухлари пар-

ча-парча бўлиб кетади. Агар отилмаса жинни бўлиб ўлиши тайин. Оллоҳ ёмон қаҳр қилган экан унга...»

6. «ОҚСОҚ ОДАМ»

Майор Санжар Солиҳов Қирқбелдан қайтгач марҳум Сиддиқ Шарипов уйига яна боришни ният қилган эди. Биз ҳам борайлик.

Майор Солиҳов Қирқбелда кўрган-эшитганларини эслаб, ўзича мулоҳаза қилиб ўтирганида Рамзиддин Рамазонов бир даста қоғоз кўтариб кириб келди.

— Ризаевингизнинг бошидан ўтганларни ўргангандан кўра қадимги дунё тарихини ўрганиб чиқиш осонроқ бўлиб қолди. Раҳмингиз келганича бор экан.

— Раҳмим келгани йўқ, ким айтди бу гапни сизга?

— Менга шундай туюлди.

— Мен раҳм-шафқатга эмас...

Майорнинг гапи оғзида қолди.

— Одилликка суяниб иш кўрасиз, эшитганман бу гапларни, — деди капитан кулимсираб. — Хуллас, кўрмаган дарду жафоси йўқ экана. Уч марта қамалган. 1922 йилда аксилинқилобий ҳаракати учун. Фаолларни ўлдириб, қишлоққа ўт қўйишда айбланган.

— Гувоҳлар борми?

— Гувоҳларни гапирасиз, умуман ҳужжатлар йўқ даражада. Йигирма иккинчи йилларнинг аҳволи маълум-ку?

— Мен бир одам билан суҳбатлашдим. Муҳаммад-Ризаев тухмат билан кетган эди, деяпти.

— Бу гапни ўшанда айтиши керак эди. Энди нима фойда? Ўн икки йил ўтирган. Қўнғироқдан қўнғироқ-қача. Кейин 1938 йилда яна қамалган.

— Айби нима экан?

— Аксилинқилобий ҳаракат, халқ душманлари билан тил бириктириш.

— Халқ душманлари ким экан, айтилганми?

— Айтилган: Сергей Комлев. Шарқшунос олим.

— Комлев ҳақида яна қандай маълумот бор?

— Чор армиясининг офицери. Дворянлардан. Аксилинқилобий ҳаракати учун 1922 йилда Самарқандда қамоққа олинган. Қамоқда Ризаев билан бирга бўлган.

— Илмий ишининг мавзуси аниқми?

— Аниқладим: «Амир Темур замони маданияти» деган мавзуда диссертация ёқлаган экан.

— Масала равшан. Муҳаммадризаев учлик қарори билан қамалганми?

— Ҳа. Комлев ҳам. Ризаев учинчи марта қирқ саккизинчи йилда қамалган. Асирга тушганлиги ва хоинлиги учун.

— Асирга тушгани ва хоинлиги учун, дедингизми? Урушда бўлган эканми?

— Ҳа, партизанлар отрядида. Лекин бу ҳақда батафсил маълумот йўқ. 1955 йил апрель ойида авфий умумий туфайли озодликка чиққан.

— Хўш, қанда хулосага келамиз?

— Ўтмишнинг ҳозирги жиноятига алоқаси бор, деб ўйлайсизми? Аввалги ишларида одам ўлдиргани ҳақида аниқ бир гап йўқ. Кейинги икки иши ўрмонга ўт кетган пайтда бўлган, ҳўлу қуруққа аралашиб ёнган. Биринчисини аниқлаш керак. Ўшанда фаолларни ростданам отган бўлса...

— Шундай деб фараз қилайлик. Агар у совет ҳокимиятига қарши экан, нима учун партизанлар отрядида жанг қилди, нима учун асир тушди, нима учун ўша ёқда қолиб кетмай, қайтди?

— Бирон мақсади бордир?

— Ана энди ўзингизга келдингиз. Ўша «бирон мақсад нима?» — Солиҳов шундай деб капитанга савол назари билан тикилди. — Ана шулар билан қизиқиб кўринг, азизим. Яна Комлевнинг тақдирини ҳам аниқланг. Ўзи тирикми, оиласи омонми? Муҳаммадризаев қотил бўлганда ҳам уни бу йўлга нима бошлаганини билишимиз керак. Пешонасига бежиз ёзиб олмагандир, ахир?

— Ишни чўзадиган бўлсак раҳмат эшитармикимиз?

— Бунақа раҳматларни кўп эшитганмиз. Шошилиб, бегуноҳ бир одамнинг қарғишига қолиб кетмайлик. Айтмоқчи, ўттиз саккизинчи йилда ким тергов қилган экан?

— Муҳаммедшин, нима эди?

— Назаримда, худди капитан Жабборов тергов қилганга ўхшайди. Қирқбелдан қайтаётиб у билан айтишиб олдик, — Солиҳов шундай деб бўлган гапларни қисқача баён қилди. — У яна даври келишига ишонапти.

— Ишонишига асос бор, — деди Рамазонов вазминлик билан. — Улар кўпчилик. Ҳозир пана-пана жойларда жон сақлашапти. Об-ҳаво уларга сал мосланса, яшнаб кетишади. Об-ҳаво ўзгарувчан, ҳар нарсани кутиш мумкин. Бу тоифа Сталинга қандай садоқат билан хизмат қилган бўлса, Гитлерга ҳам шундай хизмат қилиши мумкин эди. Сиз шунақа одамлардан нафратланасиз, тўғрими?

— Нима қилиш керак бўлмаса? Бировни пичоқлаган ёки отган одамни кечирса бўлади. Буларни-чи?

— Мен нафратланмайман, ачинаман буларга. Бу соҳада бир умр ишлашмайди-ку, тўғрими? Эрта-индин қариган чоғида ўзи қамаб юборган бир одамни кўчада тасодифан учратиб қолса нима қилади? Мен декабрчилар ҳақида ўқиган эдим. Сўздан қайтмаганлар сургун қилингани ҳолда тонганлар, сотганлар, хоинлар базму жамшидда юраверганлар. Охир-оқибат сургундагилар афв этилиб Петербургга қайтишганида халқ уларни олқишлаб қарши олган. Тонганлар, сотганлар эса кўчага ҳам чиқолмай қолган. Ана энди ўйланг: жазога тортилганлар кимлар эди? Сургун азобини тортганларми ё иссиқ ўринда қолганларми? Жабборовларнинг тақдири шуларга ўхшамайдими? Бориб-бориб кўршапалакка ўхшаб яшаб, ўлиб кетмайдиларми?

— Сизнинг ўхшатишингиз менга маъқул келмади, — деди Солиҳов, — Декабрчиларнинг ўша хоинларида ҳам аввал маслак бўлган. Фақат сўнги дақиқада кўрқоқлик қилиб дўстларини сотишган. Агар кўчага чиқолмай қолишган бўлса, демак, озгина инсофлари бор экан. Жабборовларда инсоф, уят борлигига ишонмайман. Мана, кеча ўзим кўрдим шундай учрашувни. Тўғри, Даминни у қамамаган. Лекин барибир ҳамкасбларининг қилмиши учун ҳам уялиши керак-ку? Минглаб хонадонларда оналарнинг, хотинларнинг, фарзандларнинг қарғишларини эшитиб ҳам юраги титрамас буларнинг. Шуларни эсласам, истеъфога чиқиб кетгим келади. Мен ўғрилару қотиллар билан олишиб келдим. Лекин қаердадир, қайси ишдадир чалғиган бўлишим мумкин. Кимнингдир тақдирига доғ теккизгандирман. Хўш, бу гуноҳларимга нима дейман?

Санжар бу саволни ўзига-ўзи берганди. Рамзиддиндан жавоб олиш нияти йўқ эди. Шунинг учун унга тикилиб қарамади. Нигоҳини нотайин бир нуқтага қадади. Иш юзасидан бошланган савол-жавобнинг ру-

хиятга таъсир этувчи оҳангга бурилиши Рамзиддин Рамазоновга ҳам таъсир этди. У жавоб беришга мажбур эмаслигини билса-да, бироз ўйга чўмиб, сўнг сўз бошлади:

— Гуноҳдан ҳеч ким фориг эмас. Гап қандай ша-роитда гуноҳ қилинганида. Агар билиб туриб қилинган бўлса «Улар — жабборовлар, биз — бу бизмиз!» деб кўкракка муштлашга ҳожат йўқ. Жабборовларни муҳокама қилиб айблашга ҳам ҳаққимиз йўқ.

Солиҳов саволни ўзига-ўзи бергани каби, Рамазонов ҳам жавобини худди ўзига-ўзи айтаётгандай оғир-босиқлик билан гапирди. Гап оҳангида кесатиқ ҳам, ўпка-гина ҳам, айблаш ҳам йўқ эди. У ана шу вазминлиги билан ногаҳоний бу суҳбатга нуқта қўйди.

Капитан қоғозларини олиб чиқиб кетгач, бироз ури-ниб, чарм қоламаси титилиб қолган ўриндикқа ўтиб ўтирди. «Бу ишларга ярамай қоляпман шекилли. Рамазонов боплади мени. Жиззаки бўлиб боряпсиз, демасдан туриб жиззакилимни айтди, — деб ўйлади у. — Қойил қолиш керак унга. Ўзи турган-битгани шуми ё урушда ўлим кўравериш, қон кўравериш, даҳшат кўра-вериш, совуққон бўлиб қолганими? Йўқ, палаги тоза бунинг. Уруш кўрганларнинг аксари асабий, меңдан баттар жиззаки. Балки Рамазоновнинг шу ақли уни урушдан омон олиб чиққандир. Унга қараб минглаб ўқлар отилган, у эса тирик қайтган. Омадданми ё ақлданми бу? Кўпроқ ақдандир. Аслида у менга эмас, мен унга ёрдамчи бўлишим керак экан. Бунақа нозик ишларда тажриба эмас, ақл асқотади. Аммо бунақа ақл билан ишлаш қийин бўлади. Ён-атрофимизда ақлдан кўра ҳиссиётга суянадиганлар кўп. Қўлимизда эса ақлни тан олмайдиган идораларнинг кўрсатмалари, чизган чизиқлари бор. Капитанга шуни айтиб қўйишим зарур...»

Солиҳов бироз шу зайлда ўтиргач, Шариповникига боришни мўлжаллаб ўрнидан турди.

Кечагина Дайдидара, Қирқбелда бебошлик қилган изғирин бугун довонларни писанд қилмай ошиб келиб, шаҳар кўчаларида сарсари кезарди. Айрим дарахлар изғирин шамолнинг ёлгон гапларига ишониб, ечинмоққа киришганлар. Шамол уларнинг баргларини юлқиб олиб кўчаларда ўйнайди. Ўйнай-ўйнай зерикади-да, чанг-тўзонга аралаштириб бурчак-бурчакларга

тиқиб, жимиб қолади. Сўнг яна қўзғалиб, яна шумликларини бошлайди.

Санжар Солиҳов кўчага чиққач, дайди шамолга рўбарў келиб плашининг ёқасини кўтарди. Фуражкасини бостириброк қўйди-да, трамвай йўли томон тез-тез юрди. Шаҳарни иккига ажратиш турган анҳор кўпригидан ўтгач, юриб кетаётган трамвайга чаққонлик билан чиқиб олди.

Эски шаҳарга етгач, трамвайдан тушиб, бозор кўчаларидан юриб ўтди. Ресторанлар олдида одам сийрак, шамол туфайлими бозор ичи ҳам гавжум эмасди.

Сиддиқ Шариповнинг дарвозаси берк экан. Майор дарвозани бир неча марта тақиллатди. Энди кетаман, деганда ичкарида шарпа сезилди. Кейин аёл кишининг «ким?» деган хаста овози эшитилди.

— Мен майор Солиҳовман, милицияданман. Тунов куни келган эдим. Сизлар билан яна гаплашишим керак.

Ичкаридан садо чиқмади.

— Эшитяпсизми гапимни?

— Эшитяпман... уйда ўғлим йўқлар.

— Сиз... Шариповнинг оилаларимисиз?

— Ҳа.

— Сиздан сўрайдиган гапим бор.

— Ўғлим йўқлар.

Солиҳов «мен ўғлингиздан эмас, сиздан сўрамоқчиман», демоқчи эди, аёлнинг мақсадини тушуниб қолди. Эркаги йўқ уйга кириш одобдан эмаслигини унуттаётган, иш юзасидан деб бостириб кираверишга ўрганиб кетган экан. Ичкаридаги хаста овоз унга бундай қилиш яхши эмаслигини англади қўйди. Чўнтагидан чақирув қоғози олиб ёзди-да, дарвоза тирқишига қис-тирди.

— Бу қоғозни ўғлингизга бериб қўйинг, эртага идорага борсин.

— Билмасам, вақтлари бўлармикин, ишдалар.

— Бу қоғозни кўрсатса, ишдан рухсат беришади. Кечикмай борсин. Айтмоқчи, қаерда ишлайди ўғлингиз?

— Ўзларидана сўрайсиз.

Солиҳов ажабланиб бош чайқади-да, изига қайтди. Муюлишда бир фикр хаёлига келиб чойхонага қараб юрди. У ерда икки йигит шахмат суриб ўтирарди. Чойхоначи деразадан Солиҳовни кузатиб турганмиди, ки-

риши билан дарров пешвоз чиқди. Шахмат ўйнаб ўтирган икки йигит унга бир назар солишдию салом бериб, яна доналарига тикилишди. Чойхоначи ликопчага беш-олти парварда солиб, бир чойнак чой билан келтириб қўйди.

— Раҳматли Сиддиқ охунникига фотиҳага келганга ўхшайсиз. Кеча бош ҳадми беришди. Йўлчиной бугун ишдадир. Бечораларга жавр бўлди. Бинойи юрган эди. Қўли очиқ одам эди раҳматли. Шу ҳовлини сотиб олганидан кейин, кўчиб келмай туриб бир қўй сўйиб худойи қилди. Кўчиб келганидан сўнг маҳаллага ош берди. Кимнингдир қасди бор экан-да, а? Сизам охунларданмисиз дейман-а?

Солиҳов кулумсираб иягини силаб қўйди.

— Охунга ўхшарканманми?

— Одам одамга ўхшайди-да.

— Сиддиқжон аканинг сиҳатлари яхшимиди?

— Ҳа, ҳали бақувват эди раҳматли. Оқсаб юриши демасангиз тўрт мучаси соппа-соғ эди. Ҳафтада икки марта улфатлари билан шу чойхонада ошхўрлик қилишарди. «Хитойда лағмон еявериби совуғим ошиб кетди», деб ҳазил қиларди раҳматли.

— Улфатлари шу маҳалла кишиларми?

— Муродилла ака, Рўзижон шу маҳаллада туришарди. Қолганлари ҳар ердан... — чойхоначи шундай дейишга деб қўйиб Солиҳовга савол назари билан тикилди. — Ўзлари ким бўладилар, жуда суриштириб қолдилар?

— Мен... милицияданман, қотилни излаб юрибман.

— Ҳа... шундай демайсизми, сизни фотиҳачи деб ўйлабман.

— Сиддиқ Шарипов улфатларидан биронтаси билан гап талашиб қолмаганмиди?

— Бе, ёш болами улар. Ароқ ичишмаса. Бари намозхон. Ошни еб, чойни ичиб, чақчақлашиб ўтиришарди. Ошни ўзим қулинг ўргилсин қилиб дамлаб берардим. «Қашқарда Ислом охуннинг лағмонини, бу ерда Жўравойнинг паловини емаган одам дунёга келмадим деса ҳам бўлади», деб мақташарди мени. Агар улфатлар билан ўтириш ниятингиз бўлса, чойхонани бегона қилманг, хизматингизга шаймиз. Сиздек одамларга хизматни қилсак, бошимиз осмонда-да.

— Гап-сўзларида Қашқардаги турмушларини ҳам эслашармиди?

— Ҳа, эслашарди. Лекин мен тайин ўтириб эшитмаганман гапларини.

— Бирон бир одамдан нолишганми ё фалончи бекор келди бу юртга, дейишганми?

Чойхоначи ўйланди. Сўнг «Йўқ», деб бош чайқади.

— Сиддиқ Шариповнинг ўлиmidан олдин бу уйга нотаниш ёки юриш-туриши шубҳали одамлар келмаганмиди?

— Очиғини айтсам, уйларини кузатмаганман. Ўша воқеадан кейин дам-бадам қараб-қараб қўядиган бўлибман, ўзим ҳам ҳайронман.

— Бир марта савдойироқ одам билан ёқа бўғиб туришганини кўрганман мен, — деди шахматчи йигитлардана бири. Афтидан, уларнинг кўзлари шахматда бўлса ҳам қулоқлари бу ёқда эди.

— Қайси савдойи? — деди чойхоначи унга қараб.

— Пешонасига ёзиб олган-чи?

— Ҳе, эси йўқ, қанақасига савдойи бўлсин у, тақводор одам, — чойхоначи шундай дегач, Солиҳовга қараб изоҳ берди: — Нариги маҳаллада Жаҳонқори деган одам борлар. Қироатлари жуда яхши-да. Одамларга қўшилмайроқ юрганлари учун булар савдойи дейишади.

Солиҳов ўрнидан туриб, йигитларга яқинлашди.

— Ўйинларингизга халал бераман энди, йигитлар, — у шундай деб чўнтагидан Жаҳонгирнинг суратини олиб кўрсатди, — шу одамми?

— Ҳа, шу, — деди йигит.

— Қачон кўрган эдингиз?

— Охун ака ўлмасларидан ўн кунча олдин.

— Қай вақтда?

— Эрталаб азонда.

— Нима қилишаётган эди?

— Савдойи Охун акани ёқасидан ушлаб олган экан. Бир нималар деяётган экан, эшитмадим. Урушяпти, десам, секин гапиряпти, тинчлик билан турибди, десам, ёқасини бўғиб олган.

— Аниқроқ айтинг: бўғиб олганми ё ушлаб олганми?

Йигит ўйланди.

— Аниқроқ айтсам: Охун акам чопонда эдилар. Оёқларида махси эди шекилли. Ё ишга кетаётган маҳаллари бўлган ё бомдоддан қайтган маҳаллари. Сав-

дойи шу тўннинг калта ёқасини чангаллаб турган бўла-ди-да.

Солиҳов булардан бошқа тайинли гап ололмади. Йўлчивойнинг қачон қайтиши номаълум эди. Шу боис идорага йўл олди.

«Сиддиқ Шарипов оқсайди... Сиддиқ Шарипов оқсайди... Муҳаммадризаевнинг акаси ҳам оқсаган, — деб ўйлади майор Солиҳов, — Жаҳонгир тонгда Шариповнинг ёқасидан олган... Улар Дайдиарага нима учун боришган? Муҳаммадризаевнинг босган излари бизга маълум. Шарипов-чи? Ота маконини ташлаб кетган. Ўттиз йилдан кўпроқ мусофирликда яшади. Нима учун кетган эди? Нима учун қайтиб келди? Кўнглига ғазаб тошларини йиғиб кетгани аниқ, бу тошлар эриб, меҳр сувига айлангани ростми? Балки уни зўрлаб олиб кетишгандир? Йўлчивой... Йўлда туғилгани учун шундай ном қўйилганми? Қайси йўлда туғилган? У ота юртига қандай кўнгилда келди? Ишларимиз хўб ажойиб. Дам отамизни ҳам танаймиз, дам кўнглимиз дарвозаларини ланг очиб юборамиз. Булар оғир кунларда юртларини ташлаб кетишди. Халқ бу ерда, ўттиз йил бадалида очарчиликни кўрди — одамлар очликдан шишиб ўддилар. Мозорларга ўликлар сиймай кетди. Халқ урушни кўрди — дев йигитлар қирилди. Бир бурда қора нон учун тонгни тунга, тунни тонгга улади. Халқнинг дастурхонига эндигина нон чиққан эди. Қозонига эндигина эт тушган эди — булар етиб келишди. Тўқис-туғал мол-мулклари билан қайтишди. Ўз ерларига қайтишди, ўз халқи бағрига қайтди улар. Улар бегоналар эмас. Лекин шу дастурхондаги нонга ҳақлари борми? Энди ўзларини ҳотамтой кўрсатиб маҳаллага ош тортишга ҳақлари борми? Ақалли биронтаси халқ олдида тиз чўкиб тавба-тазарру қилдими? Йўқ! Ана шуларнинг бирини отиб кетишди. Мен унинг қотилини топишим керак... Топаман ҳам. Жабрланувчи ким бўлишидан қатъи назар, жиноятчини топиш — бурчим. Лекин... жиноятчи ҳам мен ўйлагандай фикр қилган бўлса-чи? Муҳаммадризаевни сўроққа чақирганимда у менга шу саволни берса-чи? Нима деб жавоб қайтгараман? Оқлайманми?.. «Булар алдовга учраганлар, мусофирликда дардлар чекишди», дейманми? «Олиб қайтган мулкларига қараганда дардлар чекишганга ўхшамайди», деса-чи? «Булар орасида камбағалини кўрмадим», деса-чи?»

Солиҳов бора-боргунча шу зайлда ўзи билан ўзи баҳслашди. Хорижга кетиб қолган ўзбеклар қайта бошлаганида Рамазонов билан ҳам баҳслашган эди. Ўшанда Рамазонов «Уларни Ватан меҳри тортиб келяпти. Улар Ватанни сотганлари йўқ. Тинчликларини кўзлаб бошпана излаб кетишди. Тарихда бундай воқеалар кўп бўлган. Бутун-бутун эл-элат кўчган. Шуҳарларни, қишлоқларни ҳувиллатиб кўчиб кетишган. Биз уларни хоин, сотқин ҳисобламаймиз-ку», деган эди. Солиҳов унинг фикрига қўшилган эди ўшанда. Бироқ онгида дастлаб уйғонган фикр бугунгига ўхшаб қўзғалиб қўярди.

Эртасига белгиланган вақтга Жаҳонгирни ҳам сўроққа чақиртирди. Унинг нияти Йўлчивой билан Жаҳонгирни учраштириш эди. Бироқ Йўлчивой кечикди. Солиҳов навбатчига «Йўлчивой Шарипов келиши билан мени огоҳлантиринг», деб сўроқни бошлади:

— Бу ердаги туриш-турмушингиздан шикоятингиз йўқми? — деди Солиҳов вазмин ўтирган Жаҳонгирга зимдан тикилиб.

— Туриш-турмушим... — Жаҳонгир ҳазин жилайди. — Аввалларига солиштирсам — шоҳона яшайман. Ҳарҳолда оёқ узатиб ётадиган ўрним бор. Энди сал эсларингиз кирганга ўхшайди. Олдин жойнинг ҳисобини қилмай олиб келиб тикаверардиларингиз. Икки кишилик хоналарда йигирма кишилаб ётганмиз. Гинг демаганмиз. Энди турмаларингизга ҳавасга келиб ётса арзийди. Менинг шикоятим йўқ, аммо бир илтимосим бор.

— Айтинг.

— Замон ўзгарди, деяпсизлар-а? Агар шу гап чин бўлса — илтимосимни бажаринг. Собитов деган бир бечорани қийратиб қамабсизлар. Болаларини кўмишга ҳам қўймабсизлар. Собитовни биласизми, хотинини чопиб ташлаган экан.

— Ҳа, эшитдим, гапираверинг.

— Ўшани қандай бўлмасин, отишга ҳукм қилиш керак. Ёрдам беринглар.

Солиҳов бу гапни эшитиб, ажабланди. Жаҳонгирнинг пешонасига унинг яширин мақсади ёзиб қўйилгандай қаттиқ тикилди.

— Нимага? — деб сўради у Жаҳонгирдан кўз узмай.

Жаҳонгир ҳам унга тикка қаради. Шунда Солиҳов

бу кўзларда макр йўқлигига ишонч ҳосил қилди. Жаҳонгирнинг кўзларида макр эмас, маъсумлик бор эди.

— Унга раҳм қилинлар, — деди Жаҳонгир. Энди унинг овозида дадиллик йўқ эди. Энди у эзилган, хўрланган бир одам овози билан гапирарди. — Тирик қолса жинни бўлади. Хор бўлиб ўлади. Отсаларингиз бир бечоранинг жонини азоблардан қутқарасиз.

— Буни биз эмас, суд ҳал қилади, биласиз-ку?

Солиҳов дард билан айтилган илтимосга шундай совуққонлик билан жавоб қайтарди. У Жаҳонгирнинг дардини ҳазм қила олмас эди. Унинг қалбида бундай дардга, раҳмга, меҳрга ўрин йўқ эди. Жаҳонгирнинг дардига шерик бўлиш учун, ёрдам беролмаган тақдирда ҳам, жила бўлмаса умидбахш жавоб қайтариш учун у ўша бечора отанинг аламларини ҳис қилиши керак эди. Бу аламни Жаҳонгирдай ҳис этиш учун эса фарзанд ҳажрида ўттиз йил куйиши керак эди. Солиҳовнинг бошидан бундай балолар ўтмаган, алалхусус, уни бедардликда айблаш ҳам ноўрин бўлар.

Жаҳонгир Солиҳовга тикила туриб, унинг совуққон жавобидан ажабланмади. Терговчиларнинг бундан бағтарини кўрган, бундан бағтар совуқ гапларни эшитган. Йўқ, гап оҳангидан таажжубланмади. Унинг ҳайрон қоладиган жойи бошқа ерда — «Оллоҳ одамзодни бир-бирига раҳм-шафқатда яратган экан, қани бу раҳм-шафқат, қайларда қолди?» Жаҳонгир рўбарўсидаги одамга шу савол назари билан тикиларди.

— Ҳа, биламан, — деди у ниҳоят. Энди унинг овозида эзилиш оҳанги йўқ эди. Энди у афсус билан гапирарди. — Эсиз, яхши замонлар ўтиб кетибди-да, а? Уч киши, «ҳа», деб қўйса масала ҳала эди. Замон чатоқ бўлибди, начайник.

Солиҳов бу гаплар кесатикми ё чинми, фарқламай ҳайрон эди. У яна бир нарсага ҳайрон: кечагина ўзига сўнги ўқни сўраётган одам бугун бошқа киши учун ҳам тиланяпти. Бу меҳрибончиликми? Собитовни азобдан қутқаринг, дейди. Ўзи-чи, ўзи нимадан қутулмоқчи? Солиҳов бу саволга Жаҳонгирнинг кўзларидан жавоб излади. Ҳозирги маъсум кўзларда энди ҳеч бир маъно йўқ эди. «Одам зоти васваса ҳолга етганда кўзларидан маъно қочарди. Бу одамга нима бўлди?»

Солиҳов хаёлини йиғиштириб муддаога кўчди:

— Муҳаммадризаев, акангиз оқсар эдими? — деб сўроқни бошлади.

— Акам йўқ менинг, — деди Жаҳонгир эътиборсиз оҳангда.

— Хорижга кетиб қолган акангизни айтяпман. Исми Оламгир эди шекилли? Яна ҳам аниқроқ айтсам — ота бир, она бошқа акангиз.

— Етти пуштимизда чўлоқ бўлмаган.

— Шарипов ҳам оқсамаганми?

— Уни танимаيمان, юрганини кўрмаганман, деб айтдим-ку?

— Муҳаммадризаев, сизни Шариповнинг уйи олда кўришган. Эрта саҳарда Шариповни ёқасидан олгансиз. Орангиздан нима гап ўтган?

— Айғоқчиларингиз айтишмадими, тўқиб-чатишга уста-ку улар?

— Улар айғоқчи бўлишганда, гапингизни қандай бўлмасин, эшитишарди. Улар ўша маҳалланинг йигитлари. Сизни танишар экан.

— Бу дунёда ким кўп — оғзига кучи етмаган одам кўп. Тил бесуюк, беназорат, истаган пайтдида тиш ҳатлайверади. Начайник, менга ҳар гапларни топиб келайверманг. Мен айтганидан қайтмайдиган одамман. Муҳлатингиз тугаяпти, агар ишни тезроқ юмалоқ-ёстиқ қилмасангиз ҳолингизга маймунлар йиғлайди. Кейин мен билан бунақа юмшоқ муомала қилиб ўтирмайсиз. Дўқ-пўписига ўтасиз, сўкасиз, урасиз. Ўшанда мен ҳам тўнимни тескари кийиб оламан. «Мен ўлдирмаганман, қотил учинчи из эгаси», деб туриб оламан. Ўшанда сиз мени қаттикроқ ура бошлайсиз, қўлларимни қайирасиз, бармоқларимга болға урасиз, бурнимнинг учига папирос чўғини босасиз, тирноқларим орасига айгна санчасиз... Мен айтганидан тонмайдиган одамман, барибир «ўлдирмадим» деб туравераман, ҳа, начайник, бу ёғини ҳисобга олмаяпсиз. Хўп, деб турганимдан фойдаланиб қолинг.

— Сизга ўхшаган бир доно муаллим етмай турувди. Менга ким ақл ўргатаркин, деб гаранг эдим. Раҳмат сизга. Қарангки, феълимиз бир экан: мен ҳам айтганидан қайтадиган одам эмасман. Майли, сиз тонаверинг, сизни бехос сайратиб юборадиган далиллар бор ҳали. Қирқбелликлар Оламгирни унутишмаган. Бу ёқда Сергей Комлев бор.

Бошини эгиб ўтирган Жаҳонгир терговчига ялт этиб қаради: кечадан бери Сергейни эслаётгани бежиз эмас экан-да. Булар унинг ҳам изига тушишибди-да?

— Унга тегманглар, унинг алоқаси йўқ бу ишга.

— Шарипов — акангизми?

Жаҳонгир сонини илон чаққандек сапчиб туриб кетди. Солиҳовга бақрайиб қаради. Тили дарров гапга қовушмади.

— Сиз... гапни... унақа айлангирманг, начайник... Мен уни танайман. Акам йўқ менинг, ўлиб кетган у! Йигирма иккинчи йилда! Довонда қор босиб ўлган.

Солиҳов мўлжални аниқ олганига ишонч ҳосил қилди.

— Яхши, — деди у хотиржамлик билан, — ўзингизни босинг. Мен гумонимни айтдим, бунча асабийлашмасангиз?

Телефон қўнғироғи жиринглаб, навбатчи Йўлчивой Шарипов келганини маълум қилди.

— Йўлчивой Шариповми, кираверсин, — деди Солиҳов атайин овозини кўтариб. Йўлчивойнинг номини эшитиб, Жаҳонгирнинг саросимаси ортди.

— Начайник, бугун бошқа жавоб бермайман. Қамоққа қайтаринг, Худо хайрингизни берсин, иложи бўлса ёлғиз хонага қўйинг.

— Ўйлаб кўрамиз. Балки сиздан тилхат олиб, чиқариб юборармиз.

— Нимага? Ўйлаб иш қилинг, начайник!

— Қотиллигингиз исботланмаяпти, сизни узоқ ушлаб тура олмаймиз. Ҳозир эса бир одам билан сизни юзма-юз қиламан.

— Керак эмас, мен хоҳламайман!

— Хоҳишингиз бизни қизиқтирмайди. Анави бурчакка бориб ўтиринг.

Хонага икки киши кириб, Жаҳонгирнинг ёнидан жой олгач, остонада Йўлчивой кўринди.

— Бу одамларга яхшилаб қаранг, биронтасини танийсизми? — деди Солиҳов.

Йўлчивой ўтирганларга бир қур назар ташлаб, Жаҳонгирни кўрсатди.

— Бу кишини бир-икки марта кўрганман, бизни кига келганлар.

— Ўзлари келганмилар ё меҳмонга чақирганмисизлар?

— Ўзлари келганлар. Отам раҳматли билан дарвозахонада гаплашишган. Ичкари кирмаганлар.

— Ораларидан қаттиқ-қуруқ гап ўтмаганми?

— Фаҳхламаганман.

— Бу киши кетгач, дадангизнинг кайфиятлари бузилмаганми?

Йўлчивой ўйланди. У эслаш учун ўйга толмади. Аксинча, дадасининг саросимасини, онасига бир гапни пичирлаб айтганини, онасининг ҳушидан кетаёзганини айтиш ё айтмаслигини билмай ўйланди. Охири бир қарорга келиб, жавоб берди:

— Йўқ, бузилмаган.

— Сиз ёки онангиз Оламгир Муҳаммадризо ўғлини билирмидингиз?

Йўлчивойнинг ранги ўзгарди. Юзи учди. Жаҳонгирга худди ёш боладай жавдириб қараб қолди. Солиҳов саволига жавоб топгандай бўлди: бу катта бош, бу ўткир кўз, туртиб турган яноқ, қалин лаб, тўлиқ гавда овоз... ҳа, овоз ҳам Жаҳонгирни эслатарди. Солиҳов энди Жаҳонгирга қаради. Жаҳонгир Солиҳовнинг кашфиётини сезгандай бошини эгиб олди. Солиҳов:

— Оламгир Муҳаммадризо ўғлини эшитганмисиз? — деб саволини қайтарди.

— Йўқ... — деди Йўлчивой қатъиятсизлик билан.

— Дадангиз туғма оқсоқ эдиларми ё яраланиб, ё оёқлари синиб оқсаб қолганмилар?

— Дадам... туғма эканлар.

— Сиз Қашқар йўлида туғилганмисиз?

— Ҳа.

— Болаларингиз-чи?

— Ҳаммаси Қашқарда туғилган.

— Нечта болангиз бор?

— Уч ўғил, бир қиз.

— Исмлари нима?

— Каттаси Жаҳонгир, иккинчиси Зойир... учинчиси...

Учинчисининг исми Жаҳонгирнинг қулоғига кирмади. Кўкрагини бирнима қисиб келиб, томоғини гиппа бўғди, кўз олди қоронғилашди. Узоқ-узоқлардан ғалати товушлар эшитди. Сўнг осмон билан ер туташган жойда дўмбоқ ўғил бола кўринди. Болакай ястаниб ётган поёнсиз лозордан югуриб келиб, ўзини унинг қучоғига отди...

7. ЎҒРИ

Капитан Рамзигдин Рамазонов учун Жа-

ҳонгирнинг биринчи қамоқдан кейинги ҳаёти қоронғи. Чунки Жаҳонгирнинг бошидан ўтган воқеалар тергов ҳужжатларига тиркалмайди. Бу бобда ана шу воқеалар қаламга олинади.

Жаҳонгир лозазор оралаб югуриб келган дўмбоқчани кучоқлаганини аниқ эслайди. Ғалати товушлар ҳам эсида. Кейин-чи, кейин нима бўлди? Овозлар тинди. Лозазор оловга айланди. Ер юзи ловуллаб ёнди. Жаҳонгирга нима учундир аланга таъсир этмади. Фақат тутундан бўғилди. Оғир-оғир нафас олди. Кейин кураги ачишди — чўғ босилди шекилли. Сўнг ҳаммаси тинди — бошқа нарсани эслолмайди. Қанча ётганини ҳам билмайди. Узоқдан эшитилган овозлар ҳушига келтирди. Кўзини очай деди-ю, кўрқди: Йўлчивойни кўришдан кўрқди.

Йўлчивойни дастлаб кўрганида юраги жиз этган эди. Муҳтарам ўқувчининг ёдида бўлса, майор Солиҳов Йўлчивойнинг шакли-шамойилида Жаҳонгирга хос белгиларни сезган эди. Жаҳонгир эса Сиддиқ охун маҳаллага ош берган куни хизмат қилиб юрган Йўлчивойга кўзи тушиб, унда Хадичанинг белгиларини илғади: узун киприклар, бежирим бурун, чап юзида кулгич, туташган қошлар... Кўрди-ю, ҳатто ош ошалаган қўли муаллақ туриб қолди. Шериги «Ҳа, олмайсизми», демаганида қанча вақт нест бўлиб ўтиришини ўзи ҳам билмасди.

— Бу йигит ким? Танийсизми? — деб сўради у шеригидан.

— Сиддиқ охуннинг ўғли бўлса керак. Кўпинча бирга кўраман.

Ошга кириб келишаётганида эшик олдида Сиддиқ охун йўқ эди. Чиқишаётганда кўрди: ё, алҳазар!!! Ўттиз уч йил кутган дийдор куни шуми?! Ўттиз уч йил Худога нола қилиб акаси билан учраштиришни сўраганида дийдор чоғида баданимга муз югуртир, оёқларимдан дармонни ол, тилдан қолдир, демаган эди-ку? Нима бўлди унга? Нима учун оёқлари зил-замбил бўлиб қолди? Нима учун кўз олди қоронғулашди? Нима учун ҳамиша ёниқ турган онг чироғи хиралашди? Юраги-чи? Тўхтаганга ўхшайди... Шериги билагидан олиб, «Маза қочдим, қори» демаганида шу ерда йиқилиб қолиши ҳеч гап эмас эди.

Ўшанда икки ака-уканинг кўзлари учрашди! Бир жуфт кўз — бу кунни ўттиз уч йил кутган кўзлар олдига кутилмаганда парда тортилди. Бошқа бир жуфт кўз — бу учрашув содир бўлишини истамаган кўзлар эса чўғдай ёнди! Аммо бу ёниш узоқ давом этмади. Ёнди-ю, ўчди! Чунки бу кўз эгасининг юраги жон ришталари узилиши аниқ эканини сезган эди. Ота юртига кела-келгунча «ажал ҳайдамаётган бўлса бас», деган хавотири бор эди. Шу онда хавотири чинга айланди. У ўзини йўлбарс яшайдиган қафасга тушиб қолган бечора одам, деб ҳис қилди. Йўлбарснинг қорни тўқми, уни қачон ейди, мана шугина муаммо эди.

Жаҳонгир Йўлчивойни яна кўриш учун бир неча марта йўл пойлади. Кўрди ҳам. Лекин унга яқинлашишга, сўзлашишга журъати етмади. Қалбининг қаеридадир яширинган бир овоз «Шу сенинг ўғлинг!» дерди. Акаси биринчи суҳбатда хунук хабар етказди. Терговчи ҳузуридаги бу учрашувга қадар Жаҳонгир икки ўт орасида эди. Йўлчивой фарзандларининг исмини айтаётганда шу пайтгача «Шу сенинг ўғлинг», деб шивирлаётган ғойибона овоз бирданига «Сенинг ўғлинг шу!» деб ҳайқириб юбордию ҳушини олди.

Ҳозир кўзини очса, яна Йўлчивойни кўради. Ғойибона овоз ҳайқиради... Йўқ, ғойибона овоз эмас, ўзи ҳайқиради: «Ўғлим, жоним болам, ўттиз уч йил сени хаёлан бағримга босиб яшадим, кел энди, чинакамига бағримга олайн!» дейди. У-чи? У нима дейди? Дарров ишонадимми? Ишонмай-чи? Унда нима учун ўғлига «Жаҳонгир» деб исм қўяди? Балки... Хадича қўйгандир бу исми. Ундан ёдгорлик деб қўйгандир... Хадича мени ўлдига чиқаргандир. Лекин нима учун Йўлчивой Сиддиқ охунни «дада» дейди? Боқиб катта қилгани учунми? Унда нима учун акам яширди?!»

Жаҳонгир бу саволларига тезроқ жавоб олиш учунми, шарт кўзини очди. Оппоқ шифт булутли осмон бўлиб кўриниб, ажабланди. Кўзини юмиб-очди. Фикри бироз равшан тортди. Терговчининг хонасида ўтирган эди, бу ерда эса ётибди. Қўл-оёқлари ўзига бўйсунмайди — қимирлатай деса, қимирламайди. Овозларга қулоқ тутди — узоқдан эмас, шу яқин орадан эшитил-япти. Кимлардир паст овозда гаплашишяпти. Гапирай деса оғзи очилмайди, лаблари қуриб, бир-бирига ёпишиб қолгандай.

— Кўзини очди шекилли?

Жаҳонгир овоз келган томонга қарамоқчи эди, бошини буролмади.

— Лабини хўллаш керак...

Лабига сув томгандай бўлди, тамшанди. Назарида кимдир унга муздек булоқ суви тутгандек эди. У ютоқиб, кўзларини юмиб, ҳузур қилиб ича бошлади. Ича ича бир челақни бўшатди, иккинчисини... сув қаёққа кетяпти, билмайди. Ичаверади, ичаверади... Сувга тўйиб, атрофига қараса — Қирқбелда, ҳовлиснинг ўртасида турибди. Ҳаммаёқ оппоқ қор. Дадаси ҳовли четида — қазосини топган ерда оёқяланг турибди. «Дада, шамоллаб қоласиз», деса эшитмайди. Жаҳонгир унга интидди. Қор учқунлари чирпирак бўлиб тўзиб, уни учириб кетди. Жаҳонгир уча-уча ҳориди. Бошқа юртларга бориб қолди шекилли, димоғига ўзгача ҳаво урилиб, кўнгли беҳузур бўлди. Ҳозиргина икки челақ булоқ суви ичган эди, ичаётган дамда ҳам ичи куймаганди. Энди ташналик куч кўрсатди. Беихтиёр сув, деб пи-чирлади. Яна юзига сув томди, яна челақдан симирди. Бирдан... челақни тушириб юборди. Сесканди. Шу сесканиш асносида кўзини очди. Хира парда ортида оқ шифтни, оқ шифтнинг бир парчасини тўсиб турган опачоқ бурунли нотаниш юзни кўрди.

— Э, бормисиз пахан, кўзни очинг. Шу юрак билан юрибсизми, паханман, деб.

Пачоқ бурунли юз кулимсиради. Бу юз мана шу пачоқ бурунни кўтариб юришдан бошқа нарсага ярамасди. Ўлим чоқидан изига қайтган Жаҳонгир кўзини очиб, шу ножўя кашфиётни кўрдию кўнгли беҳузур бўлди. Яхши ҳамки бу пачоқ бурун шунчаки кулимсиради, ишшаймади. Унинг ишшайганини кўрган юзлаб одам неча кун, неча тун ё ухламайди, ё овқат емайди — буниси Яратгангагина маълум.

— Пахан, қутулиб чиққандан кейин бир эрийдиган бўлдингиз. Жаҳаннамнинг оғзидан шарт тортиб олдим ўзим.

— Бекор... қилибсиз...

Жаҳонгирнинг оғзидан базўр чиққан бу гапни эшитиб пачоқ бурун унга ғалати қараб олди.

— Одам зотига яхшилик ёқмайди, — деди у тўнғиллаб. — Жаҳаннамнинг оғзидан тортиб олдим, десам, «бекор қилибсиз» дейди. Ў, пахан, раҳмат демасангиз ҳам майли. Лекин ўладиган бўлсангиз, бу ерда ўлманг,

бошқа жойга бори-иб... ёки жуда шу катакда ўлгингиз келса, мен чиқиб кетгандан кейин бемалол жўнайверинг, — у узун ҳуштак чалиб қўйди, — ўша ёққа. У ёқда ошна-оғайнилар кўп, салом айтасиз биздан. Шоқолнинг ишлари беш, яқин орада бу ёқларга келмайди, кутмаларинг, дейсиз. Шоқол — бу менман. Шоқосим десангиз ит ҳам танитайди. Шоқол десангиз ҳам-манинг оғзи очилиб қолади. Бу дунё ҳали Шоқолдай ўғрини кўрмаган.

— Ўғримисиз?... — деб сўради Жаҳонгир.

— Ўғриман, пахан. Ўғри бўлганда ҳам зўриман. Буни яширмайман. Қўлидан келса ушласин, қамасин. Бир занғарга рўбарў келмаганимда ушлолмасдиям, қамамасдиям. Хитойдан келганлардан биттасининг изига тушувдим. Лойиниям, тилласиниям исини олувдим.

— Ким? — Жаҳонгир бўғилиб, кўзи катта-катта очилди.

— Кимлигини билмайман, пахан. Оқдўппи маҳаллада уйи. Танишлардан борми у ерда?

— Йўқ.

— Хуллас, пайт пойлаб кетига тушдим. Мўлжалим бўйича уйда бир йигитча қолиши керак эди. Лекин у йигитча эмас, азроилваччанинг ўзи экан. Ярим кечада уйни шип-шийдам қилиб чиқаётсам, рўпарамда турибди. Э, бунақаларни бир калла қилиб энасиникига жўнатворардим. Энди калла қиламан, десам, қўлини бир бало қилиб айлантирди, бир бало деб чинқирди, қўли айланиб туриб, оёғи жағимга қандай тушди, ҳайронман. Бир нафасда дабдаламни чиқарди. Уришга урди-ю, анавиларга «ҳеч нарса олмади», деди. Бу аҳволимни енгиллаштиради, кўп ўтирмайман. Лекин «ҳеч нарса олмади», деб ўзлари ҳам қутулиб қолишди-да. Тиллаю «лой»лар буларнинг ҳужжатларига тиркалса, нақ энасини кўрарди-да. У бўлди, бу бўлди, жағим сингани қолди. Мана, худо, деб ўтирибман. Ҳукуматимиз одил-да, аввал тузатади, кейин қамайди. Сиз ўлиб кетаверсангиз ҳам бўларди, лекин сизни тузатишади. Чунки сизни отишлари керак. Ўзингиздан ўзингиз ўлиб қолсангиз кимни отишади? Нима билан тушганингизни эшитдим, пахан. Борадиган ерингиз тайин. Лекин хафа бўлманг. Битта бошга битта ўқ. Бошқасининг кераги йўқ. Менга ҳам аталгани бордир. Ҳозир йўқ бўлса, заводда атай Шоқолга атаб алламбало ўқ ясалаётгандир. Ҳали у томонларда ҳам

учрашиб қоламизми... — У ишшайди. Жаҳонгир унинг афтини, сарғайган сўйлоқ тишларини кўриб кўзларини юмиб олди.

«Бу шоқол эмас ё иблисининг ўғли, ё жияни, — деб ўйлади у. — Жаҳаннам оғзидан тортиб олдим, дейди. Балки мен ҳозир жаҳаннамнинг ўзидадурман. Бу махлуқ ҳадемай ўчоққа ўт қалай бошлар. Ҳарҳолда бу одам боласи эмас. Қани, калима келтирай-чи: ла илаҳа иллаллаҳу..» Жаҳонгир кўзини очса — Шоқол йўқ. «Ҳа, алаҳсирабман, ла илаҳа иллаллаҳ...»

— Пахан сизнинг жонингизни менга топширишган. Шўрванинг сувидан олиб қўйганман. Ичиш керак. Қани, Сарик, ёрдам бер.

«Алаҳсирамаган эканман».

Сарик дегани — малладан келган киши, унга энгашиб, қўлини ёстиқ тагига тикди-да, қаддини бир оз кўтарди. Шоқол алюмин кружкадаги шўрвани унинг лабига олиб келди. Жаҳонгир истамаса ҳам зўрлаб ичирди.

— Ҳукуматни инжитманг, пахан. Очдан ўлиб қолсангиз, сизга аталган ўқни нима қилади?

Бу унинг ҳазили эди — яна ишшайди.

Шўрвани ичиб олгач, Жаҳонгирнинг оёқ-қўлига жон киргандай бўлди. Тили ҳам ўзига бўйсина бошлади.

— Шоқол, шерингиз ҳам ўғримми? — деб сўради Жаҳонгир.

— Э, йўқ, бу аммамнинг бузоғидан ўғри чиқмайди. Ўзи олимми, бир бало. Қўшнисининг қизалоғига иштаҳа қилиб қолибди. Жигини эзиш керак бунақаларнинг. Ҳали борадиган ерида адабини ейди. Ўғрилиқ гуноҳ эмас, бузуклик гуноҳ, нима дедингиз, пахан?

— Тўғри. Ўғрини яхши кўраман...

— Бормисиз, пахан, гапиринг. Шоқолни аввал ҳам эшитганмисиз?

— Йўқ. Сиз... Бургутни эшитганмисиз?

— Бургутми?.. Йўқ, эшитмаганман. Ё... ўзингизми-сиз?

— Йўқ. Мен ҳазар қиламан ўғрилиқдан.

— Пахан, тушунмадим, яхши кўрасизми ё ҳазар қиласизми?

— Бир ўғрини яхши кўраман. Аммо ўғрилиқдан ҳазар қиламан. Бургут менга яхшилик қилган — ўлимдан асраган.

— Менга ўхшаган экан-да?

— Йўқ, сиз чакки қилдингиз.

— Бу, пахан дейман, бошни у-бу нарсага уриб олмаганмисиз? Гапларингиз алмойи-алжойи-ку, а?

Жаҳонгир жавоб бермай аста кўзини юмди. У бир неча оғиз сўз айтиш билан толиққан, гапга чоғи келмай қолган эди. Чоғи келганда ҳам Шоқолга тушунтириб ўтирмас эди. Унинг Бургут билан учрашгани, Бургутнинг уни ўлимдан асраб қолгани икки кишигаю Худогагина маълум. Жаҳонгир бу ҳақда бирон кимсага оғиз очмаган. Бу пачоқ бурунга айтиш нияти ҳам йўқ.

У ухладими ё яна ҳушидан кетдими, аниқ билмайди. Лолазор ҳам, қор босган ҳовли ҳам, қалин музликлар ҳам, муз қабрга қўйилган Зокирхўжа ҳам айқаш-уйқаш бўлиб кетди. Худди боши ичига дайди шамол кириб олиб, хотираларини хазондай тўзитиб юборган эди.

Шамол тингач. Бургут кўринди. Жуда аниқ-тиниқ оқўринди. Оврупача кийиниб олган, бўйнида капалак нусха галстук, бошида ихчам шляпа, костюми яп-янги. Оқ қўйлагининг охори тўкилмаган. Бу кийимлар фақат шу қалдирғоқ мўйловли, қора кўз, қора қош қотма йигитга аталиб тикилгандай — ўзига ёпишиб турибди.

Бургут ўттиз учинчи йилнинг ёзида унга шу кўринишда дуч келган эди.

Жаҳонгир қамоқдан қутулиб чиқиши билан «Э, куёш!» деб ҳайқиришни умид қилган эди. Бахтига қарши уни тун қоронғусида озод этдилар. Ҳайқириги ичида қолиб, буни ёмон бир нарсага йўйди. Совуқ ўлкага битта вагонда етиб келган эди. Бу ерларга келиш осон, қайтиш азоб экан. У поезддан бунисига чиқавериш ҳолдан тойди. Калтабинлик қилиб пешонасига ёздиргани ўзига жабр бўлди. Бекатларда ҳам, поездда ҳам одамлар ундан ҳайиқиб, моховга дуч келгандай ўзларини четга олишарди. Қамоқда берилган қаттиқ нон тугаб қолаёзди ҳамки, иссиқ ўлканинг иссиқ нафаси сезилмайди. Кундузлари тан бироз роҳат олади. Аммо кечалари муз устида ётгандек бўлади.

Юртда қаҳатчилик ҳукм сураётганини ҳам шу йўлда билди. Очиқдан шишиб, кўчада ўлиб ётганларни кўрди. Инсоф қилинса мурда устига қоғозми, латтами ташланган, аксар мурдалар очик, териб олиб кўмишга

одам, тобут етишмас эди. Бу мудҳиш манзараларни кўриб, Жаҳонгирнинг юрагига «юртимда ҳам шу аҳволмикин», деган гулгула тушди. Бир кунга мўлжалланган нонни икки кунга етказиб, силласи қуриди.

Бир бекатда поезд ҳадеганда келавермади. Жаҳонгир халтачасини қучоқлаб, деворга суяниб ўтирган эди, рўбарўсида ораста кийинган, қўлида янги чарм портфел тутган йигит кўринди.

— Ассалому алайкум, — деди у.

Неча йил давомида унут бўлаёзган бу сўз қулоққа алақандай ажабтовур эшитилди. Жаҳонгир «биринчи кўрган ўзбегимни қучоқлаб оламан», деб хаёл қиларди. Саломни эшитди-ю, ҳуши учди. Нима қилишни билмай қолди. Ҳатто алик олишни унутди.

— Қарасам, ҳамшаҳарга ўхшайсиз, қаерликсиз?

— Қирққабданман, — Жаҳонгир шундай деб қўйиб, «Қирққаб»ни билармикин бу, деб ўйлади.

— Уйгами?

— Ҳа.

— Бирга кетар эканмиз. Мен бу ерга давлат иши билан келганман. Сиз нима қилиб юрибсиз?

— Қамоқдан қайтгман. — Жаҳонгир шундай деб ўрнидан турди. Йигитнинг кўзига тикилди: кўзи ўйнаб турибди.

— Исмин Бургут. Сизники-чи?

— Жаҳонгир. Сиз давлат одами бўлсангиз, мен ўзига тўқ деҳқон боласиман. Сизнинг тилингизда унсурман, мен билан бирга кета олармикинсиз?

— Сиз ҳам, мен ҳам бу ерда мусофирмиз. Гапни сиёсатга бурманг. Агар малол келмаса менга ёрдам қилиб юборинг. Поезд ҳали-бери келмас экан. Унгача бир жойга борамизу қайтамыз.

Жаҳонгир «Барибир, бекор ўтирибман, борсам бора қолай», деб унга эргашди. Бургут шаҳарчани яхши биларканми, айланма кўчалардан тез-тез юрар, очликдан силласи қуриган Жаҳонгир унга аранг етишиб борарди.

Юра-юра уч қаватли бинога етдилар. Бургут тўхтаб, ён-атрофига аланглади-да, чаққонлик билан ўзини йўлакка урди. Жаҳонгир унинг изидан учинчи қаватга кўтарилди. Бургут чарм қопланган эшикни тақиллатди. Зум ўтмай эшик қия очилиб, гўштор башара кўринди. Меҳмон ким келганини билишга улгурмай Бургут эшик-

ни куч билан итариб очиб ичкари кирди. Паст бўйли, тепакал мезбон даҳлизда ҳайкалдай қотди.

— Ўртоқ Тозидуллин, омонмисиз, мана, илтимосингизни ерда қолдирмай келдик. Андак кутгириб қўйганимиз учун узр. Бадахтроқ экансиз, турар жойингизни топгунча пича вақт ўтди. Кўп эмас, у, ойгина қидирдик уйингизни. Ҳамшаҳрим қамоқдан чиқиб келаётган экан, «Юр, дедим, қиёматли ошнам бор, паловхонтўрани дамлаб кутяпти», дедим. Палов тайёри, ўртоқ Тозидуллин, кираверайликми?

Бургут шундай деб унга яқинлашди. Тозидуллин дегани бир қадам тисланиб тилга кирди:

— Келигиз, келигиз, плов тайёр, — деди у дудуқланиб.

— Қани, ҳамшаҳар, тортинманг, кираверинг. Ўртоқ Тозидуллин ўзимизнинг одам.

— Газидуллин, — деб ўзини таништирди мезбон.

Жаҳонгир ичкари кирди. Хона бир оз бетартиб эди. Газидуллин ё кеча меҳмон қутган, ё еб-ичиб йиғиштиришга эриниб, идиш-товоқни тўплаб қўяверган эди.

Бургут бориб диванга ўтирди-да, оёқларини чалиштириб олди.

— Ҳамшаҳар, келинг, ўтиринг, — деди Жаҳонгирга, сўнг мезбонга қаради: — Тозидуллин, ким айтади сизни давлат одами деб, шу ҳам тирикчиликми, одам турадими бу уйда ё молми? Тез йиғиштиринг. Кейин қорин ғамини енг. Вақтимиз зиқ, тез бўлинг.

Мезбон гавдасига ярашмаган ҳолда чаққон ҳаракат қилиб думалоқ стол устини бирпасда тозалади. Сўнг нон, колбаса, пишлоқ қўйди.

— Колбасанг чўчқаникмасми? — деди Бургут.

— Астаффируллоҳ, минда мусулман-ку! Чушка йўқ минда. Марҳамат килигиз, пожалуйста.

— Кўрдингизми, ҳамшаҳар, давлат одами жуда одобли бўлади-да.

Жаҳонгир қорни оч бўлса-да, дастурхон устидагилардан бир чимдим, бир чимдимгина еди. У Бургутнинг муомаласидан нохуш бир ниманинг исини сезиб турарди. Бу меҳмондорчилик дўстона учрашув самараси эмаслигини алақачон фаҳмлаган эди. Бургут Жаҳонгирнинг зийрак зеҳни кўп нарсани илғганини сездди. Шу учун кутилмаганда меҳмондорчиликка яқун ясади. Эшли сочиққа нон, колбаса, пишлоқни ўраб Жаҳонгирга узатди:

— Ҳамшаҳар, олволинг, йўлда асқотади. Ҳар бекатда гуллаб турадиган ресторанлар йўқ ҳозир. Ўртоқ, Тозидуллинга давлат нон-овқат бериб туради.

Жаҳонгир тугунчани истамайгина олиб, халтасига солди.

— Энди сиз мени кўчада пойлаб туринг. Биз ўртоқ Тозидуллин билан давлат ишларини гаплашиб олишимиз керак.

Жаҳонгир ўрнидан туриб халтасини олаётганида нигоҳи Газидуллиннинг кўзига тушди. Бир қоп гўштдай бўлиб турган бу одамнинг жавдираган кўзларида ҳадик зоҳир эди. Газидуллин дастлаб Жаҳонгирни ёлланган жаллод сифатида қабул қилиб, ўтакаси ёрилаёзган эди, энди эса кўриниши кўрққулик, аммо феъли мўмин бўлган бу одамнинг чиқиб кетаётганидан, Бургут билан ёлғиз қолаётганидан кўрқди. Жаҳонгир буни бир қарашда сизди.

«Бу қотма олифта сизлаб туриб жонни оладиган тоифаданга ўхшайди», деб ўйлади Жаҳонгир, зинапоядан туша туриб. У муюлишга ўтиб, деворга суюнганича Бургутни кута бошлади. Газидуллиннинг деразасини ўзича чамалаб топиб, ўша ёққа тикилди. Назарида дераза очилиб ё Бургут, ё мезбон улоқтириб ташланадигандай эди. Бу «давлат» одамларида қандай «давлат иши» борлигини Жаҳонгир илғаган эди. Бургут Газидуллинни уч ой қидирган экан, демак, орада жиддий гап бор. Бу икки «давлат одами» ўғримиз, босқинчими, қотилми — Жаҳонгир учун шугина қоронғи.

Бургут ҳаялламади. Қўлидаги портфелини қаппайтириб чиқиб келди. Жилмайиб келишидан маълумки — иш пишган.

— Давлат ишидай оғир юмуш йўқ дунёда. Тушунтириш ишларини олиб бормасангиз бўлмайди, — деди у Жаҳонгирга яқинлашиб.

Жаҳонгирнинг кўнгли нохушликни сезиб, деразага қараб олди — ҳаракат сезилмади.

— Уни... ўлдирдингизми? — деди Жаҳонгир Бургутга тик қараб. Бургут бундай саволни кутмаган эди, Жаҳонгирга таажжуб билан қаради.

— Эсингиз жойидами, ҳамшаҳар, мен жаллод эмасман, давлат ишидаги одамман.

— Биродар, давлат ишидан латта ҳиди келиб турибди.

— Э, ҳамшаҳарим, гўл одамга ўхшайсиз. Қани, кетдик, бу ерда турмайлик, — Бургут шундай деб Жаҳонгирни қўлтиқлади. — Бизнинг ишдан латта ҳиди келмайди, кўрқманг. Мен Бургутман, ўлакса ейдиган қузғун эмасман. Тозидуллиннинг қарзи бор эди. Шуни берди. Қариб, хотираси паришон бўлиб қолган экан, ўзим қистаб келдим.

— Мен-чи? Мени нимага судрадингиз, уни кўрқитиш учунми?

— Ҳамшаҳар, ҳар бир тирик жонга ҳамроҳ керак. Барибир бекор ўтирган эдингиз, баҳонада олам-жаҳонни кўрдингиз, қоринни тўқлаб оддингиз.

Жаҳонгирга бу гап малол келиб тўхтади. Халтани очиб тугунчани олди-да, Бургутга узатди:

— Манг, мен ҳаромга тоқат қилолмайман.

— Нимаси ҳаром? Чўчқа гўшти аралашмаган буларга.

— Бировни норози қилиб олинган нон менга ботмайди.

Бургут Жаҳонгирга синчковлик билан назар ташлади.

— Болшевик десам, башаранг ўхшамайди, — деди у сенсираб, — лекин гапингдан бошвикларнинг иси келиб турибди. Сен олифтагарчилик қилма, оғайни. Ўлиб ётган одамларни кўрмадингми? Ҳаммаси бир тишлам нонга зор бўлиб ўлган. Сен бола-чақангнинг олдига тирик етиб олишингни ўйла.

Жаҳонгирнинг тугунча узатган қўли муаллақ қолди.

— Халтанга солиб қўй, тура турсин, сенга ёқмаса ўзим ейман, — у шундай деб юрди. Жаҳонгир тугунчани халтасига ноилож жойлаб, унга эргашди. Бургут олдинда, Жаҳонгир ярим қадам орқада борарди. Четдан қараган киши мансабдор одам хизматкорини бошлаб кетяпти, деб ўйларди.

— Сен Тозидуллинга ачиняпсан, шекилли? — деди Бургут Жаҳонгирга қарамай, — у нонинигина эмас, жонини ҳам бериши керак эди. Жони сийловга қолди. У ҳозир сени ҳам, мени ҳам дуо қилиб ўтирибди. Сендан яширмайман, билиб қўй: мен ўғриман. Ўзимнинг ишимга ҳалолман. Бу марази фирромлик қилиб қочган эди. Ўзбекнинг нонини туя қилмасин, деб из-

лаб келдим. Бу пулни ўша ёқда топсам ҳам бўларди, лекин фирромга тоқат қилолмадим.

— Ўғрилиқ гуноҳ, бировнинг молига кўз тикиш гуноҳ, — деди Жаҳонгир.

— Нима-а? — Бургут яна тўхтади. — Ҳей, эсинг жойидами ўзи? Бу замонда гуноҳ-савоб деган нарса қолибдими? Неча йил ўтирганингни билмайман-у, аммо ақлинг кирмабди. Сен қамоқда ўтирмагансан, болшевикларнинг мактабида ўқигансан.

— Болшевикларингизни билмайман, аммо исломда ўғрилиқ гуноҳ.

— Нима, сен мулламисан? Мулла бўлсанг пешонангга нима учун ёздириб олдинг?

— Мулла эмасман, мусулмон фарзандиман. Ёзув... шайтон йўлдан урди. Нима деб ёзилганини биласанми?

— Менга бунинг қизиғи йўқ.

— «Алқасосу минал ҳақ» дейилган. Бу «Қасос Ҳақдандир» дегани.

— Тушунарли. Демак, кимдодир қасдинг бор. Лекин, оғайни, сенинг ишинг чатоқ. Ҳозир ҳамма худосиз бўлиб кетган. Бу гапларингни биров сариқ чақага ҳам олмайди. Шунинг учун бошимни оғритма. Мен ўзимнинг қонунига бўйсунаман. Болшевикинг билан ҳам, исломнинг билан ҳам ишим йўқ. Ҳозир мачитларда мол боқадиган замон.

— Мачитга тил теккизма! — Жаҳонгир шундай деб унинг ёқасини чангаллади.

— Қўлингни торт, аҳмоқ, — деди Бургут уни силтаб ташлаб, — борарсан, ўзинг кўрарсан аҳволни. — Бургут шундай деб юрди.

— Шунга йўл қўйиб юрибсизларми?

— Менга нима? Мен ўзимга яраша мустақил давлатман. Бошқа давлат билан ишим йўқ. Менга Неколай пошшо бўлдими, Керенскийми, Ленинми, Сталинми — фарқи йўқ. Менга ов овлайдиган овлоқ бўлса, бас. Пошшолар ҳам, болшевик ҳам менга тоқат қилолмайди. Мен ҳам уларни бирдай ёмон кўраман. Сен пошшоликни яхши кўрасан. Пошшолик ҳам сендақаларни ёқтиради. Энди давр-давронларинг ўтди. Менинг давр-давроним эса ўтмайди. Сен эсинг бўлса, менинг давлатимга кир. Давлат ишлари сени хор қилиб қўймайди.

— Ўғрилиқдан ҳазар қиламан.

— Уйингга етиб олгунча ҳазар қилмай тур. Сен менга ёқиб қолдинг. Ўғил бола экансан. Фақат мен билан гап талашма. Сен гап биларкансан, мен иш биланман. Ора очикми?

Албатта, ора очик эди. Осмонда қуёш билан ой тўқнаш келмагани каби бу тасодифий ҳамроҳларнинг феъли, дунёқарашида яқинлик бўлиши мумкин эмас эди. Жаҳонгир ўзига тўқ оилада туғилиб ўсди. У уйида тўпланган бойликни бировнинг ҳақи деб билмас эди. Отаси ҳам, бобоси ҳам буларни Оллоҳнинг неъматидеб билиб, шукрона сифатида камбағалларни сийлаб келишган. Бойлик ҳам, камбағаллик ҳам Тангрининг бир синови, бой манманликдан, камбағал ўзгалар ҳақида хиёнат қилишдан асралиши зарур — уларнинг ақидалари шу эди. Улар бировнинг еб турган нонини тортиб олишмаган, аксинча, еб турган нонларидан синдириб беришган. Шундай оилада назари тўқ бўлиб ўсган одам ўғрига ён босармиди?

Бургут эса Тангрининг синовларига беписанд қаровчи даврада униб-ўсди. Етимлик сувини барвақт ичиб қўйган бу одамнинг ақидаси битта эди — ўзинг юлиб олмасанг, сенга биров бермайди. Ишлаб, меҳнат билан топиб ейиш ҳақидаги тушунча унга бегона аниқроқ айтилса, айнан шу ўғрилиқни у меҳнат деб билади. Бировнинг ҳақи деган тушунчани у ўзича талқин қилади. Яъни: бу дунё умумники, неъматлар ҳам умумники. Демак, ҳамма эплаганича юлиб олади бу неъматни.

Шундай экан оранинг очиклиги табиий.

Улар кутган поезд оқшомда келди. Бургут Жаҳонгирнинг халтасидаги тугунчани очиб тамадди қилиб олди. Жаҳонгир ўзининг қаттиқ нонига қаноат қилди. Бургут уни зўрламади.

Кечаси Жаҳонгирнинг баданида оғриқ турди. Жаҳонгир аввалига буни очликка йўйди. Тонгга яқин титрай бошлади. Дастлаб вагон уни тебратган бўлса, энди унинг титроғидан вагон чайқалаётгандай эди. Жаҳонгир иситма аралаш алаҳсирадими ё бақириб юборди — билмайди. Пешонасига теккан муздек кафтни сезиб кўзини очди.

— Аҳвол чатоқ-ку? — деди унга энгашиб қараб турган Бургут.

Тонг отди, кун ёйилди. Вагон ичи димикди. Жаҳон-

гир нафас оололмай қолди. Яқин ўтирганлар унинг титроғини кўриб, ўзларини четга олишди.

— Безгакка ўхшайди, — деди биров.

— Йўқ, терлама бу, — деди бошқаси.

— Ҳаммамизга юқтирмаса эди. Балки вабодир?

— Вабода титрамайди, вабомас. Лекин касалининг ёмонлиги аниқ. Дуч келган ерларда ётиб юрадиган дайдига ўхшайди.

Шу сингари гаплар вагон бўйлаб тарқалиб, вагон-оғаси Бургутга яқинлашди:

— Биродар, кейинги бекатда тушиб қолганинлар маъқулмикин, узоққа боролмайсизлар. Дори-дармон қилмасангиз бўлмас.

Бургутнинг вагондаги гаплардан хабари бор, одамларнинг меҳрсизлигидан ғазабланиб ўтирган эди. Вагоноғаси дори-дармонни гапирмаганида уни уриб юборишга ҳам тайёр эди. «Йўл узоқ, бу аҳволда ўлиб қолади», деб ўйлаб, унинг маслаҳатига кўндди.

Поезд тўхтагач, вагоноғаси ёрдамида бир амаллаб Жаҳонгирни кўтариб тушиб, бекатдаги якка дарахт остига ётқизди. Жаҳонгир озгин бўлгани билан суяги йўғон эди — икковлон қора терга ботишди.

Бургут арава топиб келгунча Жаҳонгир мажолсиз нигоҳини титраётган барглarga қадаб ётди.

«Умрим баргга ўхшаб илиниб қолдимиз? — деб ўзига-ўзи савол берди. — Акам билан отишишга чиққанимда баргнинг узилиши қийин бўлган эди. Жоннинг узилиши қийинми? Ҳа... Зокирхўжа азобланиб жон берганди. Зокирхўжанинг қисмати менинг пешонамда ҳам бор экан-да. Йўлда хор бўлиб ўлиш учун музликлар ичида тирик қолган эканман-да. Қасос ҳақдан-дир... демак, қасос менинг кўлим билан бўлмайдимиз? Армон билан кетаманми? Бир ўғрининг кўлида жон бериб, гўрга жанозасиз, кафансиз кираманми?..»

Жаҳонгирнинг кўзидан ёш думалади. У ўлаётгани учун ғамда эмасди, армон билан ўлаётганидан афсусда эди.

Жаҳонгир кўзини юмиб-очди. Вожаб, ҳозиргина дарахт барглари ям-яшил эди. Энди сап-сариқ тусга кирибди. Ана, бирин-сирин узилмоққа бошлади барглари. Ёмғирдай ёғиллапти барглари. Бирпасда шохлар яланғоч бўлиб қолди. Дарахтлар дарахт эмас, осмонга санчиб қўйилган найзаларга ўхшайди. Бағрига сонсиз-саноқсиз найза санчилган осмон азобга қандай чидай-

ди? «Дарахт нимага қуриди? Қиёмат яқинми? Мачитларда мол боқилаётган бўлса, қиёмат бошлангандир. Одамлар дупурлаб чопишяптими? Маҳшарга шошилишяптими? Мен нима қилиб ётибман? Қиёмат бошланибди, ер силкиняпти. Ҳа, қиёмат бу. Ҳаммаёқ қон... қон...»

Иситма оташидаги Жаҳонгирнинг кўзлари очиқ, лекин ҳеч нимани кўрмас эди. У аравага олиб ётқизишганини сезмади. Араванинг силкинишини зилзила деб, кўш от дупурини одам дупури, деб хаёл қилиб фикран маҳшар сари шошиларди.

Мусофир шаҳардаги шифохонага олиб келинганини, саккиз кун деганда ҳушига келганини, кейинроқ ҳамхоналаридан билди.

— Акангиз меҳрибон эканлар, саккиз кун парвона бўлдилар, — деди ҳамхонаси, у ўзига келгач.

Жаҳонгир «акам ким экан?» деб ажабланди. Бозорга кетган Бургут қайтгач, «акаси» ким эканини билди.

«Мен Тангрим ўғрининг кўли билан ерга қўяди, деб ўйласам, ўғрининг кўли билан жонимни қайтариб берибди-ку? Унинг кўлидан нон олмаган эдим, жон олдим... Олоҳ жонимни берибдимиз, демак, қасос ҳам менинг кўлим билан бўлади...»

Жаҳонгир «Мени деб шунча юрдингизми», демади. Бургут эса «Сени ташлаб кетишга кўзим қиймади», демади. Бургут то юртга етиб боргунча ҳам Жаҳонгирнинг касалидан гап очмади.

Сўнги бекатга етиб келишгач, Бургут кўл узатди:

— Ўша гап-гап: ора очиқ, омон бўл, ҳамшаҳар, — деди кулимсираб.

— Сизни қаерлардан йўқласам бўлади?

— Қарзингни бермоқчимисан? Қўятур, кўмилган тилларинг жойида тура турсин. Муҳтож бўлсам сени ўзим топаман. Сен мени бутунлай унут, ора очикми?

Шундай дедию бекатда тўзиб юрган одамлар орасида бир онда ғойиб бўлди. Жаҳонгир шундан сўнг уни кўрмади. Бургут «Муҳтож бўлсам сени ўзим топаман», деган эди, топмади. Жаҳонгир бунинг шунчаки кўнгил учун айтилган гап эканини биларди. Бургут муҳтожликка учраганда ҳам келмас эди. Чунки у гирром билан бир қаторда миннатга ҳам тоқат қилолмас эди. Жаҳонгир кейинчалик ўғриларни кўп кўрди, аммо Бургутга ўхшаганини учратмади.

Бургут унут, дегани билан Жаҳонгир уни унута

олмади. Уни кўп эслади. Бугун шифохонада кўз очгани сабаб бўлдимиз ё Шоқолнинг гапларими, ҳарҳолда Бургутни яна ёдлади.

Жаҳонгир ўшанда Бургут билан хайрлашгач, шаҳарнинг қаерида тунашини билмай гарангсиди. Бу шаҳарда қучоқ очиб кутиб оладиган яқини йўқ. Меҳмонхоналарнинг унга жой бермаслиги тайин. Ўйлаб-ўйлаб бир пайтлар таҳсил олган мадрасасига боришни хаёл қилди.

Кўчалар унинг назарида рангпар кўринди, уларда илгариги жон йўқ эди. Қаҳатчилик деган ёвуз қуш қора қанотларини бу юрт, бу шаҳар устига ҳам ёзган эди. Силласи қуриган одамни битта-битта чўқилаб кўча-кўйди ҳам думалатаверарди. Шаҳарда ўлим кўп, аммо йиғи оз эди. Йиғлаш учун ҳам қорин тўқ бўлиши керак. Очарчилик кўздаги ёшни қурийтиб, дийдаларни қотирган эди.

Жаҳонгир мадрасага боргач, таажжубда қотди: мадраса дарвозасига қўш қулф урилган, деворлар аста нурай бошлаган. Афтидан, бу ерда анчадан буён одам яшамас эди.

Жаҳонгир яқин кишисини хароб тарзда учратган одам ҳолига тушиб, кўзига ёш келди. Энг яқин кишинини абгор алфозда кўрсанг уни бағринга босасан, юзларини силайсан. Худодан мурувват сўрайсан, сўнг унинг дардига даво чораларини излайсан. Неча юз йил савлат тўкиб турган, неча минг илм толибига бошпана бериб, неча юмуқ кўзларнинг очилишига гувоҳ бўлган, неча дилнинг сирини бағрига сингдирган бу иморатни қучоқлаб бўлмаса, ярасига малҳам топиб бўлмаса... Жаҳонгир ғамини ичига ютиб, иморатга яқинлашди. Кафтини фишт деворга қўйди — гўё бу афтодаҳол иморат юзини силади. Фишт девордан илиқлик чиқиб унинг кафтига ўтди, кейин бутун танашига таралди. Музликларда тўғнаб қолган илиғига ҳарорат ўтгандай бўлди. У беихтиёр юзини ҳам деворга қўйди. Димоғига таниш ҳид урилиб, юраги энтиқди. Қулоғига таниш овозлар эшитилди:

— Дил надир, кўкракнинг чап томонида жойлашган бир парча гўштми?

— Бу — дилнинг бирламчи маъноси. Яъниким, бу гўшт ғовақларида руҳнинг асл манбаи бўлмиш қора

¹ Танбех.

² Алауддин Мансур таржимаси.

қон мавжуддир. Бу юрак ҳайвонотда, ҳатто ўлиқда бордир ва у ҳеч қанча қийматга эга эмасдир.

— Мулла Жаҳонгир, дилнинг иккиламчи маъносини сиз айтинг.

— Ҳазрат Фаззолий шундай зикр этибдилар: «Дил — Парвардигорнинг ўз бандаларига ато этган руҳоний неъматидир, унинг жисмоний дилга алоқаси бордир. Бу неъмат инсоннинг асл моҳиятидирки, инсон бутун илму маърифатга унинг воситасида эришади ва барча хитоб, азоб, итоб¹ ва талаблар унга қаратилган бўлади: Руҳоний неъмат билан жисмоний юрак ўртасидаги мустаҳкам алоқанинг ҳақиқий суратини кўпчилик англаб етмайди...»²

— Балли, мулла Жаҳонгир, энди қиссадан ҳиссани айтинг.

— Тақсирим, қиссадан ҳисса шулки, Парвардигорнинг бандаларига берган руҳоний неъматидирки иблисга хос иллатлардан, чунончи, ҳасаддан, ёвузликдан, хиёнатдан, нафс бузуқлигидан асралмоғи лозим. Асралмас экан, жисмоний дил пароканда бўлғусидир.

— Балли... мулла Зайниддин, сиз айтинг, жон надир?..»

Ҳозиргина жаранглаб чиққан овозлар нимадандир чўчигандай пасайиб, фишт ковақларига сингиб кетди. Жаҳонгир қаддини тутиб, осмонга қаради: «Бу даргоҳнинг нима гуноҳи бор эканки, дарвозаларига қулф урилса. Бунда илм толиблари қирилиб битганми ё мударисларми? Ё Бургутнинг гаплари ростми?»

Осмон жим, иморат ҳам... Саволга жавоб йўқ.

Жаҳонгир деворга суяниб ўтириб бошини кафтлар орасига олди. Қирқбелга қайтиб, киндик қони томган уй ўрнида вайрона кўрса бунчалик эзилмасди. Енг шимариб уни обоҳ қилишга киришарди. Лекин юмуқ кўзларни очувчи бу муқаддас иморат дарвозасини қандай очиш, чироқни қандай ёқишни билмас эди.

Руҳи ғуборларга кўмилаётган бир дамда елкасидан кимдир аста ушлади. У бошини кўтариб қаради — ёноқлари туртиб турган, кўзлари киртайган қария.

— Иним, тобингиз қочдимми?

Жаҳонгир ўрнидан туриб, унга салом берди. Қадди дол бу қария кўзига иссиқ кўринди.

— Айбга буюрманг, иним, ҳаловатингизни буздим. «Қимирламай ўтирганимга мени ўлиб қолган де-

гандир», — деб ўйлади Жаҳонгир. Кейин қарияга тикилиб қаради.

— Ҳа, иним, тикилиб қолдингиз?

— Отахон, сизни бир кишига ўхшатяпман. Шу мадрасада мударрисимиз бўлардилар, мулла Низомиддин деган?

— Мулла Низомиддин? — қария кулди. Оғзини юмганда тепадаги биттагина тиши пастки лабининг устига чиқиб қолди.

— Нимага куласиз? — деди Жаҳонгир ажабланиб.

— Мулла Низомиддин йўқ ҳозир, Низом қоровул бор. Ўша мударрисингиз менман. Илгари шу иморат ичкарасида дарс берардим, энди ташида қоровулман. Сиз бунда таҳсил олган бўлсангиз... танимайроқ турибман?

— Исми Жаҳонгир, қирқбеллик Муҳаммадризонинг фарзандлариман. Алғов-далғов бошланиб, хатми кутуб қилолмай қишлоғимга қайтган эдим.

— Ҳа... мулла Жаҳонгирми? Буни қаранг-а, танимай қолибман, қайси шамол учирди?

— Совуқ юртларнинг шамоли, қамоқдан қайтпман.

— Ё, алҳазар, бу нима деганингиз?! Сизни нимага қамадилар экан?

— Тақсирим, бунинг тарихи узун. Айтиб, сизга юк қилмай. Тухматнинг тўрига тушиб қолган эканман.

— Оллоҳнинг ўзи асрасин тухматлардан. Айбга буюрманг, бўтам, бу пешонангиздаги ёзув нимаси?

— Қамоқда иблисининг йўлига юриб ёздирибман. Ватаннинг хумори тутганда эси оғиб қолар экан кишининг. Ўшандай лаҳзадан хотира энди бу. Тикилманг, ўқий олмайсиз, арабча ҳарфни билмайдиган ўрис ёзган, чаплашиб кетган.

— Шайтон васвасасидан ўзи асрасин. Қани, юринг, кулбамизга борайлик. Менга бир кулба қуриб беришган, ўзимнинг кўзимга саройдек кўринади. Жонни ўша ерда сақлаймиз. Юринг, бўтам, юринг.

Жаҳонгир эътибор бермаган экан: кулф дарвозанинг рўбарўсида одам бўйидан сал тикроқ кулба турарди. Кулбанинг томига қора қоғоз қоқилган, берк дарвозага қаратиб дарча қўйилган, ён томонда эса энсиз эшикча бор эди. Энгашиб ичкарига киришди. Дарча томонда тахта сўри қилинган, сўри устига кўрпача

тўшалган. Афтидан мударрис — Низом қоровул ёнбошлаб ётиб, шу дарча орқали иморатни кўриқлар эди. Дарчанинг қаторида рандаланмаган тахтадан токча қилинган. Унда беш-олти қалин китоб. Бу мударрис — қоровулнинг бирдан-бир овунчоғи шу — ўтмиш хотираси бўлса керак.

— Бу мадраса менга умрим бўйи берилган деб ўйлаб, уй-жой қилмаган эканман. Мадрасани беркитишгач, кўчада қолдим. Бу ерни омбор қилдилар. Қаёққа боришни билмаганимда қоровулликни бердилар.

— Нимага беркитдилар мадрасани?

— Э, бўтам, дунёнинг ишларидан беҳабармисиз?

— Оз-моз хабарим бор. Қамоққа тушганлар айтиб беришарди, аммо кўпам ишонмасдим.

— Ишонинг, бўтам, ишонинг. Бир инқилобни бошлашди, номи маданий экан. Мен бу инқилобни кўриб, ёқа ушладим: ҳай-ҳай, маданийси шу бўлса, ваҳшийси қандай бўлар экан — фарқига ақлим қосир. Дастлаб масжидларни бузмоққа киришдилар. Ё, Оллоҳ, иморатда нима гуноҳ бор экан? Кейин Яратган уларнинг оқўнглига пича инсоф юбордими, бузмай, ҳар турли идораларга бердилар. Омбор этганлари бир нави, яхудий ямоқчиларга устахона қилиб бердилар, шуниси га доғман. Э, айтсам тилим, айтмасам дилим куяди. Қани, марҳамат қилинг, бўтам, ўтиринг.

Жаҳонгир кулбанинг ўнг томонига тўшалган юпка кўрпачага ўтирди. «Наҳот, фозиллар хорликда, ожоқиллар фароғатда бўлсалар. Наҳот, жамиятга бундай фозил одамнинг кераги бўлмай қолган? Илм нима бўлган, диёнат нима бўлган, инсоф, виждон нима бўлган?»

— Талабаларимиздан бир қанчалари мени бу ердан олиб кетмоқчи эдилар. Йўқ, дедим. Кетсам, мадрасамиз етимликдан фарёд уриб қолаётганга ўхшайди. Бир қанча идоралардан хизматга ҳам чорладилар. Рад этдим. Мадрасасиз дунё кўзимга қоронғи. Мадраса шу ҳолида ҳам қуёш мен учун. Мен қорин ғамида, шуҳрат илинжида қуёшга хиёнат этсам, дўзах азобига шу дунёдаёқ гирифторм бўла қолмайманми?

Мударрис Низом қоровул гапдан тўхтади. Дарчадан ёпирилиб кираётган ёруғлик унинг кўзидаги намда аксланди.

Мударриснинг дардини тасвирлашга сўз ожиз. Ёлғиз фарзандини қабрга қўйганларда шундай кулфат бўла-

ди, Ватанни беҳад суйгани учун бу тупроқдан хорлаб қувилган одамда шундай алам бўлади. Ота-онасидан бевақт айрилган, тухмат билан зиндонга банди этилган одамлар дарди бу қадар улуғ бўлмайди.

Мударрисининг қаддини нима буқди: дарди ё қариликми? Нима учун эти устихонга ёпишди: дарданми ё очликданми?

Жаҳонгир мударрисга қараб Зокирхўжани эслади. Зокирхўжа ҳам гапира туриб бирдан жимиб қоларди. Фамли хотиралар панжаси бўғзига чанг солиб гапиртирмай қўярди. Ўлим олдида тақдирга тан бериб, бир гап айтган эди, ҳозир Жаҳонгир кўзлари киртайган мударрис — Низом қоровулга қараб, шунга эслади: «Осмонлар — камон, ер — камон ипи, ҳодисалар, офату кулфатлар — ўқ бўлса, инсонлар ул ўқ-ёйларга нишон бўлса, отғучи Худойи таоло бўлса, одамлар қаерга ҳам қочарлар? Тангрининг олдига қочишдан ўзга чора йўқ...»

«Тангри бу юртга шунча кулфат юборди, одамлар нима қилсинлар, — деб ўйлади Жаҳонгир. — Қайга қочсинлар? Акам қочди. Тўғри қилдими? Аммо бу одам нимага қочмади? Акам тиллаларининг кучи билан юргангир, бу одам илми билан давр сурарди-ку, шунга ақли етмадими? Йў-ўқ... донолар Ватанни хорликда ташлаб қочмайдилар...»

— Ҳа, бўтам, яна менга тикилиб қолдингиз?

Жаҳонгир дарров жавоб бера олмади. Тикилиши боисини яшириб, ўзгача жавоб қилди:

— Очлик силлангизни қуритибди...

— Шунга шукр қилиб ётибман. Биродарларим очликда қақшаб, мен ёғли паловга тўйсам, у дунё-бу дунё ўзимдан рози бўлолмас эдим. Менга берилаётган нон жон сақлашимга етади. Бироқ кўчада сулайиб ётганларни кўрсам, — мударрис истиҳолога бориб «ўлиб ётганларни» демади, — шу бир тишлам нон ҳам томоғимдан ўтмайди. Эгамнинг қаҳри ҳам марҳамати-га яраша. Шу қаҳрга лойиқ эканмиз, шукр қилишдан ўзга чорамиз йўқ.

— Тақсирим, ўйлаб ўйимнинг тагига етолмаяпман. Бу не ҳол ўзи? Иблис ҳар биримизнинг юрагимиздан жой оловдими, кўзларимизни кўр қилдими?

Мударрис — Низом қоровул дарров жавоб бермади. Ёруғлик ёпирилиб тушаётган дарчага қаради. Кей-

ин худди ўзига-ўзи дарс бераётгандай оҳиста сўз бошлади. Жаҳонгир донг қотди. Илм толиби эканида эшитган ўша овоз, ўша оҳанг...

— Расулуллоҳ саллаллоҳу алайҳи ва саллам, айтибдилар: «Менинг умматимга ҳам илгари ўтганларнинг касали етиб келади». «Илгари ўтганларнинг касали не эди?» деб сўрадилар. Расулуллоҳ жавоб қилдилар: «Кибр-ҳаво, манманлик, мол-дунё орттиришдаги рақобат, бир-биридан четланиш ва зулмга, сўнгра эса бош-бошдоқликка олиб борадиган ҳасадгўйлик». Пайғамбар олайҳиссалом яна шундай деганлар: «Умматим устида энг кўп қўрқадиган нарсам, уларнинг мол-дунёлари кўпайиши натижасида бир-бирларига ҳасад қилиб, ўзаро низолар чиқишидир... Олов ўтинни егани каби ҳасад яхши амалларни ейди». Қилинган биринчи гуноҳ — ҳасад бўлган эди. Иблис Одам алайҳиссаломнинг мартабаларига ҳасад қилиб, у зотга сажда қилишдан бош тортди — ҳасад уни гуноҳга етаклади. Тангри берган неъматлар орасида нафс деган бир лафз борки, бунда инсондаги барча мазмун сифатларни ўзида жамлаган зўравон кучни назарда тутадилар ва шу боис дейдилар: «доимо нафсга қарши курашиш ва мудом уни сиңдириш лозим, зеро пайғамбар алайҳиссалом: «Энг қаттол душманинг ўз ичингдаги нафсингдур», деганлар.

Мударрис Низом қоровул «жавобим шу» дегандай Жаҳонгирга қаради. Жаҳонгир Абу Ҳомид Ғаззолийнинг асарини эслади.

Шу зайлда бошланган суҳбатнинг чек-чегараси йўқдек эди. Токчадаги китоблар қўлга олинди, варақланди, ўзига ҳикматларни яширган сатрлар тилга кирди. Шу кун, шу тун Жаҳонгир бошига тушган савдоларни оз бўлса-да, унутди. Олма қоқидан дамланган чойдан ичиб тунга уладилар. Саҳарда Жаҳонгир йўлга отланди.

— Сизни Оллоҳнинг ўзи паноҳида асрасин, — деди мударрис — Низом қоровул, — эҳтиёт бўлинг, бўтам. Сизга яхшилик қилганларга яхшилик қилинг, ёмонлик қилганларга ёмонлик қилманг.

Ярим йўлни аравада, ярим йўлни пиёда босиб, Қирқбелга етиб келди. Қишлоқ ўша-ўша — ўзгармаган. Уйлар ҳам, дарахтлар ҳам бирдек. Орадан шунча йил ўтиб кетмагандек.

Йўлда учраган ёш-яланг салом бериб, уни танимай

қолаверишди. Таниганларнинг айримлари қўшқўллаб, баъзилари қўл учида омонлашиб «омон-эсон келдингизми», деб ҳол сўрашди. Жаҳонгир уларга қисқа жавоб қилиб уйига шошиларди...

...Ҳовлисига қадам қўйиши билан тиз чўқади, сўнг пешонасини ота-онасининг оёғи теккан ерга қўйиб тавоф қилади, тупроқни кўзига суртади. Сўнг ичкаридан «Дадажон!» деган қўнғироқдек овоз келади. Кейин... айвонда Хадича пайдо бўлади.

— Хайрият, кетиб қолмаган экансизлар, акамга қўшилиб кетганмикинсизлар, деб жоним ҳалақда эди.

— Сизни ташлаб қаёққа кетамиз, йўлингизга кўз тикиб кутдик. Худонинг марҳаматига ишондик, шу кунга етказганига шукр. Ана, ўғлингиз ҳам катта бўлиб қолди...

Кўчасига бурилдию ҳайрон қолди: девор бошқа, дарвоза бошқа. Эшик олдида иккита от қўшилган арава. Жаҳонгир қадамини тезлатиб юриб келди-да, дарвоза рўбарўсида тўхтади. Мияси лўқиллай бошлади. Кимдир бошига бир меъёрда болға ураётгандек бўлди. У ўпқон сари юргандек ичкарига аста қадам босиб кирди. Кўзи айвон устунидаги қизил байроққа тушди.

У тиз чўкмоқчи эди, тавоф этмоқчи эди, ким топтади экан бу ҳовлини? Жаҳонгир девордаги лавҳани кўриб, ўқиди: «Қизил омоч» колхозини. «Бу ерга ҳам етиб келибди-да, бу колхоз, — деб ўйлади у. — Худо ургани рост экан». Қамоқдаги кунлари охирига етай деганда бир қанча янги маҳбуслар — «янги ҳаёт душманлари» келган, «колхоз», «қулоқ» деган сўзларни ўшалардан эшитган эди.

Жаҳонгир нима қилишини билмай турганида ичкаридан оёғига хром этик, бошига қора шапка кийган шоп мўйловли киши чиқиб, унга ўқрайиб қаради-да:

— Маҳкам, бегона одам нима қилиб юрибди бу ерда? — деб бақирди. Шу заҳоти ҳовлида паст бўйли йигит пайдо бўлди.

— Ҳа, оғайни, нима бор бу ерда сизга? — деди у Жаҳонгирнинг йўлини тўсиб.

Жаҳонгир шопмўйловни таниди. Уни ҳукм қилишганда чираниб айблаган одам шу эди.

— Сен, нари тур, — деди Жаҳонгир паст бўйли йигитга, — мен манави лаканг билан гаплашаман. Сот-

волди ака, тушунмайроқ турибман, сизга нима бор бу уйда?

Шопмўйлов унга қараб туриб:

— Ҳа, сенмисан, — деди тўнғилаб, — ўлмабсанда. Аммо бу ерга келиб, чакки қилибсан. Уйинг мусодара бўлган.

— Ким мусодара қилди?

— Ким дейсанми? Шўро ҳукумати! Энди бу ер колхоз идораси. Сен колхоз учун ёт — бегонасан, бу ерга қадам боса кўрма.

— Ўз уйимга... ўзим бегонаманми?

— «Ўз уйим» деган гап йўқ. Ҳамма нарса умумники.

— Ҳамма нарса?.. — Жаҳонгир қамоқда эшитган гапни эслаб, беихтиёр айтиб юборди, — хотинингиз ҳамми?

Пакана йигит яна Жаҳонгирнинг қаршисида пайдо бўлиб, дағдаға қилди:

— Тилинг қирқилсин, аҳмоқ! Раис акам шўронинг одамлари!

— Маҳкам, қоч, у билан ўзим гаплашаман. Сен, бойнинг боласи, жўна бу ердан, қорангни кўрмай.

Жаҳонгир унинг пўписасини эшитмагандай олма дарахтига қадалиб турган супага ўтирди. Шопмўйлов уни еб қўйгудай бўлиб ўқрайди-да, ичкари кириб кетди. Пакана йигит ҳайдаса балога қолиши мумкинлигини англаб, яқинлашишга журъати етмай, айвон устунига суяниб туриб олди. Хорлик азоби тан азобидан кучлироқ. «Бу уйга бегонасан!» деб ҳайдаш ўрнига юз дарра, минг дарра урганида ҳам бунчалик алам қилмас эди. Музликларда юрганида Жаҳонгир уйини соғиниб эзиларди. Қизиган кўкрагини муз парчаси ҳам совута олмасди. Ўша кулфатли кунларда йиғламаган, ўзини босишга қурби етган Жаҳонгир бирдан бўшашди, кўзига ёш келди. Бу ёш ожизлик ёки ночорлик эмас, ғазаб қўлидан тошиб чиққан эди. У ўрнидан туриб аввал паканани, сўнг шопмўйловни янчиб ташлагиси келди. Ўрнидан туришга шайланди ҳам, аммо ўзи билмаган бир куч тўхтатди. Бу куч — фаросат эди, «буларни мажақлаганинг билан фойдаси борми, булар бир қарол, ҳожалари бошқа бўлса, тегма уларга. Уларнинг қасоси Ҳақдандир. Ҳозир улар сенинг бахтсизлигингдан кул-яптилар. Билмайдиларки, уларнинг бахти омонат, эртага бахт сенга берилиб, сенинг бахтсизлигинг уларга

насиб этади. Тур, шу кунга омон етай десанг, индамай чиқ бу ердан».

Онгида уйғонган буйруққа итоат этди: бир-бир босиб чиқди. Қадрдон ер, қадрдон тупроқ уни қўйиб юборгиси келмаётгандай оёқлари зил оғир, ердан узилиши қийин эди.

Жаҳонгирни оёқлари қабристонга етаклаб борди. Аждарқоя пойида дўмпайган қабрларни тизза бўйи ўт қоплаган. Жаҳонгир қабристон этагида тўхтаб, кўзларини жавдиратиб ота-онасининг қабрини излади. Ўт босган қабрларни бир-биридан ажратиш қийин эди. У гўрларни босиб ўтмай, келган ерида чўккалаб узоқ тиловат қилди. Сўнг узлатгузинликни ихтиёр қилди. У рихлатга чекинганлар дунёсининг бу ёруғ дунёдаги посбонидай қимир этмасдан ўтирарди.

« — Онажон, мен сизнинг ёлғизингизман, мени жуда барвақт ташлаб кетдингиз?

— Бошингга тушадиган кулфатларни кўрмасин, деб момонг чақириб олди.

— Мени ким чақиради, ота, сизми?

— Сени чақирмайман, зиммангда юмушинг бор.

— Йўл узоққа ўхшайди, юким оғир, бардош беролмайман.

— Бардошли бўл, арвоҳимни чирқиратма, Жаҳоним...»

— Жаҳон!

Жаҳонгир сесканди: овоз қаердан келди, қабр ичиданми?

— Жаҳонгир!

У бошини кўтариб орқасига қаради — Даминни таниди. Савод чиқаришга кўнгил қўйиб ундан ёзувчизувни ўрганган қарол йигитча эди, йиллар ўтиб қорувли йигитга айланибди.

— Шу ердадирсан, деб ўйловдим.

Улар кучоқлашиб кўришдилар.

— Юр, уйга борайлик, — деди Дамин.

— Ошиқмай тур, бир оз шу ерда ўтирайлик.

— Уйингга кирибсан, билдим. Сотти билан пачакилашмаганинг дуруст эди.

— Нимасидан қўрқасан?

— Кўнглига ёқмаганларни қулоқ қилиб юрибди. Битта эчкиси бор одамни ҳам бой деб хатга тиркаяпти. Ҳарҳолда раис деган номи бор.

— Сайлашга сайлаб қўйиб бошларингни тошга уряпсанларми?

— Гапингни қара, сайламасак бир бало, сайласак яна бир бало. Чори ота «Ҳой бола, биродарларингни хўрлама» девди, «Боғдор бой» деб уни қулоқ қилдирворди. Ота бояқиш шаҳарга етмай узилибди. Ўлигини олиб келиб шу ерга кўмишди, аммо оиласини барибир жўнатворди.

Жаҳонгир Чори отани яхши танир эди. Бу беназир боғбоннинг боғида жаннатда ҳам топилмайдиган мевали дарахтлар бор эди.

— Боғни колхоз олиб қўйгандир?

— Қўярмиди? Боғ қуриб қолса керак, қаровнинг мазаси йўқ.

— Шундай одамни хорлагани учун кўр бўлади.

— Жаҳон, у опаларингни ҳам жўнатган, ҳеч ким қолмаган.

— Юрагим сезган эди. Чўлдаги якка дарахтга ўхшаб қолдимми?..

— Ғам чекаверма. Битта сен ёлғизмассан. Уйланарсан, бола-чақа орттирарсанам, унганча бизникида туравер.

— Меникилар... кетгани ростми?

Жаҳонгир бу саволни беришга юраги бетламай турган эди. У Хадичанинг кетганини билса ҳам, «балки кетмай қолгандир, балки йўлдан қайтгандир» деган илинж — узоқ юлдузнинг ожиз нуридай умид уни ёритиб турар эди. Саволга «ҳа» деган жавоб олса, бу сўнгги юлдуз нури ҳам сўнарди. Кутганидек бўлди: «ҳа», деган қисқа жавоб олди. Мана шу жавоб осмонга ўт қўйди, Жаҳонгирни осмон ўти бағрига олди; сўнг ерни қоқ иккига ажратди, Жаҳонгирни тубсиз жарга улоқтирди.

— Иложинг қанча, кўникасан энди, уйланасан, болачақа топасан...

Дамин тўпорилик билан айтган бу юпанч сўзларининг ўққа айланиб дўсти юрагига санчилишини ўйламаган эди. Сўнгги умидини кўмган одамга уйланиш ҳақида сўз айтиш жоизми?

Жаҳонгир Даминниқида тунаб қолди. Эрталаб Дамин гузарга чиқди-ю, ҳовлиқиб қайтди:

— Жаҳон, уйдан ҳайдаяпти, дема, аммо кетмасанг бўлмайди шекилли. Сотти районга хат тушурибди. Сен ҳақингда эмиш. Сени ҳам қулоқ қилиб юборадиганга ўхшайди.

Жаҳонгир бу гапни эшитиб ажабланмади ҳам, ҳаяжонланмади ҳам. Хотиржамлик билан юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

— Фақат кўнглингга эгри гап олма, — деди Дамин хижолатлик билан.

— Хат жўнатмаса ҳам кетар эдим, бу ерда қолиб нима қилдим. Саҳродаги ёлғиз дарахтман мен.

У шундай деб Дамин билан хайрлашди. Йўлни тўғри жайдидарага олди. Оқшомгача атрофда айланиб юрди. Кун ботишда катта чинорга яқинлашди. Ерни пичоқ билан таталаб кавлаб хумни очди. Тилла тангалардан олиб белига тутди-да, хумни яна кўмиб қўйиб, шаҳар томон равона бўлди.

8. ЕРДА НИМА ГУНОҲ?

Майор Солиҳов Жаҳонгир билан Йўлчи-войни юзлаштиргач, Юсуфхонага, Сиддиқ Шариповнинг қишлоғига бориши керак эди.

Ҳушидан кетган Жаҳонгирни олиб чиқишгач, Солиҳов жойига ўтирди. Кутилмаган бу воқеадан саросимага тушган Йўлчивой умидвор одамнинг кўзи билан майорга қаради.

— Дадамни... шу киши... — деди бироз дудуқланиб. «Ўлдирганми?» дейишга тили бормади.

— Йўқ, бу одам эмас.

— Унда нимага рўпара қилдингиз?

— Демак, шундай қилиш лозим эди, — Солиҳов қўпол оҳангда гаплашаётганини ўзим ҳам сезиб, графиндаги сувдан қуйиб ичди. — Сиз... Қирқбел деган қишлоқни эшитганмисиз?

— Йўқ... — Йўлчивой шундай деб кўзини олиб қочди.

— Қирқбел отангиз ўлдирилган Дайдидарага яқин. Демак, отангизнинг танишлари Қирқбелда бўлиши мумкин, — деди Солиҳов ундаги ўзгаришни сезмаганга

олиб. — Бу ерга келганларингдан сўнг ҳеч Юсуфхонага бордингларми?

— Дадам раҳматли бордилар.

— Бориб келиб нима девдилар? Балки эски танишларини учратганларини айтгандирлар?

— Эсимда йўқ.

— Бобонгиз ҳақида ҳеч гапирганмилар? Ким бўлган бобонгиз?

— Бобом... деҳқон бўлганлар.

— Бой деҳқонми, ўртаҳолми ё камбағалми?

— Буни сўрамаганман. Нимага мени сўроқ қиял-сиз? Ахир жабрни биз кўрган бўлсак, қотилни топиш ўрнига...

— Қотилни топиш учун ҳам сўраяпман. Сиз кўп нарсани билмайдиганга ўхшайсиз ё билсангиз ҳам айтгингиз келмаяпти. Мен онангиз билан гаплашишим керак.

— Мумкин эмас, сиз номаҳрамсиз.

— Бу гапларни қўйинг, йигит, бошқаларга мумкин-масдир, менга мумкин.

— Сизни уйга киритмайман.

— Уйингизга бориш ниятим йўқ. Ҳозир бориб, онангизни шу ерга олиб келасиз. Йўқ десангиз, милиционер юбориб олдириб келаман. Менга шундай ҳуқуқ берилган.

Йўлчивой иложсиз бир аҳволда ўрнидан турди. У чиқиб кетгач, майор телефон трубкасини кўтарди. Солиҳовга капитан Рамазонов керак эди, хайрият, хонасида экан.

— Капитан, бир ишни хом қилибмиз. Менга 1955 йилда Хитойдан ўтиб келган Шариповларнинг рўйхати керак.

— Сиддиқ Шариповга алоқадорларми? — деб сўради капитан.

— Йўқ, умуман Шариповларнинг ҳаммаси керак. Назаримда булар бошқа одамнинг фамилиясига ўтишган. Кечгача аниқлаб беринг, мен эртага Юсуфхонага бориб келаман.

Солиҳовга калаванинг учи кўриниб қолгандай эди. Лекин бу калава учи уни қотил томон бошламай, бошқа бир сир сандиғи сари етаклаётган эди. «Балки Шарипов чиндан Муҳаммадризаевнинг акасидир. Балки бошқа фамилияда қайтгандир. Балки йигирма иккинчи

йилда бир жиноят қилиб қочгандир. Хўш, шундай бўлган ҳам дейлик. Ака-ука орасидан нима гап ўтган? Ака-ука можаросини учинчи одам ҳал қилганми? Ким у учинчи одам? Бу саволга Муҳаммадризаев жавоб бериши мумкин. Лекин у айтмайди. Балки... у учинчи одамни кўрмагандир. У келганда акаси ўлиб ётгандир. Акасини сақлаб қололмагани учун ўзини-ўзи лаънатлаб, айблаб жазо олмоқчидир. Ҳарҳолда, ака-ука нима учун айнан Дайдидарада учрашади?».

Йўлчивой ҳаялламади. Солиҳов бугунги сўроқ натижаларини ёзиб, расмийлаштиргунча келди.

— Онангиз қанилар? — деди у Йўлчивойнинг ёлғиз кирганини кўриб.

— Шу ердалар, одамингиз қўймаяпти, паранжини оласан дейди, — Йўлчивойнинг гап оҳангидан унинг қаттиқ аччиқлангани сезилди.

Солиҳов навбатчига қўнғироқ қилиб, паранжили аёлни ўтказиб юборишни буюрди. Шундан сўнг Йўлчивой чиқиб, онасини бошлаб кирди.

— Хафа бўлманг, опа, ишимиз шунақа, — деди Солиҳов узр оҳангида, — ўғлингиз кўп нарсани билмас экан. Қайтганларингиздан сўнг Юсуфхонага бордингларми?

— Дадаси борувдилар.

— Сиз асли Юсуфхонаданмисиз?

— Ҳа.

— Қариндошларингиз йўқми у ерда?

— Йўқ.

— Қирқбелда-чи?

— Йўқ.

— Қизиқ... Ҳеч кимингиз бўлмаса ҳам, яқинларингизнинг қабри бордир. Шунча йилдан кейин ҳам зиёратга ўтмабсиз-да?

— Дадалари борганлар.

— Қайнотангизнинг касб-корлари нима эди?

— Деҳқон эдилар.

— Бойми, ўртаҳолми, камбағалми?

— Камбағал эдилар.

«Бу йигит ўзига пишиққина экан, — деб ўйлади Солиҳов, — кела-келгунча онасини савол-жавобга тайёрлабди. Бу аёлнинг кўзларини кўрсам эдим. Агар ёлғон гапирётган бўлса, кўзлари фош қилиб турарди. Бу йигит шунга билганми, шунинг учун паранжисини ол-

дирмаяптими? Мен уларни чўчитиб қўйдим шекилли? Ўтмишларидан чўчишмаяптими? Бу паранжи аёл юзини эмас, сир-асрор юзини тўсиб турибди».

— Опа, ўтмишни сўраётганимдан чўчиманг. Қайнотангиз бой бўлганида ҳам, борингки, босмачи бўлганида ҳам сизларга заррача зиён-заҳмат етмайди. Мен бу гапларни сизларни айблаш учун суриштираётганим йўқ. Менинг вазифам сизнинг кечмишларингизни ўрганиш эмас, қотилни топиш. Қотилликнинг бир илдизи ўша йилларга бориб тақалар балки, деб гумон қиляпмиз. Эрингиз безорига тасодифан дуч келмаган. У Дайдидарага алдаб ёки мажбурлаб олиб борилган.

Аёл хўрсинди. Бу хўрсинишда паранжи ичидаги вужуднинг қайғу-ҳасратлари зоҳир бўлди. Бу қайғу-ҳасрат тилга кўчадими, айтиладими номаълум. Одамни вужудга яширинган қайғу-ҳасрат ейди. Паранжи ичидаги аёл бунга яна қанча чидайди? Кўрган-кечирганларини балки ўзи билан олиб кетар?

— Опа, исм-насабингизни айтинг.

— Хадича... Шарипова.

— Шарипов — эрингизнинг фамилияси, отангизнинг исми нима?

— Раҳмонқул...

— Эрингизнинг ака-укалари бормиди?

— Йўқ... — аёлнинг овози титради.

— Эрингиз нимага оқсарди?

— Туғма эди.

Солиҳов Жаҳонгирнинг суратини олиб Хадичага узатди:

— Бу кишини танийсизми?

Хадича жим қолди. Хўрсинди. Сўнг йиғламсираган овоз билан:

— Йўлчивой, ўғлим, мени олиб кетгин, мазам қочаяпти, — деди.

Солиҳов савол-жавоб ёзилган қоғозга имзо чеқдириб олди-да, уларга рухсат берди. «Барибир чўчишяпти, нимадандир қаттиқ кўрқишяпти. Балки... Учунчи одамни улар билишар? Агар Шарипов билан Муҳаммадризаев ака-ука бўлса бу аёл билиши керак эди. Нима учун суратдаги қайнисини танимади? Ё Муҳаммадризаев танимас даражада ўзгариб кетганми?»

Оқшомда хонага Рамзиддин Рамазонов кириб келди. Қўлидаги чарм жилд орасидан бир варақ қоғоз олиб майорга узатди.

— Шарипов фамилиясида тўртта оила ўтган. Биттаси Сиддиқ Шарипов. Туғилган ери Юсуфхона қишлоғи. Иккинчиси Сафарқул Шарипов ҳам ўша ердан. Ҳозир шу қишлоқда яшайди. Учинчи Шарипов Пахтаободдан, тўртинчи Марғилондан. Сиддиқ Шариповни Сафарқул билса керак. Эртага отланяпсизми?

— Ҳа. Шариповнинг ўлдирилиши тасодифий эмаслиги аниқ. Оиласи ҳам ниманидир яширяпти.

— Агар зарур ишингиз бўлмаса, менга рухсат беринг. Комлев билан учрашиш учун Самарқандга жўнашим керак.

— Комлев? Тирик эканми?

— Тирик экан. Ўн етти йил ўтирибди.

— Ўн етти йил?.. — Солиҳов ўрнидан туриб, хона бўйлаб юрди. — Ўғри бўлса ўтган умрига ачинмас эдим. Лекин олим одам... Ўн етти йил ичида қанча иш қиларди, а?

Рамазонов «илож қанча?» дегандай елка қисиб қўйди-да, майордан ижозат олиб чиқди.

Майор Санжар Солиҳов Юсуфхона қишлоғига пешинга яқин етиб келди. Қишлоқ тоғнинг кунгай томонига, шундай белига жойлашган, пастликда дарё суви айқириб оқади. Баҳайбат чинор пойида қайнаб ётган булоқ қишлоқнинг жон томирлари уланган юрагига ўхшайди. Ёзда гавжум бўладиган бу жойда ҳозир одам зоти кўринмайди.

Қишлоқ совети раиси майорнинг мақсадини билиб хаёлга толди.

— Икки йилча бўлди келишганига. Ёзда хотин, болачақасини олиб, тоққа чиқиб кетади. Қўй боқади. Ёмонлигини сезмаганман. Ўзи шу қишлоқда туғилиб ўсган экан. Мен яхши билмайман. Ишқилиб шпион эмасми?

Солиҳов раиснинг шубҳасини эшитиб кулди.

— Шпион келиб-келиб сизнинг қўйларингизни боқадими? Мен у кишидан бир гап сўрайман, холос.

— Шундан шунга келган бўлсангиз, бу гапингиз анов-мановга ўхшамайди. Ҳеч эшак минганмисиз?

— Нима эди?

— Сафарқул ака ҳали ёзлоқдан қайтмаган. Ўтовига бораман, десангиз яёв етолмайсиз. Бир одам қўшиб бераман, бошлаб боради.

— Шариповнинг ёшлигини ким билади бу қишлоқда?

— Соқи бобо билиши мумкин. Тўқсон йилнинг у ёқ-бу ёғидаги гапни сўрайверасиз. Ким қайга борган, нима деган — хатосиз айтиб беради. Бобонинг калласи бутун.

Соқи бобоникига раиснинг ўзи бошлаб борди. Майор ихраб ётган бир чолдир-да, деб ўйлаган эди. Олмазорда кетмон чопаетган қарияни кўриб, «тўқсондан ошган чол шуми?» деган савол назари билан раисга қаради.

Соқи бобо уларни кўриб, кетмонни ерга қўйди.

— Ҳа, раис болам, кел, омонмисан. Эна-отанг омонми? — деди у хўшлашиб.

— Бобо, меҳмон милициядан экан.

— Мелисаданми? — қария «илгари кўрмаганманми?» дегандай тикилиб қаради. — Қирқ саккизинчи йилдан бери қадам босмай қўювдиларинг, йўқ бўп кетгансанлар, деб ўйлабман. Маъмурни қирқ саккизинчи йилнинг рамазонида олиб кетишувди-да. Асирда бўлгансан, деб отворганмисанлар, жа дараги йўқ-ку, бояқишнинг.

— Бобо, мен у одамни билмайман. Мен бошқа хизмат билан келдим.

— Хизматингни қара сенинг. Туппа-тузук одамни қамайсан, отасан, гўрга тиқасан... Шуни хизмат деб юрибсанми?

— Соқи бобо, бу одам унақа эмас, ўғри, каллаке-сарларни ушлайди.

— Бизнинг қишлоқда ўғри йўқ, болам, бекор овора бўлсан. Юсуфхонадан авлиёлар ўтган. Анавини кўряпсанми, ҳазратим Али бир кетмон уриб олганлар. Кейин булоқ бўйида ҳордиқ чиқарганлар.

Санжар Солиҳов чол имо қилиб кўрсатган томонга қаради. Чиндан ҳам тоғнинг ярми кетмонда олингандай тиккасига кесилган эди.

— Бобо, Сафарқул деган чўпонинглар бор экан. Шу одам йигирманчи йилларда Қашқарга ўтиб кетган экан?

— Сафарқулми? Йигирма тўртинчи йилда кетган. Хомроқ чиқди шу бола. Отаси раҳматли ҳам бўш-баёв эди. Йигирмадан ошган йигит «Қўйларимни ҳайдаб обориб берсанг, юз тилла бераман», деса ишониб кетаверадимми? Ҳемирини ҳам бермабди. Мусофирликда хор бўлиб, ана, қайтди яна.

— Кимнинг қўйини ҳайдаб кетган?
— Ўрозбойваччаникини. Сафарқулга пул зарур эди. Уйланай деса, бир дона бутун нони йўқ, Хўп деган-да бояқиш.
— Сафарқул аканинг оға-инилари бормиди?
— Бор эди-ю, турмаган. Оға-инилари ўлиб-ўлиб бир ўзи қолган эди.
— У ёқдан дурустроқ бўлиб қайтишгандир. Ахир қўша-қўша гиламлар билан келишяпти.
— Бе, — чол кулди, — шу Сафарқулнинг пешона-сига буюм битарканми? Подшога хазиначи бўлсаям йиртиқ чоригини судраб юраверади бу.
— Қашқарда орттирган танишлари ҳеч йўқлаб келишганми?
— Мен кўрмадим, сен-чи, раис болам? Кўрмадингми? Раис кўрмаган бўлса, мен кўрмаган бўлсам, келмаган ҳисобланади-да, бизга ишонавер. Менга қара, бунча суриштириб қолдинг, Сафарқулимиз шпионмасми мабодо?
Бу гапдан раис кулиб юборди.
— Нега куласан, нодон! Гапларини эшитяпсанми бунинг?
— Шпионмас экан, бобо, хотиржам бўлинг.
— Хотиржам бўлмай нима, — чол қўл силтаб қўйди.
— Бу дунёнинг тайини қолмади. Одам боласи ризқи билан бирга туғилади. Киндик қони қаерга томса — ризқи ўша ерда. Ота юртида тўймаган одам мусофирликда тўярканми! Қорни тўйгани билан кўзи очиқ кетади. Биров сени хафа қилган бўлса ерингни ташлаб жўнайсанми, нодон! Ерда нима гуноҳ? Ер сени тўйдирса, устингни бут қилса. Ҳа, ер кўр қилгурлар-е, қочиб кетишди? Қочиб нима барака топди? Ана, ўша чоригини судраб қайтди. — Чол Солиҳовнинг кўнглидаги гапларни айтаётган эди, шу сабабли индамай қулоқ солди. — Бир ўзлари кетишди, бир қолганларни қувгин қилишди. Ернинг тилини биладиган одам борки, ҳар томонга саргардон бўлди. Сен билиб қўй, раис болам, ким ерга меҳрини бериб ишласа — бой бўлади. Қорнини силаб ётган одам бой бўлиб қолмайди. Энди кўзларингни оч, биз ҳам ана-мана деб турибмиз, биздан кейин ким эплайди бу ерни?
— Хўп, бобо, бизга рухсат беринг, борайлик.
— Атай шуни сўрагани келдингларми? — чол Со-

лиҳовга ажабланиб қаради. — Қуруқ кетманглар, меҳмон қилай.

Улар қарияга миннатдорчилик билдириб, изларига қайтишди. Раиснинг хонасида чой ичишгач, бир йигитча иккита эшакни етаклаб келди. Яйдоқ эшакка ўзи, тўқим урилганига Солиҳов миниб, йўлга тушишди. Солиҳов бир-икки эшак минган, лекин ўрнашиб ўтиришга ҳали одатланмаган эди. Эшак йўрғалаганда худди отилиб кетадигандай жиловга ёпишарди. Айнақса, эшак лойда сирғанганида учиб кетай дерди.

— Ака, сиз хачир минишингиз керак экан, — деди йўл бошловчи.

— Нега энди? — деб ажабланди Солиҳов.

— Оёғингиз узун экан, ерга тегиб қолай деяпти, — деб кулди йигитча.

— Шуниси дуруст, йиқилиб тушмайман, — деди Солиҳов ҳам кулиб.

Қуёш ботиб, чўққилар қовоқ уя бошлаган пайтда манзилга етиб боришди. Унча катта бўлмаган кўл бўйига учта ўтов тикилаган, ўтовдан сал нарида тошдан қўтон қурилган эди.

— Сафарқул ака! — деб чақирди йигитча ўтовга яқинлашгач.

— Бақирма, кўриб турибман келаётганингни.

Ўтовдан ўрта бўйли, юзи япалоқроқ одам чиқди.

— Бу акам сизга меҳмонлар, сўрайдиган гаплари бор экан, — деди йигитча эшакдан тушиб.

— Гаплари бўлса, бош устига, тун узун, гаплашаверамиз, — Сафарқул шундай деб Солиҳов билан сўрашди. Санжар Солиҳов эшакдан тушганидан кейин йўл азобини ҳис қилди. Бели тортишиб, оёқлари ўзига бўйсунмай қолди.

— Эгамқул!

Ўтовдан бир қўлида обдаста, иккинчисида сочиқ ушлаган ўн уч ёшлардаги бола чиқиб, меҳмонларга салом берди. Солиҳов ювиниб олгач, ўтовга киришди.

— Жаннатнинг мана шу бўлагида бола-чақа билан Худо, деб ётибмиз, — деди Сафарқул, меҳмонга лўла-болиш узатиб. — Қорнимиз тўқ, қулоғимиз тинч. Шунисига шукр. Яна беш кундан кейин қишлоққа қайтамиз. Қишнинг нафаси келиб қолди.

Сафарқулнинг Эгамқулдан каттароқ уч ўғли кириб меҳмон билан сўрашиб, бироз ўтириб, сўнг чиқиб кетишди. Дастёрликни Эгамқул қилди. То овқатланиб

бўлишгунча ҳам Сафарқул меҳмоннинг мақсадини сўрамади. Солиҳов ҳам шошилмади.

— Худо тўрт ўғил берди менга. Иккитасини уйлантирдим. Қишлоққа қайтсак, Худо хоҳласа учинчисини уйлайман. Худо буларнинг ризқини бутун қилиб берди, кўз тегмасин.

— Сафарқул ака, ака-укалар йўқми?

— Ёлғизман, иним. Суянадиган тоғим, маслаҳат берадиган донишмандим йўқ. Шунинг учун ҳам саргардон бўлдим. Менга зарур эканми мусофирликда хор бўлиб юриш.

— У томонда нима иш қилдингиз?

— Менинг ҳунарим битта — қўй боқаман. Ҳа, ҳайрон бўляпсизми, у ёқда ҳам қўй боқсангиз, буёқда ҳам аҳвол шу бўлса, нимага овора бўлиб келиб юрибсиз, демоқчимисиз? Э, иним, сиз тушунмайсиз, мусофирнинг дардини англашингиз қийин. Отамнинг арвоҳини чирқиратиб кетувдим, шу гуноҳ билан ўтаманми, девдим, йўқ, Худо раҳм қилди.

— Қашқарда яқинларингиз бормиди?

— Кимнинг қўйини боққан бўлсам, ўша яқиним эди.

— Саволга тутаётганимдан ажабланманг, мен милицияданман.

— Сезиб турибман. Ҳарҳолда, мени томоша қилгани келмагансиз. Сўрайдиганингизни сўрайверинг. Гуноҳим бўлса олиб кетарсиз.

— Сизни олиб кетгани келганим йўқ, — Солиҳов шундай деб ён чўнтагидан Жаҳонгир билан Сиддиқ Шариповларнинг суратларини олиб, унга узатди. — Шу одамларни танийсизми?

Сафарқул суратларга бир-бир назар ташлади.

— Бу Оламгир ака, бунисини танимайман.

— Яхшилаб қаранг-чи, бир-бирига ўхшамайдами?

У икки суратни ёнма-ён қўйиб тикилди.

— Кўзлари ўхшаб кетади. Лекин бошқа-бошқа одам иккиси.

— Демак, бу одамнинг исми Оламгир, — деди Солиҳов Жаҳонгирнинг суратини чўнтагига солиб, — қаердан танийсиз?

— Қашқарда хизматини қилганман.

— Қўйини боққанмисиз?

— Қўйи йўқ эди унда, уйда қароллик қилганман.

Ўрозбойваччанинг номардлигидан куйиб юрганымда шу одам йўлиқди. Бошпана берди. Бунинг ҳам бошига кулфатлар тушган экан.

— Қанақа кулфат?

— Отасини шўролар отиб ташлаган экан, укаси йўлда қазо қилибди. Сўнг хотинидан айрилибди. Оламгир аканинг бағри кенг эди. Бошқага уйланмай, укасининг хотинига уйланди. Йўлда туғилган болага оталик қилди.

— Укаси нимадан ўлган экан, айтмовдими?

— Булар кўчкига дуч келишган. Укаси беш-олти йигит билан олдинда кетаётган экан, ғафлатда қолган.

— Исмини айтмаганми?

— Айтган бўлса ҳам эсимда йўқ.

— Сиз бу одам билан бирга қайтдингизми?

— Ҳа.

— Нима учун исм-насибини ўзгартирди, сизга айтмадими?

— Айтган: у қайтиш учун рухсат ололмай юрган экан. «Бу дунёнинг қилиқларини англаш мушкул. Шўро ҳукумати олдида гуноҳим йўқ. Шундай бўлса ҳам эҳтиёт-шарт. Сен билан ака-укадай эдик, ака-укадай рўйхатга тирка, бирга кетайлик, яхшилигинг ерда қолмайди», деди.

— Сизга нима берди бунинг эвазига?

— Гилам бермоқчи эди, олмадим. Ўзимники пешонамга битсин, дедим.

— Оламгир Қирқбелданми?

— Ҳа, ўша ердан.

— У ерда қариндошлари йўқми?

— Опаларим қолган, дерди. Яна билмадим.

— Юсуфхонага ҳеч келдими?

— Йўқ, ўша хайрлашганимиз бўйи учрашмадик.

— Қашқарда бирон-бир одам билан ёвлашиб қолмаганмиди?

— Бунинг яхши билмайман. Мен улардан нари эдим, кам кўришардим. Биров билан ёвлашмагандир. Феъли торроқ эди-ю, аммо қўрқоқлиги ҳам бор эди.

Санжар Солиҳов Оламгирнинг суратини олиб чўнтагига солди.

— Иним, мен ҳам сиздан гап сўрай, ижозатми?

— Сўранг.

— Оламгир акани нима учун суриштириб қолдин-гиз, тинчликми?

— Тинчлик эмас-да. Оламгир акангизни ўлдириб кетишибди.

Сафарқул «янглиш эшитмадимми?» дегандай Солиҳовга қараб қолди, сўнг пичирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортди-да, «Қазо ўзининг ерида қувиб етибди», деб қўйди.

Солиҳовнинг илтимоси билан кўл бўйига чиқишди. Осмон тиниқ. Юлдузлар юзида дудли хира парда йўқ. Енгил шабадада жимирлаётган кўл суви беш кунлик ой аксини авайлаб ўйнайди. Осмонни забт этган юлдузлар, кўл атрофини садоқатли соқчилардай ўраб турган тоғлар ўзлари қарор топтирган сукутдан маст. Ўзига қандайдир сеҳрни яширган бу сукут Солиҳовни ҳам ўзига бўйсундирган. Кўлга тикилиб турган Солиҳовга шаҳардаги ола-ғовур, югур-югурларнинг бари бекорчи бўлиб туюлди. «Табиат инсон боласига шундай ажойиботларни, сеҳрли инъомларини берса-ю, ношукр одамлар булардан кўз юмиб майда-чуйда нарсаларни талашсалар, бир-бирларини ботқоққа ботирсалар, оёқдан чалсалар, азобласалар, ўлдирсалар... Шу ернинг норасмий хўжаси мана шу япалоқ юз чўпонни биров назарга илмайди. Чунки уйда қўша-қўша гилами йўқ, кўмиб қўйган тиллаю пуллари йўқ. Буни шаҳарда одамларнинг чақасига кўз тикиб ўтирган газ сув сотувчидан тортиб, гердаиб юрган олимгача менсимайди. Балки Сафарқулнинг бахти ҳам шундадир? Унинг учун энг муҳими — ота юртида яшаш. Безаклару буюмлар хаёлига келмайди. Мана шу кўл, мана шу тоғ Сафарқулники. Қишлоққа ёки шаҳарга бориб шундай десам, мени телбага чиқаришади. Лекин шу одамдан бошқаси бу ерга келиб турмайди. Агар ёнимда минг тилла бўлсаю буни Сафарқул билса, кўнглида ёмонлик уйғонмайди. Чунки у ҳалолига ўрганган. Лекин бошқалар бир сўм учун одам ўлдириши, битта амал курсиси учун одамни бадном қилиб юбориши мумкин. Нега шундай? Биз кимларга сифинишимиз керак?..»

— Изғирин турди, совқотмадингизми? — деди Сафарқул, унинг ёнига келиб.

— Бунақа ажойиботни ҳар куни кўравермаймиз. Бир кўзларим тўйиб олсин, — деди Солиҳов.

— Бу ҳам бир неъмат. Тоғлар ҳам, кўл ҳам, довдарахт, ўт-ўлан ҳам одамга ўхшайди. Яхши гапириб, бо-

шини силасанг, марҳаматларини аямайди. Ношукрлик билан оёқости қилсанг, ғазабга келади. Инсон боласини шу табиат боққанидан кейин, табиат олдида ҳаммаша қуллуқ қилиб туриши керак, маъқулми, иним?

Солиҳов «тўғри», деб қўйиб, олимларнинг «Ёввойи табиатни енгамиз!» деган шиорини эслади. «Ким ҳақ — бу саводсиз чўпонми ё мияси билимга виж-виж тўлган олимми?» деб ўйлади.

— Сафарқул ака, олимлар табиатни енгиш керак, дейишяпти.

Сафарқул бош чайқаб, кўл томон уч-тўрт қадам қўйди.

— Берироқ келинг, — деди Солиҳовга қараб, — мана шу кўлни тоғнинг нарёғига ўтказиб беринг ёки ҳов тоғни йўлдан олинг. Эрта-индин қалин қор тушади, шу қорни ёдирманг, биз овора бўлиб қишлоққа бориб юрмайлик.

Солиҳов чўпоннинг мақсадини тушуниб кулимсиради.

— Қўлингиздан келмайдими? — деди Сафарқул истехзо оҳангида. — Келмайди. Хўш, қандай енгмоқчисиз? Табиат сизга ёмонлик қилди? Нимага енгмоқчисиз?

— Мен олимларнинг гапини айтдим, Сафарқул ака, — деди майор айбдор одамнинг овозида.

— Олимларингизга айтиб қўйинг, тузлуққа тупуришмасин, — Сафарқул бироз жим қолди. Сўнг яна тилга кирди: — Мен эсимни таниганимдан бери қўй боқаман. Ота-бобом ҳам қўй боққан. Биз табиатни енгишни ўйламаганмиз. Болаларим ҳам ўйламайди. Бу ерларда яшайдиган одамлардан бунақа аҳмоқона фикр чиқмайди.

Сафарқул бошқа гапирмади. Солиҳов ҳам уни гапга тутмади.

Тун ўз ҳукмида қаттиқ эди. Юлдузларнинг жимирлаши ҳам, ойнинг сувдаги акси ҳам бу ҳукмга қатъий бўйсинар эди. Юзаки қаралса, бу тун ҳам, баргларнинг бу шивири ҳам, чигирткаларнинг чириллаши ҳам одатдагидай, ўзгаришсиз эди. Тунлар тунларга ўхшайди. Зоҳиран шундай. Ботинан эса, одамнинг кечаги умри бугунгисига ўхшамаганидай, тунлар ҳам тунлардан фарқ қилади, фақат биз буни сезмаймиз. Солиҳов майлини ана шу бетакрор тун ҳукмига берди.

Эрталаб Сафарқул ҳам йўл тадоригини кўрди.

— Иним, малол келмаса, мени шаҳарга ола кетинг. Оламгир аканинг уйини кўрсатиб қўйсангиз бас. Фотиҳа ўқиб қайтаман. Ҳарҳолда, тузларини ичганман, эшитиб туриб бормасам гуноҳ бўлади.

Сафарқулнинг бу нияти Солиҳовга ёқиб тушди. Чунки бу таширф кўп сирлар сандиғини очиши мумкин эди.

«Ака-ука орасида нима гап ўтган? Нима учун Жаҳонгир хорижга кетмаган? Улгурмаганми, қўлга тушиб қолганми? Оламгир унинг хотинини олиб қочганми? Нима сир бор уларнинг орасида? Йўлчиной воқеадан беҳабардир. Лекин онаси билади, била туриб нимага яширади? Балки опалари билишар? Улар тирикмикин?»

Сафарқулнинг изидан бораётган майор Солиҳов ана шу саволларга хаёлан жавоб изларди.

Солиҳов Сафарқул билан қўл бўйида суҳбатлашаётганида капитан Рамзиддин Рамазонов поезд вагонининг юқори ўриндиғида чалқанча ётиб Самарқанддаги учрашувни, суҳбатни ўзича таҳлил қилар эди.

Улар «Абрам бульвари» деб номланган жойда учрашдилар. Хийбонда одам кам. Аҳён-аҳёнда қўзғаб қоладиган аччиқ шамол хазонлар орасидан бирнимани излагандай титиб — тўзитади, ҳеч нима тополмагач, тинчийди.

Бошига кепка кийиб олган, қадди сал букилган, бироқ ғайрат тарк этмаган Сергей Комлев ўтириб суҳбатлашишга унамади.

— Азизим, мени афв этинг, ҳар бир дақиқам саноқли менинг, — деди у. — Ҳарҳолда ўн етти йилни бой бердим. Мантиқан олиб қарасак, сиз билан гаплашмаслигим керак эди. Чунки ўн етти йилнинг гуноҳи сиз каби одамларнинг бўйнида. Лекин мен гина сақламайман, бу биринчи, сиз қамамагансиз — бу иккинчи, зарур иш билан атайин келибсиз — бу учинчи. Зарур ишингизни айтинг.

(Рамазонов Комлевнинг соф ўзбек тилида гаплашишидан лол эди. Муҳтарам ўқувчининг ёдида бўлса, Комлев 1922 йилда Жаҳонгир билан учрашганида ўзбекчани бузиброқ сўзларди. Орадан йиллар ўтиб, тарих илми билан шуғулланиш жараёнида у тилни бинойи ўзлаштириб олганди).

— Сиз Жаҳонгир Муҳаммадризаевни биласизми?

— Биламан, у тирикми?

— Тирик.

— Тириклиги яхши, лекин сизнинг суриштириб қолганингиз чатоқ. Нима гап ўзи? Мен уни охириги марта ўттиз еттинчи йилда кўрганман.

— Сиздан кейин у ҳам кетган. Сўнг партизанлар отрядида бўлган. Кейин яна... Хуллас, ҳозир қотилликда айбланыпти. Очиқроғи — ўзи бўйнига олиб турибди.

Комлев унга қаттиқ тикилди.

— Бўлиши мумкин эмас! — у шундай деб қўлини орқасига қилди-да, тез-тез юриб кетди. Кейин бирдан тўхтаб, орқасига ўтирилди. — Мен ишонмайман! Бўлиши мумкин эмас! Бир одамни шунча қийнаш мумкинми? Айтинг, инсоф борми, сизларда!

— Сергей Васильевич, ахир...

— Жим бўлинг, илтимос, жим бўлинг. Сиз «саволни мен бераман», дейишни яхши кўрасиз, маъзур тутинг, азизим, энди савол бериш навбати бизга ҳам етди. Шу саволни бериш учун ўн бир йил у ёқда, олти йил бу ёқда маъдан қазидим. Балки шу саволни бериш учун ўлмай қолгандирман: мен ўзимни айтмай, унинг айби нима? Қишлоғига бировлар ўт қўйди, жабрини у тортди. Эътиқодли одам қишлоғига ўт қўймайди, билиб олинг. Ўттиз еттинчи йилда мен билан учрашгани учун қамабсизлар. Мен Темур даври маданиятини ўрганганим учун халққа душман эканман. Учи? У ўрганишни истамаган эди. Жаҳонгир балки катта олим бўларди. Лекин унинг ҳаётда бошқа бир мақсади бор эди, афсуски, бу мақсадни бировга айтмасди. У шу мақсадининг қурбони бўлдимми ё йўл тополмай гангиб жарга қуладими? Жар ёқасига ўзи бордимми ё сизлар мажбурадинларми?

— Сергей Васильевич, у гапларни менга айтганингиз чакки. Мен тўрт йил урушда жанг қилдим, энди жиноят қидирув бўлимидаман. Аҳволингизни тушуниб турибман.

— Аҳволимга тушуниб бўлсиз! Сизни айбламайман! Аммо ҳамкасбларингизда виждон йўқ, Биронтаси чиқиб, тавба қилдимми? Майли, бизга тавба қилишмасин, марҳумлар хотираси олдида тавба қилишса бўларди. Ҳа, майли, қўйинг уларни. Мендан нимани истайсиз?

— Йигирма иккинчи йилда бирга ўтирганларингизда кимдандир ўч олиши лозимлигини гапирганми?

— У ерларда, азизим, ўч олиш ҳақида эмас, тирик қолиш ҳақида гап борарди.

— Акаси ҳақида гапирмаганми?

— Акаси?.. Назаримда ҳеч кими йўқ эди унинг. Ҳа... опалари бўлган. Қулоқ қилинган экан. Излаб тополмабди. Ўттиз еттида учрашганимизда шундан афсусда эди.

— Пешонасидаги ёзувдан хабарингиз бордир?

— Ҳа, «алқасосу минал ҳақ». Бу «қасос оламан» дегани эмас, «Қасос Ҳақдандир» дегани. Яъни, бошига бу кунларни солганлардан Худонинг ўзи қасос олади, демак. Нима, сиз йигирма иккинчи йилдаги алам учун энди ўч олди, деяпсизми?

— Бўлиши мумкин эмасми? Пушкинни эсланг: сўнги ўқни отиш учун неча йил пайт пойлади?

— О, Пушкинни ҳам биласизми? Азизим, Пушкин бу асарни сизларга қўлланма сифатида ёзмаган. У санъат асари! Унда тирик одамлар, уларнинг руҳияти бор. Сизлар учун руҳият сариқ чақа-ку? Сизларга дали керак, гувоҳ керак. Учтагина гувоҳ...

— Шахсан мен учун сариқ чақа эмас. Қотилнинг руҳиятини билолмасам, жиноят илдини очолмайман. Сиз ҳам бизнинг руҳиятимиз билан ҳисоблашмаяпсиз. Хато қилинди, тан олинди. Лекин жиноятлар давом этапти, одамлар ўлдириляпти. Демак, жамият бизнинг хизматимизга муҳтож.

— Шундайми? Лекин, азизим, бу хизматларингиз идорангиз гуноҳларини ювиб кетолмайди. Юз йилдан кейин ҳам бу маломатдан қутулолмайсиз.

Рамазонов Комлевга эътироз билдира олмади. «Чиндан ҳам шундай, — деб ўйлади у, — игна билан топган-тутган обрў паншаха билан совурилди. Яна игна билан обрў тўплаш мумкин бўлармикин?»

— Сергей Васильевич, мен сиз билан баҳслашгани келмовдим, — деди капитан гапни буришга мажбур бўлиб.

— Ҳа, ҳа, тушунаман. Мен саволларга жавоб бердим шекилли?

— Сиз Муҳаммадризаев билан учрашишни истамасизми?

Бу таклифни Комлев кутмаган эди. Шу сабабли дарров жавоб бермади.

— Очигини айтсам, Муҳаммадризаевнинг қотил-

ликни бўйнига олиши бизда гумон уйғотган. Жиноят илдини бошқа ёқда бўлиши керак.

— Ҳозир қамоқда ўтирибдими у?

— Ҳозир... шифохонада.

— Яхши, бораман. Лекин сизга ёрдам бериш учун эмас. Жаҳонгир учун бораман. Эртага илмий кенгашим бор. Рақибларимни янчиб, кейин бораман.

— Рақибларингиз ҳам борми? — деди Рамазонов ҳазил оҳангида.

— О, сиз нима деб ўйловдингиз, — деди Комлев бу нимҳазилни тушунмай. — Бизни суд оқлади, лекин ҳамкасбларимиз оқлагани йўқ. Ўттиз еттинчи йилда илмий ишимга қарши турганлар ҳали ҳам қарши. Олам ўзгариб кетди, лекин уларнинг дунёқараши ўзгармаган. Ўзбекларга ҳайронман, Мен русман, ўзбеларга қараб: «Тарихларинг бой», десам улар «Бизга бундай тарих керакмас», дейишади. Сиз ширин палов пишириб қўшниларга улашсангиз-у, ўзингиз оч ўтирсангиз, шунақаси бўладими? Бўлар экан. Ўзбекнинг маданият тарихидан бутун дунё баҳраманд, ўзи эса кўзларини юмиб, қулоқларини беркитиб олган. Кўзни ўчишга қўймайдилар. Эртага улар билан олишаман. Умр сўқмоғини кураш ва алам шамоллари супуради. Ундан кечиб бўлмайди.

Рамзиддин Рамазонов бу ҳаракатчан одам билан узоқ суҳбат қургиси келган эди, аммо Комлев гапни калта қилди. Соатига қараб олдию хайрлашиб, шошилганича кетди.

Вагоннинг юқори ўриндиғида чалқанча ётган Рамазонов шу суҳбатни эслаб, бу одамнинг донолигию иродасига тан берди.

Майор Солиҳов Юсуфхонадан, капитан Рамазонов Самарқанддан яхши кайфият билан қайтдилар. Улар бу учрашувга қадар зимистонда шам кўтариб, игна қидираётган одам ҳолида эдилар. Зимистон шам ёруғлигини ютаман, дейди. Атрофдаги одамлар эса, «игна у ердасам, бу ерда», деб чалғитадилар. Бунақада игнани топишдан буткул умид узиб қўйиш мумкин эди. Шундай хулоса сари бурилишда улар қўлидаги шам яхшироқ ёритгандай бўлди.

9. САҲРОДАГИ ЯХШИ ОДАТ

Жаҳонгирни шифохонада Шоқол билан қолдирган эдик. Унинг аҳволи нечук экан? Деворларига қадар дори ҳиди унниқиб кетган бу тор хонада хаёлига нелар келди?

Поёни осмонга туташ саҳро. Саҳрода биргина тиррик зот. У — Жаҳонгир. Қумнинг оташи оёғини куйдиради. Осмоннинг қоқ ўртасида илиниб олган қуёш унга қасд қилган: оловли нафаси билан куйдириб ташламоқчи. Томоқлари қуриган. Оёқда мажол йўқ. Аммо сўнги кучини тўплаб олға юради. Яна бир бархан, балки икки барханни ошиб ўтгач, жонга роҳат берувчи булоққа етади. Булоқ атрофи дарахтзор, худди Қирқ-белга ўхшади. Қўнғироқларини жаранглатиб карвон ўтади.

«Ҳой, йўловчи, юр, биз билан, жонингни қийнама», дейди карвонбоши.

«Менинг манзилим бошқа», дейди Жаҳонгир.

«Нима сен Мажнунмисан, Лайлининг ҳажрида ўртаняпсанми? Муҳаббат сени шу кўйга солдими?» дейди карвонбоши.

«Тўғри топдингиз, Мен Мажнунман, мақсадим мажнуниман. Мен муҳаббатга бегонаман. Манзилимга муҳаббат билан бориб бўлмайди».

Карвон кетади. Бошқаси келади, яна кетади. Ниҳоят, икки барханни ошиб ўтади. Ана — булоқ! Ана — жон роҳати! Лекин... сув йўқ-ку?

«Сен кечикдинг. Биров ичиб қўйди».

Бу — отасининг овози.

«Ота, қаердасиз?»

«Сувингни биров ичиб қўйди, кечикдинг».

«Отажон, қаердасиз?»

«Кечикдинг, болам».

«Ота!»

Жавоб йўқ. Булоқ ҳам йўқ, дарахтлар ҳам... Саҳро... Ёлғиз ўзи турибди. Қўнғироғи жиринглаган карвон ҳам йўқ... Осмонга илиниб турган қуёш ямламай ютаман, дейди.

Жаҳонгирнинг нафаси қайтиб, уйғонди. Шоқол ёндаги каравотда чордана қуриб олган, худди афсунгардай унга тикилиб ўтирибди.

— Отангизни соғинибсиз, пахан, роса чақирдингиз. Одамга уйқу бермас экансиз. Мен-ку, кечаси ухламайман. Олим болани қийнавордингиз.

— Ўзи қани?

— Гум бўлди. Тузалибди. Энди онасини кўради. Иккаламиз қолдик, пахан. Менам чиқиб кетаман бу ердан. Аниқ биламан, уч йилдан ортиқ беришмайди менга. Чиққанамдан кейин бир ишга шўнғийману молдунё йиғиб оламан.

— Мол-дунё шу пайтгача бировга вафо қилган эмас.

— Менга вафо қилади, ҳаммасини ўйлаб қўйганман.

— Мол-дунё десангиз якка-мохов бўлиб қоласиз. Бир бой хасталаниб ётса ҳам уни йўқловчи топилмабди. Бунинг сабабини донишманддан сўраса у: «Одамлар сиздан қарздор, шунга уялиб келишмаяпти», дебди. Шунда бой «Одамлардан ажратиб қўйган мол-дунёга лаънатлар бўлсин», деган экан.

— Бу ўтган замоннинг гапи, пахан. Ҳозир дўстинг қанча кам бўлса, шунча яхши — тинч яшайсан. Сотадиганлар кам бўлади.

— Шоқолнинг «сотадиганлар кам бўлади», деган гапи 1933 йилни, Қирқбелни, уйига хўжайинлик, қилиб турган Сотволдини, «Сотти хат юборди», деб ранги ўчиб турган Даминни Жаҳонгирнинг ёдига солди.

— Мударрис Жаҳонгирнинг тез қайтишидан ажабланди. Бунақа пайтда айрим одамлар «нима бало уйингдан илон чиқдими», дейишади. Жаҳонгир мударрисдан шунга ўхшаш савол кутган эди. Бошқача шароит бўлганида балки мударрис — Низом қоровул шу қабилда ҳазилнамо гап қилиши мумкин эди. Бироқ, бошпанаси йўқ одамга шундай дейиш меҳмон ташрифини малол олгандай туюларди. Низом қоровул «Эсон-омон бориб келдингизми, бўтам», деб гапни қисқа қилди. Ҳаммасини Жаҳонгирнинг ўзи айтиб берди: уйдан «илон чиққанини» ҳам, опаларининг қулоқ қилинганини ҳам, Соттининг районга туширган хатини ҳам айтди.

Липиллаб ёнаётган қора чироқ ҳужрани аранг ёритарди. Жаҳонгирнинг зимистон юрагига ҳозир минглаб чироқ ёқилса ҳам ёритолмаган бўларди. Аламга чулғанган бу зимистон юракка фақат доно маслаҳатгина нур бериши мумкин, мударрис эса бу нурни бахш этишга шошилмас эди. У чироқнинг эшилиб тўлғонаётган ўтли тилига анча фурсат тикилиб ўтирди.

— Ёниб турган шам тепасидаги шифтдан, ёнидаги

деворлардан нафратланибди, — деди у ўйчан оҳангда. — Булар менинг йўлимни тўсаяпти, мавжимни пасайтиряпти деб ғазабга минибди. Аввал шифтни, кейин деворни маҳв этишга қасд қилибди. Бу билан ўз ўлимни чақирибди. У нодон билмабдики, бу шифт, бу деворлар уни ўчириб қўйиши мумкин бўлган шамолдан асрайди. — Мударрис шундай деб яна сукут сақлади. Кейин енгил хўрсиниб, қиссадан ҳисса ясади: — Не фалокатки, замонда нодон шамлар кўпайди. Нодонликлари туфайли ўзларигина ўчсалар майлига эди, қанча умр ўтини ҳам ўчирдилар. Бўтам, мени айбга буюрманг, сизга қаноат тилашдан ўзга чорам йўқ. Бу кунда топталган кўкатнинг оҳли қўшиғини тингловчи юракни қайдан топамиз? Менинг заиф онгим сизнинг қоронғи йўлингизни ёритишга ожиз. Мен ўзимни Оллоҳнинг ихтиёрига бериб, бу дунё ғамларидан холи бўлишни ният қилганман. Хоҳиш билдирсангиз, мен билан бирга яшанг.

— Тақсирим, шу сўзларингизни ўзиёқ мен учун бир дунё, Худо умрингизни зиёда қилсин. Мен бунда ўтира оламан. Опаларимни излаб топай, ҳолидан хабар олай.

— У ҳолда мен сизни ёлғизлатмай. Шўро идораларида хизматда турган талабаларим бор, улар опаларингизнинг қайдалигини сўраб-суриштириб беришади.

— Малол келмаса, шаҳарнинг номдор заргарларидан бир-иккитасини ҳам билиб беринг.

Мухтасар кенгаш шу билан яқунланиб, устоз-шогирд Оллоҳнинг марҳаматлари, кароматлари, мўъжизаларидан суҳбатлашиб ўтиришди.

Бир ҳафта умидли хабарни кутиш билан ўтди. Бу вақтда Жаҳонгир икки заргарга учради, иши юришмади. Улар пешонасида ғалати ёзуви бор бу одамнинг таклифини эшитишни ҳам исташмади. Учинчи заргар қирқбеллик Муҳаммадризо номини эшитган эканми, бир кунлик мулоҳазадан сўнг Жаҳонгирнинг мушкулени осон қилди. Жаҳонгир қўлига пул теккан куниниёқ жаллобдан бир қўй олиб, мадраса ҳовлисида сўйди. Гўшт-ёғни бўлиб, мударрисга берди. У атрофдаги хонадонларга тарқатиб чиқди. Ўзларига теккан бир бўлак гўшт баҳонасида шу кун қора қозон қайнади.

Шўро идораларида ишлаётганлар мударрисларининг илтимосини ерда қолдиришмади. Ун икки кун деганда

Жаҳонгирнинг қўлига бир парча қоғоз тегди. Ундаги хабарга қараганда катта опасининг оиласи Ростов томонларда, кичик опаси эса Брянск ёқларда паноҳ топган эди.

Жаҳонгир хабарномани олган куниниёқ йўлга отланди. Мударрис — Низом қоровулнинг хайрлашув чоғи унга айтган гапи қисқа бўлди:

— Яхши-ёмон гапларимга ризо бўлинг, бўтам...

Одам ёлғизликни ихтиёр қилгани билан олам аро якка яшай олмайди. Бугун кўзига ёмон кўринганлар вақт ўтиши билан авлиё туюлиб, уларга интилади. Жаҳонгир совуқ тутқунликда юрганида «опаларим бошига шундай кунлар тушар, мен ўз уйимдан қувиларман, деб ўйламаган эди. Назарида унинг икки йўли бор эди: бири — қишлоқда яшаб, акасининг қайтишини кутиш. Бу қозонга тош ташлаб, ош пишишини кутишдек бир гап эканини у англади. Акаси тирикми, омонлик билан у ёққа ўтиб кетганми, эсонлик билан қайтадимми, қайтишни истайдими, йўқми — Яратгангина билади. Жаҳонгирга маълуми шуки, юраги: кут, келади, бошқа чораси йўқ, ота ернинг оҳанрабои тортади, деди. Иккинчи йўли — акасининг изидан тоғ ошиб бориш, уни топиш ва ўша ерда отасининг хунини олиш... Жаҳонгир учинчи йўл ҳам мавжуд бўлиши мумкинлигини ўйламаган эди. Ҳозир-ку, учинчи йўлга қараб кетаяпти. Ҳали пешонасида яна қанча йўл бор — ким билади? Бу дунёда умр кўриш сайд изидан қувиб юрган сайёд ҳаёти каби кечса-чи?

Ростовнинг чўлида катта опасининг изини топмади. Бироз қўпол, кўзлари қирғийдек боқувчи казаклар унинг илтимосларига қўл силтаб қўя қолишарди. Саккиз кун қишлоқма-қишлоқ кезиб мадори қуриди. Бу томонларда очлик арвоҳининг сояси унча сезилмас эди, бироқ бегонанинг бир бурда нон олиши ҳам амри-маҳол эди. Жаҳонгирнинг сўнгги илинжи — бир неча хонадонлик хутор — қамиш томли пастак уйларнинг этагидаги ертўлада яшовчиларда эди. Казакларнинг айтишича, у ерда ўзбеклар яшарди. Жаҳонгир бошқа қишлоқларда уч ўзбек оиласини кўрди, лекин улар қирқбелликларни учратишмаган, эшитишмаган эди. Сўнгги оила қозоқлар бўлиб чиқди. Уй эгаси, кенг елкали бақувват қозоқ Жаҳонгирнинг саргузаштларини индамай эшитди.

— Шу ерга юборишгани аниқми? — деди у Жаҳонгир ҳикоясини тугатгач.

— Ишончли одамлар маълумот берган.

— Унда бовурларингдан умидингни уз. Улар йўлда нобуд бўлиб кетишган. Молига қўшиб жонини ҳам олишган.

Жаҳонгир қозоқнинг шу хулосаси билан яна қишлоқма-қишлоқ юриб Ростовга қайтди-да, поездга ўтириб Брянск томон йўл олди.

Кичик опасидан хабар топишда унча қийналмади. Чўл азоблари бу ерда йўқ эди. Уч кун деганда опасининг дараги чиқди. Ўрмон этагида жойлашган ёғоч уйларнинг бирида йигирма беш-ўттиз ёшлардаги ўзбек жувонни кўриб худди опасини учратгандай қувонди. Бироқ, бу хурсандчилиги булут чокини сўкиб бир юз кўрсатган қуёш каби омонат эди.

— Ўтган баҳорда кулфат тушди бошларига... кичик ўғиллари ўрмонга ўйнаб кетган экан. Опангиз, қизлари, поччангиз излаб кириб қайтиб чиқишмади. Бу ерликлар ботқоқ ютган, дейишяпти... Катта ўғиллари раисникига кетган экан... ўша воқеадан бўш-ўн кун ўтиб, менинг олдимга келдилар. «Отворишса ҳам уйимга кетаман», деб жўнадилар... — жувон бу кулфатларга ўзи айбдордай зўр-базўр гапириб, кўзига ёш олди.

Жаҳонгир йиғлаб юбормаслик учун кўзини ундан олиб қочди. Бостириб келаётган қора булутдай турган ўрмон «яқинлашган инсон зотини ямламай ютаман», деяётгандай эди.

Жаҳонгир «дунёнинг барча ситамлари, кулфатлари менинг бошимга ёғилган», деб ўйларди. Уй эгаси — паҳмоқ соқолли чол келгач, фикри ўзгарди. Кулфату ситамлар бошқаларга ҳам буюрган экан.

Чол Жаҳонгирнинг кимлигини билгач, ўзини таништирди:

— Андрей Григорьевич, — деди у қўл узатиб, — одамлар Григорич дейишади, сен ҳам шундай деявер. Қариндошларингни танирдим, жойлари жаннатда бўлсин, — у шундай деб токча пардасини суриб узун бўйли шиша олди. — Ўтир, уларнинг руҳини эслайлик, — у бўзани эслатувчи қўлбола ароқни икки кружкага қуйиб, бирини Жаҳонгирга узатди. — Дарвоқе, сен ичмасанг керак, а? Майли, ўзинг биласан, — Григорич бир нима деб пичирлаб чўқинди-да, кружкадагини ичиб юбориб, кафтини димоғига тутди. — Қариндошларингнинг бахти йўқ экан. Олянинг ҳам бахти қаро экан. Бунинг эри ўтган ёзда айиққа дуч кепти.

Иккита боласи билан ўтирибди энди. Қаёққа боради? Бу ердан чиқиш мумкинмас...

Жаҳонгир Оля ким экан, деб таажжубланган эди, кейинги гапдан сўнг ўзбек жувонга қаради. У лабини қимтиб, бошини эгиб ўтирарди. Ичкарида гўдак йиғиси келиб, у ирғиб ўрнидан турди.

— Оля деганингиз... — деб тусмоллади Жаҳонгир.

— Ҳа, Оля деганим шу қизим, ўзининг оти... — чол эслашга уринди. — Кизимка, отингни яна эсимдан чиқардим?

Ичкаридан «Ойниса» деган заиф, титроқ овоз келди.

— Шу уйда кампирим билан тураман. Қаришдошларинг дарахт кесиб, ярим ертўла қуриб олишган эди. Олянинг эри ҳам бошпана қурувди. У айиққа ем бўлгандан кейин Оляни уйимизга олдик. Бизга ҳам овунчоқ, ҳам хизматимизни қилади. Буларни бойлар деб олиб келишган эди, бой қизига ўхшамайди. Меҳнатдан қочмайди, — чол иккинчи кружкадагини бу сафар чўқинмай ичиб юборди. — Бизнинг қишлоқдан ҳам учта оилани қулоқ қилишган. Иккитаси ўзимизга ўхшаган одамлар эди. Соломонич деганимиз ерга кафтини қўйиб дон экиш мумкинми-йўқми, айтиб берарди. Ҳамма билан баравар меҳнат қилиб, ҳаммадан кўп ҳосил оларди. Айби шу бўлдики, колхозга кирмади. Энди сен менга айт, пешонангдаги ёзувга қараганда кўпни кўрганга ўхшайсан: мен император аъло ҳазратлари даврини ҳам кўрдим, Керенский, Ленин даврини ҳам кўрдим, лекин барибир тушунмаяпман. Император Николай аъло ҳазратлари сиёсатчиларни сургун қиларди. Ҳозиргиларинг деҳқонларни сургун қиляпти. Сиёсатчи гап сотади, ғалва кўтаради, сургун қилса-қилаверсин. Деҳқон шўрлик уларни боқса, кийинтирса сургун қилгани нимаси?! Одамларни қийнашдан мақсадлари нима?

Жаҳонгирнинг бундай суҳбатга ҳозир хоҳиши ҳам, ҳоли ҳам йўқ эди. Боласининг йиғиси баҳона бўлиб, Ойниса кириб кетди. Жаҳонгирга ҳам бир баҳона бўлса-ю, ташқарига чиқса, ёлғиз қолса... Лекин бунинг иложи йўқ. Чол саволни бериб қўйиб, жавоб кутяпти.

— Буни ўзларидан сўраш керак, мен билмайман.

Чол табиатан эзма эдими ё бадани қизиб сергаплиги тутдими, ҳарҳолда Жаҳонгирни безор қилди. Кам-

пири келиб чолга дашном бермаганида тонг отгунча гапириши мумкин эди.

Жаҳонгирдан «пичанхонада ётасизми?» деб сўрашганида у опаси яшаган уйни кўрсатишни сўради.

Ердан одам бўйи баробар кўтарилиб турган иккита дарчали ярим ертўла уй қишлоқ четида эди. Дарчага ҳам, эшикка ҳам тахта қоқиб ташланган экан. Григорич тахталарни суғуриб, ичкарига кирди-да, шам ёқди. Зах ертўлада шамнинг ҳам нафаси қайтгандай оловли тили жонсиз липилади.

— Пичанхонада ётганинг маъқул, бу ернинг ҳавоси ярамайди, — деди чол. — Мен ҳам ёз бўлди, дегунча пичанхонага чиқиб оламан, қишда печь устида роҳат қиламан, юр.

Жаҳонгир қайсарлик қилмай унга эргашди.

Пичанхона дегани — ҳовли этагидаги пичан ғарами эди. Чол ғарамга қўйилган нарвондан тепага чиқиб, ўрнашиб ётиб олди. Жаҳонгир унинг ёнига чўзилди. Чол кўп гапирмай, уйқуга кетди. Жаҳонгирнинг уйқуси келмади. Осмонни қоплаб олган юлдузларга тикилиб ётди.

Осмон хастанинг кўзига хаста, бахтиёрнинг кўзига гўзал кўринади. Одам хушқол пайтида юлдузлар жири унга бахт ёғдираётгандай бўлади. Севишганларга кўз қисаётгандай, имлаётгандай туюлади. Фамнок одам осмоннинг бу сеҳрини ҳис этмайди. Жаҳонгир осмонга тикилиб унинг сеҳрини илғамади. Назарида осмон унга минг-минг кўзларини тикиб ҳайрон-лол турарди. Совуқ ўлкада юлдузлар унга титраб-қақшаётгандай туюларди. Ҳозир кўзлари юлдузларда, хаёли эса кечмишда эди. Тўй... кириб келган куёвнавкарлар, ҳовли ўртасидаги гулхан, отаси билан йиғлаб хайрлашаётган опалари... Отасининг дуоси... «Илоҳим бахтли бўлинглар, ували-жували бўлинглар...» Бахтли эдилар, ували-жували эдилар... Дуонинг кучи қирқилдими, бахтсизлик дарвозалари ланг очилдими? Қамоққа олиб кетишаётгандаги опаларининг фарёдлари осмон қаъридан юлқиниб чиқиб, унинг қулоғига урилди... «Эсон-омон дийдор кўришайлик, укажон!»

Оналари бошқа эди. Аммо опалари онадай меҳрибон эдилар. Жаҳонгирни бу ерларга ана шу меҳр тортиб келганди. Одамнинг хотирасида кўпроқ сўнгги учрашув, сўнгги эшитилган сўзлар қолади. Ҳозир Жаҳонгирнинг қулоқлари остида фақат бир нола жаранг-

лайди: «Эсон-омон дийдор кўришайлик, укажон!» Дийдор... энди қиёматга қолди...

Бир неча бўҳча ортилган аравалар, поездлар... Яна аравалар... Бири чўл қўйнига қараб оқади. Бири ўрмонга... Қаёққа, қандай одамлар ҳузурига бораётганини, қайси гуноҳлари учун қувгин бўлганлари, энди бошларига не кунлар тушишини билмаган бечоралар... Бир арава талон-тарож қилинди. Куракларга пичоқлар санчилди, бўғизланди. Мурдалар қузғунлар, қашқирларга ташлаб кетилди...

Бу манзара кўз олдига келиб. Жаҳонгирнинг юрагидан бир томир узилгандай бўлди.

Ботқоқ ютаётган жиянлари, опаси, поччаси кўз олдига келганда гўё иккинчи томир узилди.

Ота-онаси, укаларидан ажралиб, бу ерлардан бош олиб кетган жияни унга йигирма иккинчи йилни, бекатдаги хароб болаларни, йиғлаган Комлевни эслатди. Шунда юрагида яна бир томир узилди.

Одам бошига шундай кулфатлар, айрилиқлар тушса, чидамай ўлиб қолса керак, деб ўйлайсиз. Кулфатлар ёнида умид турмаганида балки шундай бўларди. Ҳар кимни ҳар хил умид ушлаб қолади, узилган томирларни улайди, ўлган танага жон қайтаради. «Дунёнинг менга аталган ғам-кулфати адо бўлди, энди аламлар йироқлашди», деб ўйлайди. Жаҳонгирнинг назарида ҳам шундай эди. «Яратган бандасига бундан ортиқ жабр-жафони раво кўрмас», деб фикрларди.

Бу тун Белорусиянинг овлоқ бир қишлоғида яна бир одам уйғоқ эди. У — Ойниса. Оловиддин бой хорижга ўтиб кетаётганида марҳамат қилиб, қароли Йигиталига ҳалол меҳнати учун бир ориқ сигирни инъом қилган эди. Ойнисанинг ўшандаги барча дуоси бойга аталган эди. Қишлоқдан қувилганидан бери уни қарғайди. Бой сигир эмас, бало ташлаб кетган экан. Ўша «қорнинг ёрилгур» сигирни инъом этмаганида, унга яхши қарашмаганида, «туғмай ўлгур, туғиб бермаганида», мол-ҳоллари кўпаймаганида, Йигитали жонини жабборга бериб ишламаганида бу кўргуликлар йўқ эди.

Эркакнинг қайғуси билан аёлники бир-бирига ўхшамайди. Пичан устида ётган Жаҳонгир опалари қайғусида эзилиб, Ойниса ҳақида ҳам ўйларди. Эри айиққа ем бўлган, жасадни эмас, бурда-бурда кийимларни ерга кўмган бу аёл унга Хадичани эслатади. Ойниса эрига

аза очиб, кўзи ёриди. Хадича-чи? Унинг аҳволи нечук? Кўзи ёридими? Ўғил кўрдими? Қизми? Ойниса бегона юртда, бегона уйда боласини бағрига босиб ётибди. Хадича ҳам бегона юртда, бегона уйда... Ойниса ёлғиз. Хадичаси акасининг паноҳида. Ойниса бу ерлардан қачон қайтишини билмайди, рухсат сўраб қилган арзлари рад этилди. Жаҳонгир Хадичани қачон қайтиб келишини билмайди.

Ойнисага Жаҳонгирнинг қисмати қоронғи. Опаларидан айрилган бир аламзада эканигина маълум. У Жаҳонгирнинг келишидан хурсанд — ҳар-ҳолда юртининг тирик бир парчаси. Эрта-индин у ҳам кетади. У яна ёлғиз қолади...

Тонгга яқин Жаҳонгирнинг кўзи илинган экан, боланинг жарангдор овози қулоғига чалиниб уйғонди, аммо дарров кўзини очмади.

— Ая, дадам келдиларми?

— Йўқ, болам, даданг эмаслар, ўртоғинг Нурулло-нинг тоғалари.

Жаҳонгир тушларига кирадиган дўмбоқ болачанинг, Хадичанинг овозини эшитгандай юраги энтиқди. Кўзини очди. Қаддини кўтариб, пастга қаради. Ойниса беш яшар боласининг қаддини букиб, юзини ювар эди. Жаҳонгирнинг нигоҳини сезиб, Ойниса ҳам юқорига қараб олди.

Нонуштадан сўнг Жаҳонгир опасининг уйига қараб кетди. Буюмларга биров қўл ҳам урмаганга ўхшайди. Кийимлар ҳам тахланганича турибди. Опасининг камзули, поччасининг тўни... Паранжи ҳам... Опаси шу ерга ҳам кўтариб келибди-да, паранжисини... Камзулдан опасининг, жиянларининг ҳиди келади. Жиянларини суйиб эркалагандай камзулни силади. Кенжа жиянини кўрмаган эди. У шу камзулга юзини қўйиб эркаланган... Жаҳонгир камзулни силаётиб сесканиб кетди: камзул қатида қаттиқ нарсалар бор эди. Пайпаслаб кўрди — тангаларга ўхшайди. «Раҳматли отаси ўз улушидан қизларига ҳам берган экан-да...» Жаҳонгир ўғрилиқ устида қўлга тушгандай, назарида бу уйга атайин шунини излаб киргандай уялди. Опаси дарчадан «шуни деб келган экансан-да», деб қарагандай бўлди.

Эшик олдида шарпа сезилиб, Жаҳонгир чўчиб қаради.

— Нарсалари бус-бутун, ўзим йиғиштириб қўйганман, — деди Ойниса айбдор оҳангда.

«Билганмикин? — деб ўйлади Жаҳонгир, кейин дарҳол ўзига-ўзи жавоб берди, — билган...»

— Қора кунларга ярар деб олволган эканлар, ўзларига буюрмабди, — деди Жаҳонгир камзулга имо қилиб. — Буларни... сиз олинг.

— Йўқ олмайман. Ўзларига буюрмаган, менга буюрармиди. Ҳазар қиялпти деб ўйламанг, бировнинг ҳақидан кўрқаман.

Ойниса шундай деб изига қайтди. Бироз туриб, Жаҳонгир ҳам уйдан чиқди. Чол пичан гарами олдида чалғи чархлар эди.

— Джаханир, — деди у, — отингни айтиш қийин экан, осонгина Женя десам хафа бўлмайсанми? Женя, қачон қайтмоқчисан?

Жаҳонгир бу ерларнинг одатини, меҳмонга шундай савол берилиши мумкинлигини билмас эди. Бу саволни эшитиб, «ҳозир кетишим керакми?» деб ўйлаб, елка қисди.

— Уч-тўрт кун тур, — деди чол, — қариндошларининг руҳи шод бўлади. Шу баҳонада менга қарашиб юборасан. Тўнғичим германлар билан урушда номнишонсиз кетди, кичигини оқларми, қизиларми, билмайман, чопиб ташлашган. Шундан бери ёлғизман, сунянадиган тоғим йўқ. Хўп, десанг юр, чалғи тортишни билсанг, ўт ўришворасан.

Чол шундай деб чархлаб турган чалғини Жаҳонгирга узатди. Ўзи пичанга санчиб қўйилганини олдида, ўрмон томон юрди. Ўрмон оралаб кўп юришмай, Григорич тўхтади.

— Қариндошларинг шу ерда, — деди у ботқоқликка имо қилиб.

Жаҳонгир ботқоқликни энди кўриши эди: сассиқ кўлмакка ўхшаган жой, айрим ерлари қуюқ аталага ўхшайди, айрим ерларини пўпанак босган.

— Бу ботқоқ кўп одамларни ютган. Қабристон десанг ҳам бўлади. Хоҳласанг ибодат қилиб ол.

Григорич «халал бермай», деб нари кетди. Жаҳонгир тиз чўкиб, тиловат қилди. Юзига фотиҳа тортаётган паллада ботқоқ биқирлаб қайнади. Унинг назарида опаси, жиянлари қайтиб чиқаётгандай туюлиб, кўрққанидан юраги орқасига тортиб кетди. Анчагача бақрайиб ўтирди. Чол унинг кўрққанини сездимиди ё кутиш жонига тегдимиди, томоқ қириб:

— Женя, бўлди, кетдик, — деди.

Улар ўрмон оралаб юриб, ялангликка чиқишди. Тизза бўйи келадиган ўт гулларга беланиб, эпкинда чайкалиб ётибди.

Жаҳонгир йигирма иккинчи йилдан бери қўлига чалғи олмаган эди. Бу қўллар ўн бир йил чўкич уришга кўникиб қолган экан, чалғи дастлаб унга бўйсинмади. Бирон соатлардан сўнг иши юришиб кетди.

Ялангликдаги ўтнинг ярмини ўриб, оқшомда уйга қайтдилар. Ёғоч уй зинасида ўтирган бола уларни кўргач, югурайми, борайми-бормайми, деб иккиланиб туриб қолди. Эрталаб бегонасираганини унутиб, биров икки қадам қўйди. Шунда чол чалғини пичанга санчди-да, болага кучоқ очди.

— Сашенка, нимага қараб турибсан, қани, чоп!

Бола югуриб, келиб, Григорични кучоқлаб олди. Жаҳонгир унинг бошини силаб, эркалаб қўйди. У қудуқдан челақда сув тортиб ювинмоқчи эди, бола яқинлашди.

— Сув қўйиб берайми? — деди бурро қилиб. Кейин рухсат кутмай, ёғоч чўмичда сув олди. — Сиз Нуруни тоғасимисиз? — деди Жаҳонгирга тик боқиб.

— Ҳа, — деди Жаҳонгир.

— Нури энди ўрмонда туради. Аяси ҳам, адаси ҳам ўша ерда. Мен уни соғиндим. Ўйнагани келмаяпти.

Жаҳонгир болага нима деб жавоб беришни билмай «Отинг нима?» деб сўради.

— Самариддин, эрталаб айтувдим-ку? — деди бола ажабланиб.

Дарвоқе... эрталаб сўраган эди-я...

— Сиз Нурилари олиб кетасизми? — деб сўради бола.

— Ҳа, — деди Жаҳонгир ноилож.

— Дадам ўрмондан келсалар бизни ҳам олиб кетдилар. Дадам чиққунларича пойласангиз, бирга кетардик.

— Хўп, кутаман.

Бола буни эшитиб, чўмични челақка ташладию бу хушхабарни онасига етказиш учун уйга югурди.

Кечки овқатдан кейин Самариддин Жаҳонгирга яқинлашиб, пешонасига бармоқчаларини теккизди-да:

— Бу нима? — деди.

— Самархон, унақа дема, қоч.

Жаҳонгир қўяверинг, дегандай Ойнисага жилмайиб қаради. Кейин:

— Бу шайтоннинг изи, — деди-да, болани тиззасига ўтказди.

— Қанақа шайтон? — деди бола.

— Музларнинг ичида яшайди, — деди Жаҳонгир.

— Ошпоқ бўладими?

— Ҳа.

— Унда нимага изи кўк?

— Оёғи сиёҳга тушиб кетган экан.

— Сиёҳ қанақа?

Боланинг сўроқлари поёнсиз эканини сезган Жаҳонгир:

— Бурнинг нимага пучуқ? — деб сўради.

— Пучуқ қанақа бўлади? — деб сўради бола бўш келмай.

Жаҳонгир кулиб юборди.

— Нима деяпти? — деди Григорич қизиқиб. Жаҳонгир боланинг гапларини таржима қилиб бергач, чол ҳам мириқиб кулди.

— Сиз қаерда ётасиз? — деб сўради Самараддин Жаҳонгирдан.

— Пичан устида.

— Ая, менам тоғам билан ётаман.

— Йўқ, Самархон, йиқилиб тушасан.

— Дедул, аямга скажи, — деди бола чолдан паноҳ излаб.

— Оля, рухсат бер, эркаклар очик ҳавода ётиши керак, — деди чол.

Самараддин хурсандликдан ирғишлаб, ғарам устига биринчи бўлиб чиқиб олди. У бироз осмонга қараб ётди-да, кўзи уйқуга илиниши олдидан Жаҳонгирнинг бўйнидан кучоқлаб олди. У адаси билан шундай ётарди. Жаҳонгир буни фаҳмлади. Тушларида кўрадиган дўмбоқча ўнгида пайдо бўлиб кучоқлагандай туюлиб, юраги энтиқди. Боланинг илиқ нафаси кўкрагига урилиб, баданига жон қайтиб киргандай бўлди. Юзини боланинг юзига қўйди.

Эрталаб уйғонган чол ота-боладай ачомлашиб ётган Жаҳонгир билан Самариддинни кўриб кўзига ёш олди. Ўз набирасидай бўлиб қолган бу болани ҳар кучоқлаб эркалаганида, бола ҳар сафар бўйнига осилганида кўзига худди шундай ёш келарди. Уни болалик бахти-

дан айирганларни лаънатларди. Баъзан замонни ҳам қарғаси келарди, аммо бунга тили бормас эди. Ҳар-ҳолда шу замонда яшайпти, бундан баттар кунларни кўрганда ҳам қарғамаган чол замонни энди лаънатлашни шаккоклик, деб биларди.

Жаҳонгир уйғониб, кўзини очди. Чол мунгли боқшини яшириб, жилмайиб қўйди. Жаҳонгир болани уйғотиб юбормаслик учун қимирламай қўяқолди. Чол тушиб кетганидан кейин ҳам ўрнидан жилмади.

— Деудул, Самархон уйғонмадимми?

— Ўғлинг дадаси билан ётгандай маза қилиб ухлайпти...

Жаҳонгир бу гапни эшитиб, Ойнисанинг не ҳолга тушганини ҳис қилди: юраги пораланиб кетгандир?..

Самариддин нонуштадан кейин уларга эргашди. Ўрмондан қўрқиб қолган Ойниса унинг боришига рухсат этмади. Бунинг азобини ўзи тортди — ўғли кун бўйи этагига ёпишгандай ғингиб юраверди. Ошхонга кирса, ошхонага киради, уйга кирса, уйга... Ойнисанинг юраги қон бўлиб, уни силтаб ташлаб, қарғаб юборишига бир баҳя қолди. Қарғашдан ўзини тутди, бироқ, йиғисини тия олмади. Юм-юм йиғлади. Қишлоғини эслаб оқ тортди, эрини ёдлаб фарёд урди, етим қолган боласини ўйлаб нола қилди. Самариддин онасини бу аҳволда кўп кўрган, бу йиғиларнинг сабабини билмас, бироқ митти юраги ачишиб, ўзини қўйгани жой тополмай қоларди.

Оқшомда эркаклар қайтишганда Самариддин тўғри бориб ўзини Жаҳонгирнинг кучоғига отди.

— Ҳа, сотқин, меңдан кечдингми? — деди чол унга ёлғон пўписи қилиб. Кейин юзидан авайлабгина чимчилаб қўйди. — Юрак сезгир бўлади. Юракни алдаш мумкинмас... — Григорич шундай деб нари кетгач, Самариддин Жаҳонгирнинг қулоғига шивирлади:

— Аям йиғладилар.

— Хафа қилгандирсан-да? — деди Жаҳонгир қовоқ уюб.

— Йў-ўқ, дадамни соғинганлар.

— Сен-чи?

— Менам соғиндим. Яна соғинсам йиғлайман.

— Йиғлама, ўғил бола йиғламайди.

Кун бўйи онасининг изидан қолмаган Самариддин энди Жаҳонгирга боғланди-қолди. Ойниса бир-икки

чақирса ҳам ўзини эшитмаганга солди. Шунда Ойниса нажот кутиб Григоричга қаради:

— Бунақа ўрганиб қолса, кейин нима қиламан?

Чол «менам шуни ўйлаяпман», дегандай соқолини силаб ўтирди.

— Балки кетмас... Менга ичини очгани йўқ, лекин назаримда, қаерда яшаш унинг учун барибирга ўхшайди. Қишлоғига қайтса, сургун қилиниши тайин. Шу ерда қолавергани дурустмасми? Сен, Оленька, у билан бир гаплашиб кўр.

Бу гапни эшитиб, Ойниса бир сесканиб тушди.

— Йўқ, йўқ, — деди у шошиб. — Кетганлари маъкул. Эркак одам ўзини хор қилиб қўймайди.

— Э, кизимка, кизимка, одамлар бахтнинг орқасидан қувиб юришади. Сен эса, оғзингни очиб ўтирибсан.

Ойниса чолга жавоб қайтармади. «Бахт фақат шу эркакнинг қолиш ё қолмаслигида эмас, икки бебахтнинг бир-бирига суяниши билан олам гулистон бўлиб қолмайди. Мен беваман. Унинг боши очикқа ўхшайди. Пешонамдаги бу кулфатлар озми менга, яна бир гунохга рўпара бўлсам, нима қиламан? Ўғлим ота меҳридан бебаҳра ўсса-ўссин, мен отасининг арвоқини чирқиратмасам бас», дегани билан чол тушунармиди?

Боланинг тобора боғланиб бораётганини Жаҳонгир ҳис қиларди, ўзи кетгач, унинг ички қилишини ҳам биларди. Шу сабабли даладан қайтиши билан опасининг уйига кириб кетарди. Бола қучоқлаб олганида ҳам меъёрдан ортиқ эркалашдан ўзини тиярди. Орадан бир ҳафта ўтгач, Жаҳонгир йўлга отланди. Унинг бир кўнгли шу ерда қолиш эди. Опаси, жиянлари, поччасининг уйи, изларини ташлаб кетгиси йўқ эди. Аммо бир кўнгли ота юртида: балки акаси, хотини қайтишгандир, балки катта жияни дарбадарликда юра-юра қишлоғига етгандир?

Қайтадиган куни Жаҳонгир опасининг нимчасини Ойнисага узатди. Аммо у олишдан бош тортди.

— Сизда омонат турсин, балки жияним шу ерга қайтар. Балки ўзим хабар олгани келарман, — деди Жаҳонгир. Ойниса бироз мулоҳаза қилиб тургач, нимчани олди.

Жаҳонгир шаҳарга қайтгач, мударрис — Низом қоровулнинг ҳолидан хабар олиб, қишлоғига шошил-

ди. Назарида жияни қишлоққа қайтиб, Сотти — Сот-волдининг қаҳрига дуч келадигандай эди.

Қирқбелга оқшом оралаганда етиб келди. Тўғри Даминникига бориб, жиянини суришгирди. Кейин бошидан ўтганларни сўзлаб берди. Тунни шу ерда ўтказиб, саҳарда қабристонга борди.

Атроф сокин. Борлиқ қуёшнинг кўтарилишини кутиб, титраб турарди. Жаҳонгир тиловат қилиб бўлгач, кўрган-кечирганларини хаёлан сўзлаб берди. Назарида унинг аламли ҳикоясини барча марҳумлар жим тинглашарди.

«Заб вақтида ўлган эканмизми, а?» дерди бири.

«Вақтида ўлиш ҳам Оллоҳнинг карами», дейди бошқаси.

«Шу кулфатларни бизнинг бошимизга солмагани учун шукр», дейди учинчиси.

«Фарзаңларимизнинг ғамини кўрсатмаганинг учун шукр, дейди тўртинчиси. — Лекин жигаргўшаларимизни биздан кейин кулфатларга дучор қил, демаган эдик-ку?...»

«Боламнинг бошига офат ёғдиргунча, мени дўзахда куйдирсанг бўлмасмиди?!»

Жаҳонгир таниди бу нидони, у — онасининг овози.

«Қамбағалга мурувват қил, дединг, мурувват қилдим. Ҳасад қилма, дединг, ҳасад қилмадим. Умр бўйи чизган чизингдан чиқмадим. Фақатгина сенга муҳаббат қўйдим ва шу муҳаббатим билан қабрга тушдим, билохир васлингга етмоқни ният қилдим. Умрим бино бўлиб мен сендан бирон нима таъма қилмаганман. Ёлғиз бир ўтинчим — болаларимнинг инсофини ва иймонини бер, азобларга гирифторм қилма, деб эртаю кеч ёлбордим. Илтижоларимни не учун қабул этмадинг. Гуноҳ мендами ё болаларимдами?» Бу — отасининг овози.

«Дадажон, нолангизни эшитяпман. Менга ҳам бир гап айтинг».

«Опаларингни ёлғиз ташлаб келдингми, ўғлим?»

«Иложим қанча эди?»

Жавоб ўрнига хўрсиниш эшитилди. Сўнг... борлиқ титроқдан қолиб, уйғона бошлади. Узум донасининг қоқ ўртасида, шарбат ичида уруғлар жойлашгани каби Жаҳонгир юрагининг қоқ марказида зардоб тўпланган эди. Узум донасидан уруғни чиқариш осон, лекин юракдан зардобни қандай ситиб чиқариш мумкин?

Жаҳонгир юракдаги шу зардоб билан шаҳарга қайтди. Таниш заргар бу сафар ҳам ҳожатини чиқаргач, мударрис — Низом қоровул ҳужрасида бир кеча тунаб, яна поездга ўтирди.

Унинг Брянска йўл олишига қабристондаги ғойибона суҳбат сабаб десак, муболаға бўлади. Жаҳонгир Ойнисага нимчани бериб, ҳовлида Самариддинни даст кўтариб ўпиб, ерга қўйганида ниманидир йўқотгандай туюлди. Қишлоқдан узоқлашгани сайин юраги орзиқаверди. Жигарларини ташлаб кетаётгани учун шундайми ё тушидаги дўмбоқчани ўнгида топганигами — ўзи аниқ билмас эди. Қишлоғига сиғмаган одамни дарбадарлик кутарди. Қайдан қўним топиш — дарбадар учун фарқсиз. Шаҳарда мударрис билан ҳамсуҳбат бўлиб қанча яшаши мумкин? Соттига ўхшаганлар дуч келса, бошини қай деворга уради?

Жаҳонгир поездда кета туриб шуларни ўйларди. «Дадам раҳматли «Бу ерда ҳам бир бурда нонга қорнинг тўяди хорижда икки коса еёлмайсан», девдилар. Бир коса овқатни қишлоқда хотиржам ейиш насиб этмади-ку? Акам қочиб тўғри қилдиларми? Қочмаганларида барибир қувғин бўларканлар-ку?» Шу онгача Жаҳонгир акасини хорижга ўтгани учун фақат лаънатларди. Ўзи қишлоғидан узоқлашгани сайин акасига нисбатан аланга олган ғазаб гулханининг авжи бироз пасайди «Қочиш бошқа, бу — хоинлик, мажбур бўлиш — бошқа», деган фикр бу гулханнинг бутунлай ўчишига йўл бермас эди.

Поезд олға интилгани сайин ҳавонинг тафти қирқилиб бораверди. Жаҳонгир бу сафар манзилга етишда анча қийналди. Кунда, кун ора ёғадиган ёмғир йўлларнинг аталасини чиқариб юборган, саф тортганча нима қилишини билмай турган адл дарахтлар орасида пис-тирмада ётган изгиринли шамол қўққис ҳужум қилиб юпун кийинган Жаҳонгирнинг баданига игна бўлиб санчиларди.

Жаҳонгирни биринчи бўлиб Самариддин кўрди. Онасининг рўмолига ўралиб зинапояда турган бола, афтидан, уни ҳар куни кутар эди. Ишончлари, умидлари алданмаган боланинг қувончларини бир кўрсангиз эди! Самариддин Жаҳонгирнинг бўйнидан маҳкам қучиб олди. Жаҳонгир «Хайрият, мени ҳам интиқ кутадиган, қаршилайдиган тирик жон бор экан», деб Яратганга шукрлар қилди.

Далада иш қолмаган, деҳқонларга иссиқ уйда ётишдан бўлак юмуш йўқ эди. Григорич «шу ерда қишлайдиган бўлсанг ўтин тайёрла», дегач, ўрмонга бориб ўтин кесди. Бир куни чол барвақт чиқиб кетиб, кун пешиндан оққанда қайтди. Кампири узатган чойни ликопчага қуйиб хўриллатиб ичди.

— Учрашдингми? — деб сўради кампир бетоқат бўлиб.

— Учрашдим, — деди чол.

— Нима деди?

— Нима дерди, Григорич нима деса, шу бўлади-да, — чол бу гапни мағрур бир оҳангда айтди. Чойини ичиб бўлгач, Жаҳонгирга қаради: — Женя, мен раис билан гаплашдим. Сен Григорич оиласининг аъзоси сифатида колхозда ишлайсан. Чўчқа боқиш қўлингдан келадими?

— Григорич, қўлимдан келмайди. Мени бунақа ишга рўпара қилманг.

— Бошқа иш йўқ колхозда. Молга қарайдиган одам тайин. Чўчқабоқарга ёрдамчи керак. Биламан, чўчқани ҳаром дейсан. Лекин сен чўчқа гўштини емайсан-ку, овқат берасан, тагини тозалайсан, вассалом! Ишлаб турмасанг бўлмайди.

Жаҳонгир чиндан ҳам ноилож эди. У пастак бос-тирмада, сассиғи бир чақирим нарига етиб борадиган чўчқахонада ишлашга мажбур бўлди. Бир ҳафта мобайнида раис икки марта келиб, чўчқабоқар билан гаплашиб кетди. Афтидан, номаълум одамга чўчқаларни топширишга топшириб қўйиб, кўнгли тинчимаётган эди.

Жаҳонгир бир куни ишга отланаётганида эшик қаттиқ тақиллди. Эшикни очмоқчи бўлиб югурган Самариддин ярим йўлда тўхтади. Хонага узун шинел кийиб, ёнига тўппонча таққан малла одам кириб келди. Уни кўриб Ойнисанинг эсхонаси чиқиб кетди. Кенжасини бағрига маҳкам босиб олди.

— Муҳаммадризаев ким? — деди милиционер қўполлик билан.

— Мен, — деди Жаҳонгир.

— Ҳужжатларингизни кўрсатинг!

Милиционер хона ўртасида тик турганича ҳужжатларни кўздан кечирди.

— Ишлаяпсанми?

— Ишлаяпман.

— Яхши, ишлайвер. Бу ердан бизнинг рухсатимизсиз бир қадам ҳам жилмайсан.

— Мен бу ерга ўз хоҳишим билан келдим. Мен қулоқ қилинмаганман.

— Мен битта гапни икки марта қайтармайман. Григорич, меҳмонингга кўз-қулоқ бўлиб тур. Сен ҳам жавобгарсан.

— Ҳеч қаёққа кетмайди, хотиржам бўл, — деди чол, — мабодо томоғингни хўллаб олмайсанми?

— Қуй, Григорич, совуқнинг захрини олади.

У бир кружка қўлбола ароқни ичиб олиб, индамай чиқиб кетди.

Кунлар ўтаверди. Қиш бу қишлоқда ҳам ҳукмини ўтказа бошлади. Раиснинг текшируви камайди, милиционернинг эса дам-бадам кириб ҳужжат текшириш баҳонасида Григорич қуйиб берган ароққа нафсини қондириб кетиши одат тусига кирди. Самариддин Жаҳонгирнинг ишдан қайтишини кутади. Жаҳонгир овқатланиб олгач, иккови ташқарига чиқади. Самариддин чол ясаб берган қўпол чанага ўтиради. Жаҳонгир отга ўхшаб пишқириб уни учиради. У ҳар пишқирганида, кишнаганида бола қийқириб кулади. Ойниса уларнинг ўйинига деразадан боқиб туради. Жаҳонгир унинг нигоҳини туяди, шу сабабли уй томонга қармайди. Сўнг Жаҳонгир опасининг ярим ертўласига киради, бошқа вақт шу ертўлада умр ўтказади. Самариддин унга овунчоқ, баъзан ишлаётганида ҳам болани қўмсаб қолади.

Бир куни чол ўрмондан бўй баробар арча кесиб келиб уй ўртасига ўрнатди.

— Бизнинг байрамимиз, — деб тушунтирди у Жаҳонгирга, — пайғамбаримиз туғилган кун.

Жаҳонгир бу байрамни биларди. Ўша музликлар орасида насронийлар гапиришарди. Маъмурият эса байрам қилишга йўл бермасди.

Чол билан кампир дастурхон тузаб бўлгач, уй бурчагидаги Исо Масих сурати олдида тиз чўкиб, узоқ ибодат қилишди. Сўнг чол-кампир бир неча қултумдан ичишиб, ўпишишди.

Овқат маҳали чол-кампир бир-бири билан кўз уриштириб олишди. Жаҳонгир буни сезди. Аммо уларнинг мақсадини англамади. Бир маҳал чолнинг ўзи ёрилди:

— Женя, бир таклифимиз бор. Саша сенга жуда

ўрганиб қолди. Ҳатто отасини ҳам унутганга ўхшайди. Мен билан иши йўқ, сенинг қайтишингни пойлайди. Бирга бўлиб қўя қолганларинг дурустмиди?

Бу гапни эшитиб Ойниса туриб кетди. «Вой шўрим», деб нариги хонага қараб юрди.

— Оля, ўтир, — деди чол буйруқ оҳангида.

Ойниса қайтиб, омонатгина ўтириб, бошини эгиб олди.

— Женя, сен эркаксан, гапир.

Жаҳонгир охир-оқибат шунай гап чиқишини биларди. Хушрўйгина, чаққонгина бу жувон ҳар қандай эрнинг қоронғи юрагига чироқ ёқиши мумкин эди. Жаҳонгир баъзан бу ҳақда ҳам ўйларди. Аммо уни бир ўй ушлаб турарди: у бошига яна не кунлар тушишини билмас эди. Бу жамиятнинг қора рўйхатига тушиб қолган одамни ароқ ичгани кирувчи милиционер истаган пайтида қўлига кишан уриб олиб кетиши мумкин эди. Бунинг учун ортиқча айтилган бир сўз ё йўқолган биттагина чўчқа боласи кифоя. Жаҳонгир буларни сезиб, ўзини ҳаммиша қилкўприк устидаги омонат одамдай ҳис қиларди. Бугун шу жувонга бахт бераман, деб уни аждаҳо комига итариб юборишни истамас эди. Жаҳонгир ҳозир бу гапларни чол-кампирга, энг муҳими Ойнисага айтиб тушунтира олмас эди. Шу сабабли ўйлаб қўйган бошқа фикрини ўртага солди:

— Григорич, Ойнисани дастлаб кўрганимда синглим бўлади, деб ўйлаганман. Сиз айтгандай иш юришимиз мумкин эмас, мени гуноҳга қўйманг. Ойниса менга сингил, болалари жиян. Самархон мени тоға дейди, шундай деяверсин. Ойниса кўнсалар... мен ака бўлай... — Жаҳонгир шундай деб дстурхондаги бир бўлак нонни иккига бўлиб, бир бўлагини Ойнисага узатди. Ойниса унга қарамаган ҳолда нонни олиб, бир учини сиңдириб оғзига солди. Қолган бўлагини боласига узатди.

— Нон емайман, — деди Самариддин ўжарлик билан.

— Емасанг тоғанг хафа бўладилар, — деди Ойниса.

Бола «шундайми?» дегандай Жаҳонгирга қаради. Жаҳонгир жилмайиб қўйиб, ўзининг улушини олгач, Самариддин ҳам нонни оғзига солиб, апил-тапил чайнай кетди.

— Бу ишинг ҳам маъқул, — деди чол. Кампир эса «аттанг», дегандай бош чайқаб қўйди.

Улар шу зайлда ака-сингил тутинишгани билан ўзаро кам гаплашишарди. Айниқса, ёлғиз қолишдан қўрқишарди. Қасам ичишган бўлса-да, ҳарҳолда орада шайтон бор...

Бу ўлкаларга бир умр ҳокимман, деб қалингина қор ташлаган қиш баҳорнинг тафтига дош беролмай чекинди. Шунчаки чекинмади, балки ҳали яна қайтаман, кунингни кўрсатаман, деган дағдаға бўронлари билан кетди. Чиндан ҳам орадан ойлар ўтиб қайтди. Тўс-тўполон билан эмас, айёрлик ишлатиб кириб келди: тунда ҳамма ёқни оппоқ қор билан эгаллаб олди...

Жаҳонгир ўрмон этагида шу зайлда яна учта қишни кўрди.

10. ИККИ УЧРАШУВ

Юсуфхонадан йўлга чиққан Сафарқул Хадича билан кўришганида нималар дер экан? Ҳақиқатни билган Йўлчивой қай аҳволга тушади? Комлевнинг Жаҳонгир билан учрашуви қай ҳолда кечади? Энди сўз шу ҳақда.

Дарвозани очган Йўлчивой Санжар Солиҳовнинг ёнида Сафарқулни кўриб, ранги қув ўчди. Меҳмонларга «келинглар», дейишга ҳам тили айланмади.

— Сафарқул ака янги уйлариингни билмас эканлар, бошлаб келдим, — деди Солиҳов ундаги ўзгаришни сезмагандай.

Сафарқул остона ҳатлаб йўлакка ўтди-да, ҳануз нест бўлиб турган Йўлчивойни бағрига босди. «Бандалик экан, иним, дадангизни бериб қўйибсиз», дегандан кейингина Йўлчивой эсини йиғиштириб олиб, «Оллоҳнинг иродаси», дейишга куч топди.

Солиҳов ичкари кирмади. Йўлчивойнинг савол назарига сирли жилмайиб: «Эртага соат ўн бирда онангиз билан бирга боринг, кутаман», деди.

Майор Солиҳов бугунги учрашувдан мамнун эди. У марҳумнинг уйида нима гаплар бўлишини тахминан биларди. Эртаги учрашувда кўп тугунлар ечилишига амин эди.

Идорада эса уни капитан Рамзиддин Рамазонов ку-

тарди. Комлевнинг эрта-индин ташриф буюришини биллиб, Солиҳов иягини силаб ўйланди.

— Уларни қаерда учраштирамиз, турманинг шифохонасидами?

— Яна қаерда учрашишлари мумкин? — деди капитан Солиҳовнинг мақсадини англамай.

— Мен Муҳаммадризаевни ҳибсдан озод қилмоқчиман, — деди майор, — қотилликка унинг дахли йўқ, бу — бир, марҳум унинг акаси экани аниқланди, бу — икки, қотилни ё Муҳаммадризаев билади, ё марҳумнинг оиласи. Муҳаммадризаевни ҳибсда тутиб туришимиз самара бермайди, бу — уч. Қотилнинг изига тушиш учун Муҳаммадризаевни озод қўйишимиз шарт. Агар у қотилни билса, албатта учрашади.

— Қотил учрашишни истамаса-чи?

— Муҳаммадризаевнинг атрофидаги одамлар билан қизиқиб кўрамиз. Гумонингиз тўғри чиқса, учрашишдан бўйин товлаганлар орасидан қидириш керак бўлади.

— Комлевнинг бу ишимизда кўмаги тегишига ишонасизми? — деб сўради капитан. — Муҳаммадризаев қамоқда ҳам, ундан кейин ҳам акаси ҳақида гапирмаган экан.

— Гапирган бўлса ҳам Комлев унутгандир?

— Йўқ, чолнинг хотираси ўткирга ўхшайди.

— У ҳолда... акаси ҳақида гапирмагани ғалати эмасми? Нима учун гапирмаган? Ҳатто «акам чет элга ўтиб кетган» демаганми, а? Менимча, бунда бир сир бор. У сирни Дайдидарада ечиши лозим бўлган.

— Оиласига оид сир, деб ўйласизми?

— Йўқ Муҳаммадризаев хотини, ўғли тақдирини билмаган. Юзма-юз учрашувда Йўлчивой Сиддиқов фарзандларидан бирининг исмини «Жаҳонгир» леганидан кейин у хушидан кетди. Йўлчивой акасининг эмас, ўзининг пуштикамари эканини юракдан ҳис қилиб юрган. «Бир ўғлимнинг исми Жаҳонгир», дейилгач, гумон ҳақиқатга айланиб, бу янгиликни юраги кўтара олмаган. Оиласи тақдирини олдиндан билганида Дайдидара воқеаси юз бермаслиги мумкин эди.

— Акаси қишлоққа ўт қўйиб, хотинини олиб қочган бўлса-чи?

— Менда ҳам шундай гумон бор, — деди Солиҳов. — «Алқасосу минал Ҳақ» бекорга ёзилмаган пешонасига. Лекин у бор ҳақиқатни айтмайди. Акаси малъ-

унларнинг малъуни бўлган тақдирда ҳам, марҳумни энди ёмон, демас. Балки Комлев билан учрашса, хотиралари инсофга келтириб, кўнглини юмшатар, кейин дардини айтар?

Рамазонов бу гапни эшитиб, мийиғида кулди.

— Бу бечоранинг ҳаётида эслаб, кўнглини юмшатадиган воқеа бўлганмикин?

— Бўлмаган, деб ўйлайсизми? Ҳар қандай фожиали дамда ҳам одамнинг кўнглида чироқ ўрнида ёқилувчи яхши бир гап, воқеа мавжуд бўлади. Сиз урушда юриб, фақат оҳ-воҳни, ноаларни тинглаганмисиз? Одам кулгисини эшитмаганмисиз?

Капитан Рамазонов «Одамларнинг феъли ҳар хил бўлади», деб елка қисиб қўйди.

Дайдирадаги қотиллик сабабларини ўрганаётган бу икки одам сирлар тугуни устида бош қотиришаётганда марҳум Сиддиқ Шарипов — Оламгирнинг хонадонда кўнгилларни пораловчи воқеа содир бўлган эди.

Сафарқул уйга кириб фотиҳа ўқигач, Хадича остонага келиб, юзини рўмоли билан ярим ёпган ҳолда сўрашди. Сафарқул «Оллоҳнинг иродаси» ҳақида гапириб, таъзия билдирди.

Йўлчивой «Бу милиса билан қайдан танишдингиз?» дегиси келарди-ю, мезбонлик бурчи меҳмонни бу тарзда сўроққа тутишдан тўхтатиб турарди. Сафарқул шундай савол берилишини йўлга отлангандаёқ билганди. Шу сабабли Йўлчивойнинг қарашидagi савол аломатини дарров сезди.

— Йўлчивой, иним, — деди у таъзияга оид гап-сўзларга якун ясагач, — бу одам билан бирга келганимдан ранжиманг. Уйларингизни билмас эдим. Бу одам мени излаб Юсуфхонага борибдилар, ёзлоққа ҳам чиқдилар. Бир кеча ўтовимда тунадилар. Сизларни суришгирдилар. Ёлғонга ўрганмаганман, ростини айтдим.

— Нимани айтдингиз? — деди Йўлчивой дағалроқ оҳангда.

— Раҳматли Оламгир аканинг Қирқбелдан эканликларини, бошларига тушган кулфатларни, кейин... ака-ука тутиниб юртга қайтганларини... Ҳимматларини ҳам айтдим. Укаларининг хотинларини паноҳларига олганларини ҳам...

— Нима? — Бу гапни эшитиб, Йўлчивой ўрндан туриб кетаёзди.

— Билмасмидингиз? — Сафарқул айб устида қўлга тушган ўғридек бўйинини қисди. Бу ҳақиқатнинг Йўлчивойдан сир тутилишини у билмас эди. У Оламгирнинг Хадичани никоҳига олганидан хабардор, сўнг бу оиладан анча йил узоқлашиб уларнинг таомилию сирларидан бегона бўлиб кетганди.

— Йўлчивой!

Онасининг овозини эшитиб, Йўлчивой ўрнидан қўзғалди. Хадича остонадан чекиниб, деворга беҳол суяниб турарди.

— Йўлчивой, ўғлим, қўй, суриштирма...

Онасининг овозидаги заиф титроқ Йўлчивойнинг юрагига кўчди. У онасини ичкари уйга кузатиб, ўзи меҳмонхонага қайтди.

— Йўлчивой, иним, мен омнинг гуноҳидан ўтинг. Кўнгил сўрайман, деб кўнгилларингизни вайрон қилдим. Худо шоҳид, сизларга ёмонлик истамаган эдим. Мен дадангизнинг тузини тотган эдим, рози бўлинглар, — Сафарқул шундай деб фотиҳага қўл очди. Йўлчивой унинг кетишига монелик қилмади. Кўчага қадар кузатиб чиқиб, хайрлашар чоғи меҳмоннинг юрагини зада қилмаслик учун шундай деди:

— Сафарқул ака, биз сиздан домангир эмасмиз. Болаларингизнинг роҳатини кўринг. Гуноҳларимизни Оллоҳнинг ўзи кечиради. Маҳшаргоҳда ёруғ юз билан кўришишни насиб этсин.

— Иншооллоҳ...

Сафарқул бу хонадонга кулфат туфайли яқинлашган эди, кулфат туфайли бутунлай узилди.

Йўлчивой дарвозани тамбалаб, изига қайтди-ю, ҳовли ўртасига келганда тўхтаб қолди. У ҳозир йўлини йўқотиб қўйган йўловчи кепатасига тушганди.

Хадича ўғлининг тўхтаб қолганини кўрди. Ёнига чақирмоқчи бўлди, аммо журъат қилолмади. Фарзандини бир неча соат кўрмаса юраги орзиқадиган она айни чоқда у билан юзма-юз келишдан кўрқди. У ўғлининг кўзига қарашдан, саволларига жавоб беришдан кўрқди. Унинг учун энг даҳшатлиси, мудҳиши — ҳақиқатнинг очилиши эди. Бундан неча йиллар олдин Азроил унга рўпара келиб: «Бошингга шундай кун тушади, ўша дамгача яшайверасанми ё омонатингни топширасанми», деса, «Кўз қорачиғим, ўғлимнинг бахтини кўрайин, боламнинг болаларини кўрайин», деб ният қилмай, шубҳасиз «Жонимни олақол», дерди.

Ҳозир ҳам тайёр эди жон беришга. Аммо қани ўша Азроил, қани жон ўғриси?! Аста бостириб келмай, шартга кириб ола қолмайдими Оллоҳнинг омонатини! Бу муштгипарни навбатдаги қийноқдан озод қилмайдими? Хонадон хожасини Дайдидарага ҳайдаб боргунча, шу жабрдийда жонни бу дунё азобларидан қутқармайдими?

Йўлчивой онасининг ўлимга рози турганидан беҳабар. У ҳам шу чоқда онасига рўбарў келишни истамайди. Юраги тузоқдаги қушмисол потирлайди. Сафарқулнинг гапи дам узоқдан эшитилиб, дам қулоғи остида жаранглаб, вужудини иккига ажратиб юборгундай бўлади. Шу топгача кулфат нима, ғам нима, но-чорлик нима, оч яшаш, юпун яшаш нима — билмаган йигит аввал суянадиган тоғидан ажраб, энди синоатлар чоҳига тушиб қолган эди.

Эрининг ҳовли ўртасида тўхтаб қолганини кўрган Нозима қозикдаги тўнни олиб, шошилганча ташқарига чиқди. Йўлчивой тўн кўтариб келаётган хотинига кўзи тушиб, хаёлини жамлади. Хотинининг «Нима бўлди, дадаси?» деган саволини жавобсиз қолдириб, онаси ўтирган уйга қараб юрди.

Хадича ўғлини «жонимни қийнама, болам», деган маънони англатувчи изтиробли қараш билан қарши олди. Йўлчивой ичкари кириб, деразага орқа қилиб ўтирди. Онасига қарашга ботинмади, сўз бошлашга ҳам журъат этмади. Айни пайтда индамай ўтира олмас эди. Шу боис:

— Сафарқул ака кетдилар, — деди паст овозда, — хижолат бўлувдилар, биз сиздан домангир эмасмиз, дедим.

— Яхши айтибсан, у бечорада гуноҳ йўқ.

Она-бола бир-бирига айтадиган бошқа гапи йўқдай, жим қолишди. Она ўғлидан бир савол кутарди, назаарида бу савол қиёматни бошлаб бериши лозим эди. Ўғил эса бериладиган савол онасининг қалбини пораллаши мумкинлигини билиб, шу истиҳола билан ўтирарди. Узоқ сукут сақлаш жоиз эмас, Йўлчивой нимадир дейишга мажбурият сезди:

— Сафарқул ака билан анави милиса ҳам келувди, — деди у.

— Нимага келибди?

— Эртага боришимиз керак экан.

— Йўқ, жон болам, мени олиб борма ўша ерга!
— Бормасак... милиса юбориб, зўрлаб олиб кетади.
— Вой худойим, бу кўргуликларинг ҳам бормиди...
Яна нимани сўрайди?

— Аслимизни, насл-насабимизни суриштиради. Дадам... бу ердан кетишларида... айб иш қилмаган эдиларми?

— Даданг фариштадек покиза, ўғлим, қилғилиқни бошқалар қилишган. Биз уйдан чиқиб кетганимиздан сўнг кимдир қишлоққа ўт қўйган.

— Ўтгиз йил нарёғидаги гапларни суриштириш нима учун керак унга? — Йўлчивой шундай деб онасига қараб олди. Хадичанинг рўмоли сирғалиб елкасига тушган, оқарган сочлари паришон қолган эди.

— Фақат у эмас... сен ҳам билгинг келяпти... Зийрак зеҳнингдан бирон нимани яширишим қийин. — Хадича чуқур уф тортиб, сукутга берилди. Йўлчивой гап қўшмай унинг тилга киришини кутди. — Сен билмаганингни ўша милиса биларкан. Суриштириши бежизмас. Ўша суратдаги одам бизга бегона эмас. У киши... дадангнинг укалари...

Бу янгиликдан лол қолган Йўлчивой онасига тикилди. Хадича ўғлининг қарашига дош беролмай кўзини олиб қочди.

— У киши... қишлоқдан кетолмай қолган эдилар. «Қизиллар уриб ўлдиришди», деб бизга хабар етказишган эди.

— Ким?... Ким айтган эди?

— Биз билан бирга кетганлар. Улар довонда келиб қўшилишувди. Дарров айтишмади. «Бормайман, изимга қайтаман», деяверганимдан кейин билдиришди. Йўлда аза очдим, қора кийдим.

Йўлчивой болалик чоғларида эшитган «сен йўлда туғилгансан, шунинг учун Йўлчивой қўйганмиз исмингни», деган гапларни эслаб, кўзлари косасидан чиқиб кетай деди.

— Мен... Мен-чи? — деди дудуқланиб.

Хадича ўғлининг бу аҳволини кўриб, кўрқиб кетди. Унга яқинлашиб, бағрига босиб олди.

— Жон болам, ўзингни бос.

— Айтинг, тўғрисини айтинг...

— Айтаман, жон болам, айтаман, бу сирни ўзим билан олиб кетолмайман. Қасам ич, дейишганда кўнма-

ганман, орада қасам йўқ, бир кунмас бир кун айтаман, деб ўйлардим. Майли, энди айтай, зора бағримдаги қоралар ювилса... — Хадича чуқур нафас олиб, узоқ йиллар асраган сирни очишга қувват тўплагандай бўлди. — Ўша суратдаги одам... отанг... Сен йўлда туғилгансан. Қашқарга борганимиздан кейин овсинимнинг қазоси етди. Боласи ҳам ўлик туғилди, ўзи ҳам узоқ яшолмади. Ўшандан кейин... Амакинг сенга ота бўлдилар...

Яқиндагина отасининг жисмини ерга қўйган Йўлчивой бу гапдан кейин унинг руҳидан ҳам ажрагандай бўлди. Ҳақиқат юз очгач, она-бола ўйлагандай, олам остин-устин бўлиб кетмади. Неча кундан бери ер юзини иситмай қўйган қуёш ўша-ўша безбетларча боқадди. Барглари тўкиб бўлган дарахтлар қорайиб, хунуги чиқиб турибди. Олам ўша-ўша, қиёмат эса она-боланинг юрагида бошланган эди.

Деразадан ёпирилиб кираётган қуёш нури токчадаги кафтдек кўзгуга урилиб, шифтга сапчиганча қотган. Хонтахта устида ичилмай совуб қолган ярим пиёла чойга тушган қуёш нури эса шифтда беором юракдек титрайди. Диққат билан қаралса, пиёладаги чойдан жон олган қуёш нури шифтга турли суратлар чизади: тоғлар ўрнини туяга бўшатади, туя бир гала бўриларга, бўрилар чиройли қасрга, қаср иблисларга...

Она-бола қуёшнинг бу ҳунаридан беҳабар. Бу онда, ҳаётнинг томчидай бир қисмида, уларнинг қалблари ўттиз уч йиллик воқеалар пўртанасига банди бўлган. Бу бандилиқдан қутулиш учун юраклар қаттиқ-қаттиқ тепади, кўкрак қафасини синдириб, отилиб чиқиб кетмоқчи бўлади.

Хадича фарзандини бағрига босганича кўзларини юмиб олган. У ҳеч нарсани эслагиси келмайди. Гарчи ёмон йўлга юрмаган, тўғри яшаган бўлса-да, ўтган ҳаёти кўзига жирканч кўринади.

У ўғлининг бошига юзини қўйиб, юраги ўртанади: Йўлчивойдан кап-катта йигитнинг эмас, бешиқдан эндигина ечиб олинган гўдакнинг иси келди. Хадича боласини бешиқдан ечиб олиб бағрига босганида, суйиб эркалаганида, тўйиб-тўйиб ўпганида димоғига шундай беғубор ҳид уриларди. Энди бу ҳид қаердан келди? Ўғли гўдаклик чоғига қайтдими? «Қўлбоғидан қутулиб, озодликка чиққан болача типирчилайди, онасининг қўлидан юлқиниб чиқиб, гўё югуриб кетмоқчи

бўлади. Ие, ана, юлқиниб чиқа олди. Югуриб кетди. Офқяланг югурияпти, ахир йўларда тиконлар бор-ку?! Тикон ҳам майли, уфқда ер ёняпти! Боласи эса тўпшатўғри ўтга қараб чоляпти. Ўзи-чи, ўзи нимага қараб ўтирибди? Нимага боласини асрашга ҳаракат қилмаяпти? Хадича турмоқчи бўлади — оёқлари ўзига бўйсинмайди. Уфқдаги оловнинг тафти шу ерга ҳам етиб келиб, тутуни нафасини бўғади...

Онасининг кўксига бош қўйган Йўлчивой ҳушидан айрилган одам аҳволида ўтирибди. Она юрагининг тешиши унга «тақ-дир», «тақ-дир» каби эшитиларди. Куч билан ураётган юрак зарби аввал сустлашди. Сўнг... сийраклашди... Йўлчивой сергак тортиб, бошини кўтариб онасига қаради: кўзлари юмуқ Хадичанинг юзидан ранг қочган эди.

— Ая, аяжон! — деди Йўлчивой титроқ овозда.

Хадичанинг миждалари қимирлади, аммо кўзи очилмади. Йўлчивой онасини кўрпачага ётқизиб, ташқарига отилди:

— Аяси, аяси дейман! — деб бақирди айвонга чиқиб. Хавотирга тушиб сергак ўтирган хотини дарров эшик очди. — Аямга қаранг! — Йўлчивой шундай деб югуриб кўчага чиқди. У ҳозир ҳеч нимани ўйламас, атрофдаги одамларни ҳам кўрмас эди. У икки кўча нарида яшовчи, ҳамшаҳарлари, «хитой дўхтур» деб ном чиқарган Муродилланикига қараб югурарди. Бахтига «хитой дўхтур» уйида экан. Йўлчивойнинг узук-юлуқ гапларини тинглаб, «Сен уйингга қайт, оёғини иссиқ қил, мен изингдан етиб бораман», деди.

Йўлчивой қайноғи ўлган самовар сувини мешчага қуйиб, онасининг оёғига қўяётганида Муродилла хотинини бошлаб келди. Хадичанинг томир уришини эшитиб, қошиқча сўради. Ёнида олиб келган ўткир ҳидли доридан қуйиб ичирди-да, ўрнидан турди.

— Бу ёғи янганнинг иши, сен хавотир олма, — деб ташқарига чиқди.

Муродилланинг хотини бир зумда Хадичанинг чаккаларига, бўйнига, билакларига, кўкрагига киприк қалинлигидаги тилла игналарни қадаб ташлади. Муолажа амал қилиб, Хадича ўш заҳоти кўзларини очди. Келини билан ҳамшаҳарини кўриб хижолатлигини ошкор қилиш мақсадида жилмаймоқчи эди, лаби титраб, ўзига бўйсинмади. «Ҳушимдан кетибман-да, — деб ўйлади у, — Худо мени қайтариб бердим, ишқилиб

яхшиликка қайтардим экан ё қолган-қутган балоларни ҳам кўрсин, дедими?»

Хитой дўхтурнинг хотини эшикни очиб, айвонда турган эрига бош ирғаб қўйди.

— Аянг ўзига келди. Қайғу бир оз уринтириб қўйган. Янганг хабар олиб туради, хавотир олма... Ўзингнинг ишларинг қалай?

— Худога шукр, қимирлаб турибмиз.

— Милисадан хабар борми? Топишибдимми?

— Йўқ.

— Биттасини ушлашган экан-ку?

— Аниқмас, дейишяпти...

Бу ҳақда гаплашишга Йўлчивойнинг хоҳиши йўқ эди. Муродилла буни сезиб, бошқа савол бермади. Игналарни олиш вақти етгач, ичкари кириб Хадичанинг билак томирини ушлаб кўрди-да, «хавотир олманглар», деб уйига қайтди. Йўлчивой уни кузатиб қўйди-ю, ичкари киришга юраги бетламади. Кирса яна ўша гап қўзғоладигандай, онаси бу сафар бутунлай кўз юмадигандай туюлди. У бироз ҳовлида ивирсиб юрди-да, кейин уйига кирди. Акалари билан ўйинчоқ талашаётган кенжасини кўтариб онасининг хонасига ўтди. Тили чиқиб, бийрон бўлиб қолган дўмбоқчасини ерга қўйиши билан у югуриб бориб, бувисининг ёнига етиб олди-да, акаларининг ёмонлигидан арз қилди.

Кеч киргунча шу бола билан овунишди. Кечки овқат Хадичанинг ҳам, Йўлчивойнинг ҳам томоғидан ўтмади. Нозима уй тўрига қайнонасига, этакроққа эрига жой солаётганда Хадича ўғлига савол назари билан қаради. Йўлчивой онасига жавоб бермади. Хадича «кўнглим ёлғизликни истаяпти», дея олмади.

Бу тун на онанинг, на фарзанднинг кўзига уйқу илинди.

«Энди нима бўлади?»

Она-бола шу саволга жавоб излашарди. Юзаки қаралганда савол оддий, уни юзага келтирган воқеа ҳам оддий. Фожа чиқаришга асос йўқдай. Аммо уй тўрида ётган муштипарнинг юраги бошқа гап айтади «Ўғлим бу мусибатни кўтара оладими? — дейди у. — Шунча йил алдаганинг учун Худонинг қаҳри келмайдими? Чин дадасининг аҳволлари не кечади? Акаларини ўлдирганлари ростми? Ишонмайман, ўлдирганларига ишонмайман. Унда нима сабабдан у кишини

қамаб қўйдилар? У кишининг тирик эканларини, кўрганларини нима учун дадаси мендан яширдилар? Эри тирик хотинга, талоқ хати олмаган хотинга уйланганларидан кўрқдиларми? Худойим шунинг учун жазоладими? Мен-чи? Алдовга ишониб никоҳдан ўтганим гуноҳ эмасми? Энди нима бўлади? Ўғлимнинг чин дадасидан ҳам ажраймизми? Бир кўриб сўнг ажралиш учун бу ерга қайтиб эдикми? Ё у кишини асраб қолиш мумкинми? Асраб қолсак нима бўлади? Мен қайси юз, қайси ҳаё билан у кишига кўринаман. У киши менга энди номаҳрамми? Никоҳларидан чиқмаганман, аммо бошқага никоҳланганман. Бу муаммони ким ечиб беради? Асраб қолсак, ўғлим у кишини «отам» дейдими? Демаса-чи?»

Ўттиз йилдан зиёд вақт мобайнида зардобга тўлган юрак беоромлиги бу тун этакроқда ётган ўғлига ҳам кўчган.

«Нимага мендан яшириб келишди? Отасига меҳри яримта бўлмасин, дейишдимми? Ака-укалар юз кўришиб бу сирни очишлари, эсон-омонлик билан яшашлари мумкин эди-ку? Нимага келишишолмади? Аямни талашишдимми ё меними? Энди нима бўлади? У одамни «ота» дейманми? У одам мени «ўғлим» дейдиларми? Жаҳонгирнинг исмини айтганимда бесаранжом бўлганларининг сабабини энди тушундим. Шу исм у кишига сирни аён этдимми? Аям Жаҳонгиримни бошқаларидан кўпроқ суюдилар. Бу бежиз эмас экан-да?...»

Неча-неча кўнгилларнинг сирларини муҳрлаш учун яратилган тун бу сафар ўз ишини қилди: икки юракнинг ҳасратларини бағрига сингдириб, қуёш чиқмай туриб, қайси бир овлоқларга беркинди.

Майор Санжар Солиҳов марҳумнинг хонадонидангилар сирлари ошкор бўлгач, ҳаловатларини йўқотишади, деб тахмин қилган эди. Бу оиланинг асосий сирни ўғилдан яшириб келганини эса у билиш у ёқда турсин, хаёлига ҳам келтирмаган эди.

Кеча прокурорнинг розилигини олиб, Жаҳонгирни озодликка чиқариб шаҳар касалхонасига йўллагач, қотилни яқин кунларда қўлга олишига ишонч ҳосил қилди. «Туйғуларим мени алдамайди», деб ўйларди у. Чиндан ҳам иш ниҳоясига етай деганда унинг юраги сезарди. Баъзан яхши туш кўрарди, баъзан сиқилган юраги яйрай бошларди. Бу сафар ҳам шундай бўлди.

Она-боланинг келишини хуш кайфият билан кута бошлади. Хонасига Йўлчивойнинг ёлғиз кириб келганини кўриб, ажабланди.

— Онангиз қанилар? — деди у норози оҳангда.

— Аям бетоблар. Мендан сўрайверинг сўрайдиганларингизни.

Солиҳов Йўлчивойнинг овозидаги хасталикни, кўзларидаги ғамни сезиб «жуда кўрқиб кетишганга ўхшайди-ку?» деб ўйлади.

— Демак, Сиддиқ Шарипов отангизнинг сохта исми-шарифи. Ҳақиқий исми нима?

— Биласиз-ку?

— Саволимга аниқ жавоб беринг: ҳақиқий исми-ри нима?

— Оламгир...

— Оталарининг исми?

— Муҳаммадризо ўғли.

— Туғилган ерлари?

— Қирқбел қишлоғи.

— Жаҳонгир Муҳаммадризаев ким бўлади?

— Укалари.

— Буни нима учун яширдиларингиз?

— Мен билмас эдим.

— Онангиз-чи?

— Аям... қизиллар уриб ўлдирган, деб эшитган эканлар.

— Кимдан эшитганлар?

— Қишлоқни ёққан кишилардан.

— Ким улар?

— Танайдилар.

— Дадангиз укалари ҳақида ҳеч гапирганмилар?

— Йўқ.

— Сизга бу қизиқ туюлмаяптими? Укалари қизиллар қўлига тушиб қолган, уриб ўлдирилди, деган хабарни эшитганлар. Наҳот шаҳид кетган укани шу йиллар давомида бирон марта ҳам эсламаган бўлсалар?

«Сирларимизни тўла билмайди шекилли бу одам?» деб ўйлади Йўлчивой.

— Қайтиб келгач эса, — деб сўзини давом қилди Солиҳов, — кўришиб, ҳатто уйига таклиф қилмаганлар. Ака-укаларнинг Дайдидарада учрашиши учун қандай сабаб бор эди?

— Билмайман.

— Биз Жаҳонгир Муҳаммадризаевни озодликка чи-

қардик. У қотил эмас. Сиз ҳам қўрқманг. Отангиз йигирма иккинчи йилда жиноят қилган бўлса-да, сизни айбламаймиз. Отанинг гуноҳига фарзанд жавоб бермайди. Тўғриси айтинг: Жаҳонгир Муҳаммадризаев шахсан сизга ким бўлади? Амакими ё отами?

Йўлчивой батамом гангиди: рўбарўсидаги одамми ё шайтонми? Ҳамма нарсани била туриб нечун чўғ устига ялангоёқ ҳайдайди, куйган юракни баттар куйдиради? Йўлчивой бу саволга тўғридан-тўғри жавоб қайтара олмас эди.

— Ҳа, биламан, — деди Солиҳов ғолиб одамнинг овози билан, — Жаҳонгир Муҳаммадризаев сизнинг отангиз. Буни сиздан балки яширишгандир. Бу ерга қайтиб келишни, ўлди деб ўйлаган одамлари билан учрашишни ўйлашмагандир. Ёпиғлиқ қозон ёпиғлигича қолади, деб умид қилишгандир. Булар мени қизиқтирмайди. Мен бир нарсани билишим керак: ака-ука орасида нима гап ўтган? Жаҳонгир Муҳаммадризаев ўттиз уч йил қасос умидида яшаган. Пешонасидаги ёзувни биласизми? «Алқасосу минал Ҳақ» деган. Кимдан қасос олмоқчи бўлган? Буни онангиз билишлари керак.

— Аям билмайдилар. Кеча гаплашганмиз. Эркаклар аёлларига ҳамма гапни айтавермайдилар. Дадам... Ҳа, дадам, мен кечолмайман у одамдан. Аямга уйланмаганларида ҳам «ота» дердим... Дадам... ўшанда укалари билан масжидга чиқиб кетган эканлар. Аввалги хотинлари кириб аямга «Тез нарсаларингизни йиғиштиринг, хорижга ўтиб кетамиз», дебдилар. Анчадан кейин дадам ёлғиз қайтиб, «Жаҳонгир бир юмушни бажариб изимиздан етади», деб икки аёлни эргаштириб кетибдилар. Довонга боришганда «Жаҳонгирни қизиллар тутиб, калтаклаб ўлдиришди», деган хабар етган. Бўлган гап шу.

— Қотиллик юз берган куни нима деб кетган эдилар?

— Айтганман-ку?... Биродаримни йўқлайман, деганлар. Ўттиз йил кўришишмаган экан. Кимлигини айтмаганлар. Лекин... ўша куни бошқачароқ эдилар.

— Бир ўзалри кетдиларми?

— Ҳа.

— У ёққа боришларини ким биларди? Танишлари, ўртоқлари эшитишмаганмиди?

— Эшитишмагандир.

— Кейинги пайтда уйингизга ким кўпроқ келарди?

— Эътибор бермаганман. Эшигимиз ҳамиша очиқ, дастурхонимиз тузоғлик бўлган. Меҳмондан қочмас эдик.

— Ҳарҳолда, дадангизнинг яқинларини эсланг. Исмини, касбини, турар жойини айтинг.

— Рафқат охун, Талъат охун... ошхонада ишлашди. Кўкчада туришди. Мидхат ака дорихонада хизмат қилади, уйлари Себзорда. Муродилла ака дўхтирлар, битта маҳалладамиз.

— Янглишмасам... қўшни бўлганлари учун кўпроқ шу Муродилла акангиз кириб турган бўлсалар керак?

— Ҳа, у киши табиблар, қўллари енгил. Нима бўлса, шу кишига чопамиз.

— Қашқарда ҳам яқин бўлганмилар?

— Ҳа, бирга келганмиз.

Майор Солиҳов «Бугунча шу ҳам етар, сиз билан яна суҳбатлашамиз», деб Йўлчивойга рухсат берди. Йўлчивой чиқаётганида Жаҳонгир ётган касалхонани маълум қилди. Сўнг капитан Рамазоновни йўқлади.

— Энди чиқиб кетмоқчийдим. Комлев келибди. Муҳаммадризаев билан учраштирай.

— Касалхонага кузатиб қўйинг, аммо ўзингиз кирманг. Холи гаплашишсин, — деди Солиҳов. — Уларнинг суҳбати бизга фойда бермайди. Бугун бошқа янгиликлар тасдиқланди. — Солиҳов Йўлчивой билан бўлган суҳбатни баён қилди. — Ака-укани Дайдидараг бошлаган сабабни йигирма иккинчи йилдан, қишлоққа ўт қўйилган кундан излаш керак. Аёлларни олиб кетгани Оламгир келган. Жаҳонгир-чи? У қаерда эди? Нима учун кетолмай қолди? Уни калтаклашганини кўришган. Демак, қочаётганларнинг бир гуруҳи ҳали қишлоқда бўлган. Улар Жаҳонгирни қутқаришга ҳаркат қилишмаган.

— Балки атайин тузоқ қўйишгандир? — деди Рамазонов. — Одамлар Жаҳонгир билан овора бўлиб туришганда улар узоқроққа бориб олишади. Жаҳонгирни айбдор деб ушлашса, бошқаларни қидиришмайди. Балки ота меросга бутунлай эгалик қилиш учун Оламгирнинг ўзи фитна уюштиргандир.

— Гумонингизда жон бор. Лекин қотиллик нима сабабдан Дайдидарада юз берди? Учинчи одам тасодифан келиб қолганми ё ака-уканинг орасидаги гапдан хабардор бўлганми? Сиз Комлевни кузатиб қўйгач,

манави одамлар билан қизиқиб кўринг, — Солиҳов шундай деб Йўлчивой айтган одамларнинг рўйхатини берди. — Суратларини олинг. Эрта-индин яна Қирқ-белга чиқиб келаман.

Рамазонов рўйхатни олиб хонасига қайтди. Тегишли бўлинма билан боғлангач, Комлев билан учрашишга ошиқди. Бир қаватли меҳмонхона эшиги олдида Сергей Комлев кексалигига қарамай қаддини тик сақлаган аёл билан турарди.

— Танишинг, азизим, — деди Комлев Рамазоновга, — Зинаида Зиновьевна. Бу кишининг матонатларига ҳатто декабрчиларнинг хотинлари ҳам қойил қолган бўлишарди.

— Серёжа, бас қил, — деди аёл.

— Мендай нотавонни шунча йиллар садоқат билан кутган хотинимни мақташга ҳаққим борми ё йўқми? Зинаида Жаҳонгирни кўп эшитган, аммо кўрмаган эди. Шу баҳонада келди. Аслида эса... сизлардан хавотирда.

— Серёжа, бас қил, — деди аёл, бу сафар қатъийроқ оҳангда.

— Зина, бу ўртоқ улардан эмас. Урушдан қайтиб бу хизматга ўтибди. Бу ўртоқнинг кўзлари уларникига ўхшамайди. Кўзларига бир қара, Зина.

Аёл эрининг айтганини қилиб, Рамазоновга тик қаради. Шунда Рамазонов унинг кўзларида маъюслик кўланкасини сизди. Бир пайтлар чиройли бўлган, кулиб турган кўзларда энди шодлик учқунлари сўнган. Айрилиқ йиллари ҳар қандай учқунни сўндиришга қодир. Рамазонов урушдан қайтган куни хотинининг кўзларига қараб буни англаган. Эрининг аждаҳо оғзидан тирик қайтишига бир ишониб, бир ишонмай тўрт йил кутган хотин кўзларига маъюслик умрбод парда ташлагандай эди. Хотини ҳозир кулиб, яйраб, яшнаса ҳам кўзида учқун сезилмайди. Айрилиқ бу аёл қаддини буколмабди, бироқ кўзидаги чўғни ўчира олибди...

— Демак, мен ошнам билан нима ҳақда гаплашишим керак? — деди Комлев.

— Истаганингизча гаплашинг. Мен сизларни шифохонага кузатиб қўяману қайтаман. У ўзини қотил қилиб кўрсатмоқчи эди. Қўлимиздаги далиллар унинг бу даъвосини рад этади. Биз баҳонада эски ошналарни учраштириб қўйяпмиз. Сиздан илтимосим, лозим

топсангиз, гап орсидан хотини билан ўғли тирик эканини айтиб қўйинг.

— Рост гапми шу ахир?

— Ҳа, рост.

— Зина, эшитяпсанми? Улар бизни шунчаки учраштиришяпти. Биз шунчаки бир гапни айтиб қўйишимиз керак. Кел ўзимизни гўлликка солиб, ишонайлик бу ўртоққа. Булар ишларини зимдан қиллаверешсин. Қани, кетдик.

— Сергей Васильевич, — деди Рамазонов кета туриб, — сизга бир саволим бор?

— Зина, бекор келмабмиз, ҳарҳолда саволлари бор экан. Сўранг, азизим.

— Рақибларингизни янча олдингизми?

— О, милиция бу томонга ҳам қизиқадими? Рақибларим, азизим, осонгина жон берадиган тоифа эмас. Уларнинг бошига гурзи билан бир урсангиз ерга кириб кетади, янчиб ташладим, деб ўйлайсиз. Лекин орадан сал ўтмай қарасангиз, яна яшнаб турибди-да! Улар чопса-чопилмайдиган, ўтда ёнмайдиган бандалар. Ҳа, Худонинг севган бандалари. Улар ўттиз еттида омон қолишди, урушга боришмади, урушдан кейин ҳам мўйловнинг қаҳрига учрашмади. Қалай, буларни энди янчиб бўлармикин?

— Ўзингиз янчаман, деганингизга сўрадим-да.

— Янчиш — менинг истагим. Ўлмас Кашчейни эшитганмисиз? Ҳа, балли, унинг жони қутичада сақланади. Қутича эса узоқ бир оролда. Буларнинг жони ҳам қутичада, қутича эса ҳомийларнинг пўлат сандиғида. Ҳомийлари эса қаерда туришини биласиз. Ҳомийлар янчилмагунча буларни бирнима қилиб бўлмайди. Азизим, эълон қилинган эркинликларни у ҳомийлар бўғишга қодирлар. Лекин бир кунмас бир кун янчиладилар, бунга ишонаман!

Комлев вақти адо бўлиб қолишидан қўрққандек тез гапирарди. Хотини бир неча марта «бас қил», дейишига қарамай, фикрини тўла баён қилмагунча гапдан тўхтамади.

Рамазонов шифохонага кириб, навбатчига ўзини таништиргач, мақсадини билдирди, Комлевни таништирди-да, хайрлашиб изига қайтди.

Қамоқхона шифохонасидан чиқарилиб бу ерга келиб қолгандан, врачларнинг меҳрибонлигидан ажабланиб ётган Жаҳонгир остонада таниш чехрани кўриб,

аввал кўзларига ишонмади. Қаддини кўтараётганда Комлев тез-тез юриб келиб, уни елкасидан ушлади:

— Қимирлама, азизим, қимирлама, аҳволингни айтишди. Буни қара, жонимиз қаттиқ экан, ўлмай юриб, охири кўришдик-а! Зина, киравер. Ана, кеннойингни олиб келдим. Ўшанда таништиришга улгурмовдим.

Аёл жилмайиб, бош ирғаб саломлашди.

— Мен бугун сен билан кўп гаплашмайман. Шаҳарда беш-ўн кун бўламиз, олдинга яна келамиз, обдан суҳбатлашамиз.

— Сизни бу ерга милисадагилар олиб келишдимми?

— Ҳа. Бунинг нимасига ажабланасан?

— Сўрашса айтинг, қаҳри қаттиқ эди, одам ўлдиришдан тоймас эди, денг. Музликларда ҳеч кимга билдирмасдан уч-тўрттасини гумдон қилган, денг.

— Бекор айтибсан! — Комлев ўрнидан шарт туриб кетди. — Бекор айтибсан, эшитдингми?!

— Ўша одамни ўлдирганимга улар ишонишлари керак. Ҳамма ишониши керак. Шунда кўзим очиқ кетмайди.

— Бекор айтибсан! — деди яна Комлев. — Шунча йил бировлар тақаган айб билан умримиз совуриди. Ҳеч бўлмаса, биров чақирган ажал билан кетмайлик. Одамлардек яшаш насиб этмади, одамлардек ўлайлик! — Комлев бирдан жимиб унга савол назари билан тикилиб қолди. — Менга қара, сенга айтишмадимми?

— Нимани?

— Аввало сенинг даъволаринг ўтмабди. Қотилнинг изига тушишганга ўхшайди. Кейин... хотининг билан болангдан хабар бормиш шекилли?

Бу гапни эшитиб, Жаҳонгир кўзларини чирт юмиб олди. Инграб юбормаслик учун лабларини қимтиди. Комлев «нима қиламиз?» деган маънода хотинига қаради. Аёл секин бурилиб, эшик томон юрди.

— Ўзингни бос, Жаҳон, бир кун бўлса ҳам яхши куннинг тоза ҳавосидан нафас олишимиз шарт. Бунга ҳаққимиз бор. «Алқасосу минал Ҳақ»ингни унут. Мен ўғлингни топиб, гаплашаман.

Бу гапдан кейин Жаҳонгир ўзини тутолмай йиғлаб юборди.

— Керак эмас... Керак эмас... Истамайман кўришни... Мен... гуноҳқорман...

— Бекор айтибсан! Гуноҳқор эмассан! Ўзингни қийнама, мен кетдим. Қариганим сайин ишим кўпаяпти.

Комлев шундай деб биродарининг юзини силаб қўйгач, ўрнидан турди. Жаҳонгирнинг мижжаларидан ёш сизиб чиққанини кўриб бош чайқаб қўйди-да, остонада пайдо бўлган врачга миннатдорлик билдириб, даҳлизга ўтди.

Жаҳонгир билак томирига санчилган эм игнасига ҳам парво қилмади. Дўхтирнинг гапларини ҳам эшитмади ҳисоб. Унинг кўз олдида милисаҳонада фарзандлари исмини айтаётган йигит яна гавдаланди. «Жаҳонгир...» деган овоз акс-садо бериб жаранглайверди. «Ўша менинг ўғлимми?» деган савол мингинчи (балки ўн мингинчи) марта хаёлини забт этди. Тушларига кирувчи дўмбоқча шундай норғул йигитга айланганми? У ўзи билмаган ҳолда бува бўлганми? «Бувамишман мен... боламни бир марта бағримга босмасам, набираларимни кўрмасам... Шундай кунни орзу қилиб эдимми? Акам нима учун яширдилар буни мендан. Қўрқдиларми? Тўғрисини айтсалар гуноҳларидан кечиб юборар эдим-ку?...» Бу фикр мударрис — Низом қоровулнинг васиятини эслатди: «Оллоҳнинг васлига етмоқ истасангиз қаршингизда гуноҳга ботганларнинг гуноҳидан кечинг. Зинҳор кек сақламанг. Узоқ вақт кек сақлаб, авф этмай келганингиз учун гуноҳқордан аввал узр сўранг, сўнгра гуноҳидан ўтинг...» Жаҳонгир бу васиятни тўла амалга оширолмаслигини биларди. Тўғри, у кўп одамнинг гуноҳидан ўтди. Аммо бир кишини — акасини авф эта олмасди. Орада ота руҳини қўйиб ичилган қасам бор эди. У қасамга хиёнат қила олмас эди. Ўшанда буни мударрисга айта олмади. Айтса мударрис — Низом қоровул балки бошқа фатво топармиди...

Жаҳонгир хотини, ўғли билан учрашувни йиллаб орзу қилган, қўмсаган эди. Энди, юраги алдамагани аниқ бўлгач, бу учрашувдан кўрқа бошлади. «Энди нима бўлади?» Онги шу саволга жавоб топишга ожиз эди. Зоҳиран осон туюлган бу савол эса тегирмон тоши бўлиб аъзои баданларини эзарди. Шу хаёллар билан андармон бўлиб, Дайдидарадаги фожиа ҳам бироз хира парда ортига ўтди. Дайдидарани эслаганида ҳатто «гапимдан тонсаммикин», деган фикр ҳам уйғонди. Бироқ, «Энди гапингга ким ишонарди. Қотилни топишолмай, ноилож, ишингни судга оширишади. Суднинг ҳукми эса аниқ», деган хулоса бу фикрни синдирди.

Жаҳонгир бири туғилиб, бири ўлаётган фикрлар тўрида ўралиб ётганида Комлевнинг овозини эшитиб, кўзини очди. Уч-тўрт кун кейин келаман, деган одам эртасигаёқ пайдо бўлибди. Қўлида қовоз халта.

— Қалай, омонмисан? — деди у курсига ўтириб. — Кеча Зинадан балога қолдим. Касал кўргани қуруқ бордик, деб менга дашном берди. Бугун бозорга кирдим. Боғбонларга балли-е, манави узумни кўр! Асраганини қара, — у шундай деб халтадан бир бош ҳусайни узум чиқарди. — Узуммас, олтин-ку! Оғзингни оч, — у шундай деб узум донасини узиб, Жаҳонгирнинг оғзига солди. — Манави нокни кўр! Қандай сақлашадди, ҳайронман.

Комлев олиб келган нарсаларини мақтаб бўлгач, бошқа гапга ўтди.

— Барвақт туриб сен ўқиган мадрасага бордим. Мударрисингнинг қоровулхонаси йўқ, мадраса ямоқчиларнинг артели бўлибди.

— Биламан, — деди Жаҳонгир.

— Буни-ку, биласан, лекин уларга ямоқчи зарурроқми ё илм, буни билмайсан! Ўша ерда туриб сўнги учрашувимизни эсладим. У ёқда ҳам ёдимга келарди. Мударрисинг буюк одам эди. Афсус... мен у билан бир ойгина ҳамсуҳбат бўлганимда эди... Қанча билимларни ўзи билан олиб кетди-я! У оламдан ўтганида қаерда эдинг?

— Ёнларида эдим, қўлимда жон бердилар.

— Ўлиб қутулибди бечора. Бўлмаса изимга тушганлар уни ҳам тортишарди.

— Келишган эди. Жон талвасасида ётганларини кўриб, кутиб туришди. Ярим тунда узилдилар, мени тонгда олиб кетишди. Ўзим ювиб-тарагунимча индашмади, шунисига шукр дедим.

— Мен терговдаги гапларингни биламан, мударрис билан суҳбатларимизни айтмабсан. Айтиб, мени ёмонлаб чиқиб кетсанг ҳам бўларди. Чунки менинг тақдирим сенинг гапингсиз ҳал қилинган эди.

— Сиз... ўйлаб гапиряпсизми? Қўлингдан қотиллик келмайди, дейсиз-у, хоинлик қилишимга ишонасизми?

— Мен ундай деганим йўқ. Хаёлимга шунақа гап келса, бу ерда ўтирмасдим, мени биласан. Сен ўшанда қоровулхонадаги китобларни нима қилгансан?

— Олиб кетишган.

— Э-эҳ! — Комлев шундай деб қўл силтади. — Орасида нодир нусха китоблар бор эди-я! Одамлардан кўрқишар экан, қафасга солишди. Китобларда нима гуноҳ? Балки энг сўнги нусхадаги нодир китобларни ҳам йўқ қилишгандир? Бу нима деган гап, биласанми? Билмайсан! Бу тарихдаги йиллар ўтда қовжиради, демак! Қовжираган йилларни ҳеч ким тиклай олмайди!

Комлев каравотда хаста одам ётганини унутиб, ёниб гапирарди. Мадрасада ямоқчиларни кўриб уйғонган нафрати энди авжга чиққан эди.

— Амир Темур айрим элларни босган, тўғри. У шоҳ эди, шунга мажбур эди, элини маъмур қилмоғи лозим эди. Дунёдаги ҳамма шоҳлар босган, талаган. Лекин.. ана шу лекинга эътибор бер: лекин у буюк маданиятга пойдевор қўйиб кетган. Бошқа шоҳларда бундай ёдгорлик йўқ. Хўш, нима учун ундан юз ўғиримиз керак? Хўш, нима учун у ҳақдаги китобларни ёқишимиз ё ерга кўмишимиз керак? Жавоб бер!

— Буни улардан сўранг.

— Мен сени, азизим, қотилликда ҳам, хоинликда ҳам айбламайман. Аммо лоқайдликда айблайман! Ҳа, бунга ҳаққим бор. Сен билиб қўй: лоқайдлик — қотилликдан ҳам, хоинликдан ҳам ёмон. Сен ва сенга ўхшаганларнинг лоқайдлиги туфайли тарих кулга ботиб ётибди.

Комлев овозини баралла қўйиб гапираётгани учун дўхтир кириб томоқ қириб қўйди. Комлев чегарадан чиққанини билиб, енгил йўталиб олди-да:

— Бир олам ишим бор, мен кетдим, — деб ўрнидан турди.

Жаҳонгирнинг назарида Комлев шамолдай кириб, шамолдай чиқди-ю, ундаги осойишта хотиралар ғуборини кўтарди.

— Ўтгиз етгинчи йилнинг кузагида Григорич Жаҳонгирнинг йўлга отланганини кўриб:

— Бу йилча бормаганинг маъқулми, ёмон гапларни кўп эшитяпмиз, — деди.

Бу ёмон гапларни Жаҳонгир ҳам эшитарди. Немис жосуслари, халқ душманлари ҳақидаги хабарлар етиб бормаган жой йўқ эди. «Жосусларга менинг нима алоқам бор?» деб ўйлади Жаҳонгир чолнинг гапидан ажабланиб.

Юртига эсон-омон етиб келди. Қишлоғида, Даминикида бир кеча тунади. Қариллик кучдан қолдирган

мударрисни йўқлади. Унинг аҳволини кўриб, «шу ерда қишласаммикин», деб ҳам ўйлади. Мударрис — Низом қоровул белорус чолнинг гапини айтди: «Четроқда юрганингиз маъқул». Устози билан хайрлашиб бекатга чиқдию Комлевни учратиб қолди. Илмий кенгашга келган қадрдонини ташлаб кетолмади. Изига қайтди. Кечқурун мударриснинг қоровулхонасида тонготар гурунг қилдилар. Комлев эртаси оқшом яна келмоқчи эди, дараги бўлмади. Ўша кеч мударриснинг аҳволи оғирлашди...

Комлевнинг изидан одам тушганини, қоровулхонадан чиқиб бораётганда ҳибсга олинганини Жаҳонгир кейинроқ, сўроқ пайтида фаҳмлади. «Шу одам ўзбеки деб қайғуряпти, унга жабр бўлмасин», деб сўроқни чалғитмоқчи эди, бу билан айб тўрига ўзи чирмаб ташланганини сезмай қолди.

11. ОЛОВНИ КИМ ЎЧИРАДИ?

Комлевнинг ташифидан кейин Жаҳонгир хотирасида уйғонган воқеалар, хусусан шоир ва олим йигитларнинг аянчли тақдирлари ҳақида ҳикоя.

Биринчи сафар қамалганида «бу ҳам одам-ку, яна бекорга жабр чекмасин», дебми, ҳарҳолда уч-тўрт кун сўроқ қилишган эди. Гувоҳларнинг билиб-билмай айтган сўзларини ҳам эшитишган эди. Ҳукми эса эл олдида ўқишган эди. Бу сафар пачакилашиб ўтиришмади. Масала биринчи сўроқдаёқ ҳал бўлди. Жаҳонгир «халқ душмани» билан ошна эканини, шу ошначилиги туфайли қамоқда ўтириши лозимлигини билди. Лекин қанча ўйламасин, Комлевнинг қайси халққа — рус халқигами ё ўзбек халқига душман эканини фарқлай олмади. Қолаверса, ўзининг эгри фикрли унсур эканини ҳам шу сўроқда билди. Лекин қайси фикрлари тўғри, қайси бирлари эгри — улар тушунтириб ўтиришмади. Жаҳонгирга биров «Қамоқхонада ётишга жой йўқ», деса ишонмаган бўларди. Ўз кўзи билан кўриб «Ё, алҳазар», деб донг қотди. «Буларнинг барчаси унсурми, барчаси бойларнинг фарзандларими?» деб ўйлади. Қамоқхона эшиги шарақлаб очилиб-ёпи-

либ турарди: биров киради, бировни олиб чиқиб кетадилар. У кейинги сўроқда айтадиганини ўйлаб, пиши-тиб ўтирганида, ярим тунда чақирдилар. Лекин уни сўроқ қилмадилар, ҳукми ўқиб эшиттирдилар. Ўн чоғли кишини ўша тундаёқ темир панжарали вагонга босиб жўнатдилар.

Жаҳонгир аввалига нохуш туш кўраётгандек бўлди: ўн беш йил аввалги вагон, ўн беш йил аввалги таниш ҳид... Фақат одамлар бошқа. Йигирма иккинчи йилда вагон лиқ тўла эмасди. Унда одамлар баралла сўкина-верар эди. Соқчилар катталарнинг оналарини «ширин сўз» билан тез-тез эслаб туришарди. Бу сафар вагон одамга тўла, лекин ҳеч ким йўқдай. Худди йигирма иккинчи йилдаги вагонга асов отлар қамалгану буни-сига ювош қўйлар босилгандай. Аввалгисида ўзбеклар кам эди. Бунисида асосан ўзбеклар...

Поезд илгарилаб боргани сайин Жаҳонгирнинг эти увишади. «Яна ўша муз ўлкага бораманми, Худо бир марта омон қайтарди, энди-чи? Зокирхўжа сингари муз қабрга тушаманми?» деган хаёл юрагини кеми-рарди.

Бир бекатда поезд анча вақт тўхтаб қолди. Қоронғи тушганда вагон эшиги ғаддир-ғулдир қилиб очилди. «Етиб келдик шекилли», деб ўйлади Жаҳонгир. Бошқалар ҳам шу фикрга келиб, ҳамма буйруқни кутмаёқ ўрнидан турди. Офицер қўлидаги рўйхатни қўлчи-роқ ёруғига тутиб, ўнта одамни чақирди. Номи чиққанлар вагондан пастга сакраб тушиб, ўзларини бир онда соқчилар қуршовида кўришди. Уларни олиб кетишгач, бошқалар «бизни ҳам чақирармикин», деган ўйда қотиб тураверишди. Вагон эшиги ёпилмади, уларни чақариш-мади. Офицер қўлидаги рўйхатни чўнтагига солиб ниманидир кутиб қаққайиб тураверди.

Кутиш жонга тегдими, вагондаги дадилроқ бир йигит офицерга қараб деди:

— Ўртоқ, қаерга келдик?

Офицер жавоб бермади.

— Ҳой, ўртоқ, қаерга келдик, деб сўраяпман?

— Мен сенга ўртоқ эмасман, жим бўл, гапириш мумкин эмас.

— «Ўртоқ», деб бўлмаса, «жаноб», деб бўлмаса, «тақсир», деб бўлмаса... Менга қаранг... бизни қачон тушунасизлар, ахир битга ем бўлиб кетдик-ку?

— Баттар бўларинг! Овозингни ўчир! — деди офицер ғазаб билан.

— Бизни халқ душмани деяпсиз, — деди йигит офицернинг дағдағасини эшитмагандай, — унда битлар нима бўлади? Бизнинг қонимизни сўриб улар ҳам душманга айланиб қолади-ку? Уларни қандай ушлаб, қаерга қамайсизлар?

Асаблари таранг тортилиб турган маҳбуслар бу гапдан кула бошладилар. Бу кулгида шодликдан асар ҳам йўқ, балки захар зоҳир эди. Аччиқ, аянчли кулги офицернинг бадан-баданига санчилиб, вагонга яқинлашди.

— Қани, битлиқи, бу ёққа туш-чи! — деб дағдаға қилди.

Гапирган йигит ўзини вагон ичкарасига олди. Айтилган пичинг гапдан сўнг бошланган кулгининг адоғи йўқдай эди. Маҳбуслар худди келишиб олишгандай, офицерга қараб кулар эдилар. Уларнинг бундан бўлак чоралари йўқ: бу шароитда ё кулишлари, ё йиғлашлари, ё нафратларини ичларига ютиб тақдир ўйинига бўйин беришлари мумкин. Гапиришга қўрқадилар. Тиш ҳатлаган биргина ножўя сўз уларни қамоққа тикди. Иккинчи ножўя сўз гўрга тиқиши аниқлигини биладилар. Шу учун тиллари тиш ҳатламайди. Ҳозир бутун ғазабларини шу зўраки кулги билан изҳор этардилар. Офицер дўқ-пўписа билан иш битиролмаслигини билгач, соқчиларга «эшикни ёп!» деб буюрди. Баҳайбат эшик яна ғалдир-ғулдир билан урилиб ёпилди. Шу билан кулги ҳам ўчди. Дам ўтмай эшик яна очилди. Бу сафар офицер ёнида ўн бешга яқин маҳбус турар эди. Офицер рўйхатни яна қўлчиरोқ ёруғига тутиб маҳбусларни номма-нон чақирди. Шу зайлда пастдаги маҳбуслар бир-бир вагонга чиқа бошладилар.

Поезд яна икки жойда тўхтаб, маҳбуслар «айирбош қилиндилар». Учинчи тўхтаганда барчани туширдилар. Ўрмон ёқасидаги яланглиқда, қор устида, изғирин қуршовида узоқ туриб қолдилар. Қайта-қайта текширувдан ўтишгач, турнақатор тизилиб, ўрмон оралаб юрдилар. Бир зум тўхтаб, нафас ростлашга ҳам имкон бермадилар. Маҳбусларнинг ҳам, соқчиларнинг ҳам силласи қуриб, адойи тамом бўлишса-да, тўхташга руҳсат берилмади. Ниҳоят, шом қоронғусида ўрмон бағридан қутулиб чиқишди. Чиқишди-ю, яланглиқда жин-

нилиги тутиб, бевошлик қилаётган шамолга йўлиқишди. Бир чақирим нарида уйлар қорайиб турарди. Уйлар атрофида қаққайган ёғоч миноралар бу ер одам яшайдиган қишлоқ эмас, балки қамоқхона эканидан далолат берар эди. Кун бўйи ўрмон оралаб юрганлари ҳолва экан, яланглиқда, изғирин ҳукмида бир чақирим йўл босгунларича тамоман ҳолдан тойдилар. Айрим нимжонроқ маҳбуслар тиконли симдеворларга етиб боролмай йиқилдилар. Жаҳонгирнинг олдида чайқалиб бораётган маҳбус ҳам худди ўроқ билан ўрилгандай юзтубан тушди. Жаҳонгир ёнидаги йигит билан уни кўтариб, қўлтиғига кирди-да, юзларидаги қорни сидириб туширди.

Маҳбуслар рўйхат бўйича ёғоч уйларга бўлингунларича яна аллақанча фурсат ўтди. Жаҳонгир йиқилган йигитнинг юзларини қор билан ишқалади. Йигит аввалига оғриқни сезмади, сўнг ожиз ингради. Юзларига сал жон кирди.

Жаҳонгир сафда ёнма-ён келаётган одамлар билан бир уйга тушди. Йиқилиб қолган йигитни печга яқинроқ ёғоч қаравотга ётқизишди. Печь ёқилмаган эди, шундай бўлса-да, изғириндан қутулган маҳбусларга уй ичи жонга роҳат берувчи иссиқдай туюлди. Жаҳонгир йигитнинг қўл-оёқларини ишқалаётганда соқчи кириб уни чақирди. Хонадагилар ҳам, Жаҳонгирнинг ўзи ҳам бундан ажабланишди. Соқчи уни дарвоза ёнидаги кичикроқ уйга бошлаб борди. Уй ичи ниҳоятда иссиқ, чўян печь устидаги чойнақда сув қайнаб турарди.

— Муҳаммадризоев сенмисан? — деди офицер унга синовчан тикилиб.

— Менман, — деди Жаҳонгир.

— Нимага қамалганингни биласанми?

— Билмайман.

— Халқ душманларига ҳомийлик қилгансан. Ўзинг ҳам давлатга қарши ишлар билан шуғуллангансан.

— Мен ҳалол хизматим билан кун кўрганман, сиёсатга аралашмаганман.

— Гапни бас қил! — деди офицер столи шাপатилаб. — Бу ердан эсон-омон чиқиш ўзингга боғлиқ. Биз сенга ишонч билдирмоқчимиз. Ишончимизни оқласанг барвақтроқ қутулиб кетишинг ҳам мумкин. Сен унсур эмассан. Адашгансан. Адашганлар тавба қилса, тўғри йўлга тушса — халқ кечиради. Сен шу марҳаматга

эришишинг керак. Сени биз тўртинчи баракка оқсоқол қилиб тайинлаймиз. Одамларга қарайсан, вақтида ишга олиб чиқасан, лўттибозликка йўл қўймайсан, айёрларни жазолайсан. Агар бирортаси қочмоқчи бўлганини сезсанг, дарров бизга маълум қиласан. Атрофингдаги сиёсатчилар дарров бирон ташкилот тузишга ҳаракат қилишади. Уларни ҳам кузатасан, маъқулми?

Жаҳонгир таклиф этилаётган ишнинг нималигини яхши билади. Турмадаги оқсоқол — барчанинг нафратига қолиб яшайдиган одам. Қорни бошқалардан кўра тўқроқ, тирик қолиш имконини ҳам бошқалардан кўра кўпроғу, лекин ҳар куни юзлаб кўзларнинг нафрат билан боқишига чидаб яшаш мумкинми? Жаҳонгир ҳозир ўша нигоҳларни кўриб тургандай эди.

— Бу ишни эплай олмайман. Эл қатори ишлаганим маъқул. Жосуслик қилиш қўлимдан келмайди, бизнинг уруғдан хоин чиқмаган, — деди у дангал.

Офицер ундан бу даражадаги дадилликни кутмаган эди.

— Сен ҳали буни хоинлик деб тушунасанми? — у ўрнидан туриб Жаҳонгирга яқинлашди-да, ғазаб билан тикилди. — Уруғиндан хоин чиқмаганми? — У шундай деб Жаҳонгирнинг қорнига мушт урди. Жаҳонгир қутилмаган зарбдан букчайди. Яна мушт тушиб қолар ёки тепки ерман, деб ўйлаган эди, ҳартугур офицерга инсоф бердимми, бошқа урмади. Жойига бориб ўтирди.

— Феофанов! — деб бақирди ўтирган жойидан. Остонада Жаҳонгирни бошлаб келган соқчи пайдо бўлди. — Эрталабгача тиндирмасдан итдай ишлат. Бу ерда ишлаш қанақалигини билиб қўйсин.

Аскар йигит Жаҳонгирга ярим тунгача ўтин ёрдирди. Кейин соқчининг буйруғи билан Жаҳонгир бир қучоқ ўтинни олиб баракка қайтди. Ташқарида ишлаб қизигани учун Жаҳонгирга уй совуқ туюлди. Аскар йигитдан гугурт олиб печни ёқди. Ҳўл ўтин тутай-тутай охири ёнди. Йўлда йиқилган йигит букчайиб ётиб, бетўхтов йўталарди. Унинг ёнида ётган йигит бошини кўтариб, Жаҳонгирга қаради:

— Нимага чақирдишибди?

— Ўтин ёрдиргани, — деди Жаҳонгир гапни қисқа қилиб.

— Айтгингиз келмаса, айтманг, лекин ёлғон гапир-

манг. Биз бу бадбахт ерларга ёлғон туфайли келдик. Ўзимиз ҳам ёлғонга суяниб яшасак... ўлганимиз яхши...

Йигитнинг овози титради. Жаҳонгир унга қаради: қоронғида унинг кўзлари кўринмади.

— Ўтин ёрганим ёлғон эмас, рост. Бошлиқ шу уйга оқсоқол бўласан девди, уруғимиздан хоин чиқмаган, деб балага қолдим.

— Оқсоқолликка нима учун сизни танлашибди?

— Билмадим... Ҳарҳолда мен аввал ўтирганман. Шуни ҳисобга олишгандир.

— Нимага қамалгансиз?

— Мени қамашаётганда ҳам бунчалик кўп савол сўрашмаган.

Йигит ўрнидан туриб печга ўтин қалаётган Жаҳонгирнинг ёнига келиб, чўнқайиб ўтирди.

— Айтнинг, қаерликсиз, отангиз ким эди, балки танирман?

— Қирқбел деган қишлоқданман, отамнинг исми Муҳаммадризо.

— Муҳаммадризо? Сиз Шайхотадаги Тўхтасин қосибни эшитганмисиз?

— Ҳа.

— Мен ўша Тўхтасин қосибнинг ўғиллариман. Дадангиз бизни келганлар. Ўшанда ёш бола бўлсам ҳам эсимда: калта соқол, бақувват киши эдилар.

— Сизни нимага қамашди?

— Э, ака, пешона шўр экан-да. Мен Олмонияда ўқир эдим. Бир гуруҳ ёшлар «Хорижда илм олмай туриб миллатни уйғотиб бўлмайди», деб Берлин деган шаҳарга ўқишга бориб эдик. Сафимизда қизлар ҳам бор эди. Ўқиб, таҳсилни тугатар чоғимизда тўсатдан юртга чақирдилар. Олий мактабларга ишга қўйдилар. Кейин... битта-битта тердилар. Мен бешинчисиман. Бизнинг ишимиз чатоқ, ака. Немис жосуси, деб айб қўйишган. Отилмай қолганимга шукр қилиб эдим. Бу дўзахдан қутулишимга кўзим етмай қоляпти.

— Бу ер дўзах эмас, — деди Жаҳонгир, — дўзахда ёнасиз. Бу ерда музлайсиз. Тирик қоламан, десангиз қимирлаб турунг.

— Сиз оқсоқолликка кўна қолинг.

— Нимага?

— Яхши одамга ўхшайсиз. Оталаримиз дўст эди, биз ҳам оға-ини бўлиб кетармиз.

— Исмингиз нима?

— Толибжон.

— Толибжон, иним, оқсоқол бўлсам ҳар куни бу ердагиларнинг минг-минг лаънати эшитиб яшайман. Сизларни ишлашга мажбурлайман, гапларингизни уларга етказиб, хоинлик қиламан.

— Сиз ундай қилманг-да, гўё уларга жон-дилдан хизматда бўлаверасиз-у, аслида бизларга қайишасиз.

— Йўқ, Толибжон иним, бунақа номардлик менга тўғри келмайди. Ҳозиргинада «Ёлғонга суяниб яшамайлик», деганингизда қувонган эдим, бу гапларингизга қойил эмасман.

— Ака, айбга буюрманг, сизни хафа қилиш ниятим йўқ эди. Менга эмас... ақалли манавига ўхшаган хасталарга кўмагингиз тегармиди, деб эдим.

Жаҳонгир жавоб қайтармади. Бир қараганда Толибжоннинг гапларида жон бор. Бир уй одамдан битта инсофсиз топилиб оқсоқол бўлиб олса, ҳамманинг шўри қурийдди. Жаҳонгир бу совуқ, бу меҳнат азобларидан кўрқмайди. Агар Худо бир хасталик ёки бир фалокат юбориб жонини олмаса, совуқ ёки меҳнат азоби билан омонатини ололмайди. Лекин бу бечораларга қийин. Эгилиб меҳнат қилмаган, китобдан бошқа нарсани билмайдиган бўлиб кўринган бу йигитлар бошига Зокирхўжанинг куни тушиши мумкин. «Ухламай, дам олмай буларнинг ишини қилишим мумкин, аммо иймонимни булғай олмайман», деб ўйлади Жаҳонгир.

Толибжон пешонасида ёзуви бор, юзи ҳамини тунд бу одамга тушуна олмади. Шунча кун бирга йўл юриб, одамга ўхшаб гаплашиб ўтирганини кўрмади. Ҳатто биринчи тўхташда офицерни мазах қилишганда ҳам у қулмади. Толибжон офицернинг дағдағасидан кўрқиб, ўзини ичкари олаётганида шу Жаҳонгирнинг панасига ўтган, гавдали бу одамнинг миқ этмай туришидан ажабланган эди. Ҳозирги гапидан яна бир карра таажжубланди. «Кўрқяптими? Нимадан кўрқяпти? Иймонининг булғанишиданми? Наҳот бу замонда иймонни ўйлайдиган одамлар қолган бўлса? Наҳот кўриниши каллакесарни эслатувчи бу одам иймон, виждон, номус деган тушунчаларни қадрласа? Бизни туҳмат чодирига ўраб берганларда зигирча номус, виждон, иймон борми эди? Биздан-ку, қутулдилар. Шу йигитлар, қизлар жувонмарг кетиш-

ди, деб юраклари ҳеч бўлмаса бир мартагина жижилладими экан? Худодан кечдилар, иймондан юз ўтирдилар, виждонга тупурдилар, номусни булғадилар... Шундай замонда бу одамнинг қамоқда ўтириб олиб, номусдан гапириши... Қизиқ... Мен ҳам ўзимни номусли дейман. Лекин мени оқсоқол қилиб таъинлашса... инкор эта олмасдим. Бу номуссизликка кирмайди. Номардларга қарши уларнинг ўз қуроллари билан курашиш керак!».

Толибжон шу қарорга келди, аммо фикрини очиқ айтмади.

Уларни тонг қоронғусида уйғотдилар. Жаҳонгир бошлиқ яна чақирармикин, деб ўйлади. Аммо уни йўқлашмади. Нонуштадан кейин лаби тиртиқ бир давонгирни оқсоқол деб таништиришди. Оқсоқол «туринглар!» деб қичқирди. Барча ўрнидан тургач, ҳиринглаб туриб деди:

— Қани, зиёливачча сафсатабозлар, бир тер тўқларинг-чи энди!

Бу гапни эшитиб Жаҳонгир беихтиёр Толибжонга қаради. «Ана кўрдингизми, кунимиз кимга қолди», дерди Толибжоннинг кўзлари. Туни билан йўталиб чиққан, озғин йигитнинг кўзида ҳам афсус бор эди.

Оқсоқолнинг буйруғи билан ташқарига чиқиб болта, арра олишди. Вазифа дарахт кесиш экан.

— Омадларинг бор экан, — деди Жаҳонгир йигитларга, — муз чопиб ер ўймаганларингга шукр қилаверинглар.

Озғин йигитни яна йўтал тутиб, букчайиб қолди. Томоғини қириб тупурган эди, қор қизарди. Жаҳонгир Толибжонга қараб бош чайқади-да, оқсоқол томон юрди.

— Қон тупуряпти, аҳволи чатоқ, — деди озғин йигитни кўрсатиб.

Оқсоқол қўл силтади:

— Ажали етса ўлади, етмаса ўлмайди, ишинг бўлмасин.

Жаҳонгир унга тушунтириш ортиқчилигини англаб, афсус билан изига қайтди. Озғин йигит юзини оқ қайинга қўйиб жим турарди. Маҳбуслар буйруқни икки қилмай ишга киришишгач, дастлабки дарахтлар қарсиллаб йиқилиб, қорни тўзита бошлаган эди.

— Исломхон иним, кечгача чиданг, баракка қайт-сак, бошлиққа кирамиз. Сизга енгилроқ иш беришади.

Озғин йигит — Исломхон юзини дарахтдан олиб, Жаҳонгирга қаради. Унинг кўзлари ёшланиб борар эди. Жаҳонгир «йигит ўз тақдирига куйиб кетяпти», деб ўйлади.

— Тақдирга тан бермай иложимиз йўқ. Бу кунлар ҳам ўтар-кетар, — деб тасалли бермоқчи бўлди.

— Тақдир дейсизми?.. — Исломхон шундай деб хўрсинди.

«Ким ўлар ҳолатга етса, ул билур жон қадрини» деганларидек, Исломхон озодлик қадрига қамоққа тушиб етган эди. Сассиқ вагонда кела келгунча эркинликни, бахтни, муҳаббатни улуглаб ёзган шеърларини эслаб, аввалига ўзидан ўзи уялди. Кейин ўзига нисбатан бўлган нафрати орта борди. Ҳозир кесилаётган дарахтларга қараб, юраги эзилди. Кокиллари тараб, маъюс турган оқ бадан келинчакни эслатувчи оқ қайин унинг кўзига гўзаллик рамзи бўлиб кўринди. Маҳбуслар унинг назарида дарахтга эмас, олам гўзаллигига болта урар эдилар, дарахт эмас, гўзаллик оқ уриб йиқиларди. Назарида озодликда одамлара бошига ҳам шундай кун тушган. Кесилган дарахтлар ўрнига ниҳол экилса ўрмон ўрни тўлар, аммо бевақт, ножўя қирқилган одамлар ўрни қачон тўларкин?

Исломхон йўлда кела туриб хаёлида туфилган сатрларни тилига кўчирди:

*Қўнма булбул, қўнма булбул,
Мозор тошига.
Налар келди, налар келди,
Юртим бошига...*

Пичирлаб айтилган бу сатрларни Жаҳонгир эшитди.

— Сиз... шоирмисиз, иним? — деди Жаҳонгир бироз ажабланиб. Исломхон унинг саволидаги бу таажжубни сезди.

— Ҳайрон бўляпсизми? — деди саволга савол билан.

— Шоирларни ҳам қамарлар, деб ўйламаган эдим. Қадимда хонлар дуруст мадҳ этмаган шоирларни жазолар эканлар. Мен шоирлар ҳаётидан йироқман, Ватандан ҳам йироқда эдим, балки адашгандирман. Ме-

нинг чамамда шоирлар мадҳ этишни ўрнига қўйишаётган эди.

— Мадҳ этардик... аммо дардимиз ичимизда эди. Чўлпондан айирдилар, Қодирийдан жудо қилдилар. Усмонни ҳайдаб кетдилар... Халққа ким қолди? Шайбонийхон замонида Муҳаммад Солиҳ деган нуктадон шоир «Бўлди танбалга ватан Фарғона, қилди Фарғонани танбалхона», деган экан. Юрт энди танбалхонага айландими? Ифвоҳона, туҳматхонага айландими?

— Нимага қаққайиб турибсанлар?! Ишларинг!

Лаби тиртиқ оқсоқолнинг бақириви Исломхонни хаёл дунёсидан қайтарди.

— Ишлаймиз, хўжайин, ишлаш учун келганимиз бу ерларга, — деди Исломхон маъюслик билан, кейин маҳзун жилмайди, — дарахт кесиш нима экан, оламни остин-устун қил, десангиз ҳам қайтмаймиз.

— Олам сенсиз ҳам остин-устун бўлади. Сен буюрилган ишни бажар.

Жаҳонгир оқсоқолни биллагидан ушлаб, четга тортди.

— Менга қара, оқсоқол, — деди у таҳдидли оҳангда, — мен сиёсатчилардан эмасман. Пачакилашиб ўтирмайман. Сибирнинг музликларидан тирик қайтган одамман. Сендан бешбаттарларни кўрганман. Бу йигит билан анависи, — у йиқилган дарахтни бутаётган Толибжонни кўрсатди, — менга тегишли одамлар, уларга осилма. Ҳар қанча гапинг бўлса, менга айтавер.

Оқсоқол бу гапга жавоб бераман, деб оғиз жуфтлади-ю, «Бунинг пешонасига бекор ёзилмагандир, кел, шу билан тескари бўлмай», деб фикридан қайтди.

— Мен дарахт кеса олмайман, — деди Исломхон Жаҳонгирга. — Отиб ташлашса ҳам кесмайман.

— Унда йиқилганларни бутанг. Мен Толибжон билан арра тортаман, — деди Жаҳонгир.

Толибжоннинг арра тортишга уқуви йўқ экан. Жаҳонгирни обдон ҳолдан тойдирди. Пешинда тузланган карам солиб пиширилган илиқ шўрва ҳам тотли туюлди. Кўзини бир нуқтага тикиб олган Исломхон эса тунука товоқни яримлатмади ҳам.

— Исломхон, кўп ўйламанг, қариб қоласиз, — деди Толибжон ҳазил оҳангида. — Ҳали биз бу ердан чиқиб уйланишимиз керак. Ўзимизни ўзимиз қаритсак, қайси қиз қарайди бизга.

Исломхон дўстига қараб жилмайди. Йигирма беш-

дан ошган қорақош йигит жилмайганида олам чах-чах уриб кулиши керак. Лекин маҳкум йигитнинг ҳозирги маҳзун жилмайишидан осмон янада тундлашгандек бўлди.

— Уйланиш дедингизми? Ҳа, уйланиш керак... Биз қутулиб чиқамиз. Лекин бизни кимлар кутиб олади? Мен шуни ўйлаяпман.

— Кимлар бўларди, ғаззола қизлар-да, а, Жаҳонгир ака? — деди Толибжон айёрона кўз қисиб.

Унинг саъй-ҳаракати зое кетди. Шоирнинг зада қалбига бу каби арзон ҳазил малҳам бўла олмас эди.

— Қизлар-ку, кутар, — деди Исломхон ўйчан, — лекин биз боргунга қадар боғлар қуриб, булбуллар қирилиб, қузғунлар булбул либосини кийиб олса-чи?

Толибжон Жаҳонгир билан кўз уриштириб олди. Жаҳонгир «уни ўз ҳолига қўйинг», деган маънода енгил бош ирғади. Исломхон буни англамай гапини давом эттирди.

— Машойихлар «Кучинг етар экан, оловни шу он ўчир, агар аланга олса, жаҳонни куйдиради. Душманани ўқ билан уришга қодир экансан, унинг камон керишига йўл қўйма», деганлар. Биз оловни ўчириш керак, деб ваъз айтди-у, ўчиришга уринмадик. Камонни душман қўлидан олиш лозим дедиг-у, олиб қўймадик. Оқибатда жаҳон куйди, камондан тинмай ўқлар отиляпти. Бу ерлардан эсон-омон қутулсак ҳам ёниб адо бўлган жаҳаннамга борамиз.

— Исломхон, сиз шоирсиз. Шоирлар фалсафага мойил бўладилар, — деди Толибжон жиддий оҳангда. — Аммо бу фалсафангиз менга маъқул эмас. Бизни нишонга айлантириб, ўз дўстларимиз қўлига камон бердилар. Бу камон отувчилар ҳозир озодалар, бахтиёрлар. Мен то бу ердан чиққунимча уларга омонлик тилайман. Сиз ҳам тиланг. Ҳаммамиз тилайлик. Чиқиб уларни соғ-омон кўрайлик. Мен уларнинг маккор кўзларига бир марта қарасам кифоя. Уларнинг кўзларида бир мартагина изтироб кўрсам етарли.

Жаҳонгир соддадиллик билан айтилган бу гапни эшитиб, кулимсиради. Толибжон бундан ранжиди.

— Нимага куляпсиз? Омон чиқишимизга ишонма-япмизми? — деди у.

— Раҳматли мударрисим «Агар олам тифи қўзғолса, Худо хоҳдамаса, бирор томирни ҳам қирқа олмайди»,

дер эдилар. Худо хоҳласа, эсон-омон бундан қутулиб чиқасизлар. Аммо... камон отганлар кўзида изтироб кўраман, дейишингиз хомхаёл, иним. Шаҳар дарвозаларини ёпиб бўлар-у, улар оғзини ёпиб бўлмас. Исломхон топиб айтдилар: улар булбул либосида ҳунар кўрсатаверадилар.

— Сизнинг бадбин ниятингиз мени ҳайрон қолдирди. Қачонгача улар гуноҳ ишлардан завқ олишади, тавба ҳам бемаза эмас, бир кунмас бир кун ундан ҳам татиб кўришар-ку?

— Толибжон иним, мен билан баҳс юритманг, Худо хайрингизни берсин, — деди Жаҳонгир вазиятни юмшатиш учун кулимсираб, — пешонамдаги ёзувни билмайсизлар. Ўқишга ҳаракат қилдинглар, сезиб турдим, аммо ўқий олмадинглар. Ориятли экансизлар, сўрашга истиҳола қилдинглар. Энди ўзим айтгай: «Алқасосу минал Ҳақ» дейилган. Сиз ҳам ўзингизга ёмонлик қилувчиларни турмуш ҳукмига ҳавола этинг. Турмуш сизга ўч олиб берувчи хизматкордир.

Толибжон бу гапни эшитиб, бир зум жимиб қолди. Кейин бош чайқаб деди:

— Гапингиз рост, сиз билан баҳс юритиб бўлмайди. Тақдиримиз зоҳиран бир. Юракдаги дардимиз бошқага ўхшайди.

Жаҳонгир «на чора», деб елка қисиб қўйди. «Булар ҳали ёш, ҳадемай ҳовурлари босилади, уларнинг жиғига тегмай», деб мағлуб одамдай бош эгди. Исломхон уни биринчи марта кўраётгандай тикилиб турди-да, ҳорғин одамнинг товушида деди:

*Шабн ғам гирг-боди оҳам аз жо бурд гардунро,
Фурӯ бурд аждаҳои сайли ашкам рубъи маскунро, —*

деган эканлар Шайхим Суҳайлий. Яъни, ғамли кечаларда оҳимнинг қуюни осмонни ўрнидан қўзғотади. Кўз ёшим селининг аждаҳоси ер юзини ютиб юборади.

Оқсоқолнинг «Туринглар!» деган бақириви янграмаганда уларнинг азага келган хотинлар ҳасратини эслатувчи бир оз мунгли, бир оз аламли гаплари давом этавериши мумкин эди.

Қишнинг қаҳри қирқилиб, офтоб тез-тез кўринадиган бўлиб қолган кунларда тиканли сим билан ўралган ҳовли этагидаги бўш уй эгалари келишди: устларига калта пахтали қора тўн, оёқларига қўпол ботинка кий-

ган, сочлари олиб ташланган, қора рўмол ўраб олган, киртайган кўзлари маънос боқувчи турли ёшлардаги аёлларни кўриб, дастлаб барча ажабланди. Сўнг кимнингдир юзида кулги ўйнади, кимнингдир кўзларида ёш кўринади.

Энг четдаги бу уйга кимнинг бориши оқсоқолнинг ҳимматига боғлиқ эди. Бир куни кечки пайт у баракка келиб, тўрт кишини чақирди. У маҳбусларнинг исми-ни айтиб чақирмас эди, олтинчи баракдаги ўзига тобе одамларнинг ҳисоб рақами ёд бўлиб кетган, «256097» рақамли киму «256071» ким — адашмай ажрата оларди. Бу кеч ҳам рўйхатга қарамай ҳисоб рақамларини айтиб чақирди. У гўё одамларни эмас, тартиб билан таҳланган жонсиз буюмларни саралагандай ҳаракат қиларди. Бир неча ҳафта ичида у маҳбус эканини унутган, ўзини бошлиқлар қатори қўйиб керилишни одат қилган, озодликдаги гуноҳини унутиб, янги гуноҳлар сандиғини очиб олган эди.

Исломхоннинг рақами тилга олинганда наинки унинг ўзи, балки Толибжон, ҳатто Жаҳонгир ҳам титраб кетишди. Улар Исломхоннинг марҳаматга сазовор бўлиши мумкин эмаслигини, бу «марҳамат» унинг иззат-нафсини хўрлашдан иборатлигини англаб туришарди.

— Мен... бормайман, — деди Исломхон ўрнидан туриб.

Оқсоқол унга қараб ишшайди. Лаби тиртиқ одамнинг афти кўрқинчли тусга кирди.

— Борасан, бу буйруқ! — деди.

Жаҳонгир ўрнидан туриб, оқсоқолга рўбарў бўлди:

— Мусулмонларга тегма! Ҳаромга аралаштирма бизларни!

— Мусулмонларнинг йилда бир мов бўладиган мущукми, — оқсоқол шундай деб тисарилди. — Бу каттанинг буйруғи. Ҳамманг галма-галдан кириб чиқасанлар, тартиб шу!

... Исломхон тонгда ғариб киши кепатасида қаддини букиб кириб келди. Чурк этиб оғиз очмади. Нонуштага қарамади ҳам. Ўрмонга бориб кеча йиқитилган дарахт устига ўтирди. Болтанинг сопини қаттиқ қисганидан бармоқлари кўкариб кетди. Жаҳонгир унинг бармоқларини аста бўшатиб, болтани қўлидан олди. Толибжон дўстининг ёнига ўтирди.

— Онам тенги экан... — деди Исломхон йиғламси-

раб, — олимнинг хотини экан. Гуноҳини ўзи ҳам билмайди... Биз-ку майли, хотинларни нимага қийнашди? — Исломхон пешонасини Толибжоннинг елкасига қўйиб хўнграб йиғлаб юборди. — Биз киммиз ўзи, одаммизми, ҳайвонмизми? — Исломхоннинг кейинги гапларини тушуниб олиш қийин бўлди.

Оқсоқол «ишлайсанларми, йўқми!» деб дўқ урмоқчи бўлди-ю, болта ушлаб турган Жаҳонгирни кўриб, шаштидан қайтди.

Жаҳонгир Исломхоннинг аҳвол-руҳиясини ҳаромдан ҳазар қиладиган инсон сифатида тушунарди. Шоир юрагидаги чексиз нафратни ҳис қилиш учун одамда шоир қалби бўлиши керак. Аёллар барагига қадам босганда айрим эркаларнинг ҳайвон кепатасига кириб қолганларини, маъсуманинг хонадаги пишиллашлар, ҳиринглашлардан титраб ўтиришини кўриш, унинг «халқ душмани», деб эълон қилинган, ҳозир Сибирнинг овлоқ ерларида азоб чекаётган кекса эри, қизлари ҳақидаги ҳикояларни эшитишдан кўра жонни Азроил қўлига топширмак минг қарра афзал эди.

Орадан кунлар, ҳафталар ўтиб, қамоқхонада аёллар барагига «қиз кириб, қиз чиқаётган» эркалар ҳақида масхараомуз гаплар оралаб қолди. Шу ҳақда оғиз кўпиртираётган маҳбус Жаҳонгирдан калла егач, «ғалати эркалар» ҳақидаги гап-сўзга хотима ясалди.

Исломхон қишни минг бир азоб билан чиқарди. Маҳбуслар ўзаро суҳбатларда айрим тухматчиларни сўкардилар, лаънатлардилар, беғуноҳликларини исбот қилиш мақсадида Сталинга мактуб ёзиб нажот кутар эдилар. Толибжон билан Исломхон ҳам бу ишдан четда қолмадилар. Исломхон бу ердан тирик чиқиб кетолмаслигига ақли етиб, тушкунликка берилган эди. Толибжон аввал ўзи мактуб ёзди. «Алмония Карл Маркс ватани бўлгани учун, буюк доҳиймиз Ленинни паноҳига олгани учун мен у ерга бориб ўқидим», деб бошлаб, буюк доҳий Сталинга меҳри беқиёслигини баён қилиб тугатди. Умид билан ерни ёриб чиққан кўкат қуёш нурига тўймай дўлга тугилгани каби Алмонияда билим олган ёшлар ноҳақ хазон бўлаётганларини ҳам айтди. Исломхонни ҳам шундай мактуб битишга мажбурлади.

Жаҳонгирни ҳам ёзишга ундашди. Бу юмушдан фойда унмаслигини билган Жаҳонгир қўлига қалам олмади. Умид билан жавоб кутаётган бу икки ёшга қараб

туриб, Жаҳонгир бир ҳикматни тез-тез эслар эди: бошоқдаги дондан сўрабдилар: «Нечук имиллайсан, тез етилмайсан?» Бошоқдаги дон жавоб берибди: «Тез етилсам тегирмон тошлари орасида тезроқ янчиламан-да»... «Бу йигитлар тегирмон тошлари кутаётганини билмай тез етилишди. Энди бу тошлар орасидан омон чиқишармикин?» деб кўп ўйлади. «Нурга ўлим йўқ, дейдилар. Бу йигитлар нурмисол, Худо хоҳласа, омон чиқишади», деб ўзига ўзи тасалли берди.

Ғамга сахий, шодликка хасис бу дунё нолаларга парво қилмай тегирмон тошларини аёвсиз юргизарди. Дастлаб Толибжон жавоб олди — ҳукм қатъий, шикоятга ўрин йўқ экан. Шунда у пешонасига бир шапапоқ урди.

— Профессор Герхард шу ерда қол, деганда мен аҳмоқ кўнмабман. Ватанга хизмат қиламан, дебман!

Бу гапни эшитиб, Исломхон унинг оғзини кафти билан ёпди.

Исломхонга жавоб кейинроқ, баҳор борлиқни эркалай бошлаганда келди.

Офтоб иссиғи таналарига ўтиб, дарахтлар уйғонди. Уйғонди-ю, яланғоч баданларидан уялиб, шошқич равишда қуш тилидай япроқлардан иборат ҳарир пардага ўрала бошладилар. Бу яшил ҳарир парда орқасида уларнинг оқ, тоза баданлари янада гўзал кўринди. Эндигина япроқ чиқарган дарахтлар Исломхоннинг кўзига бу гўзаликда эмас, балки касалдан турган бемордай заъфарон кўринар эдилар. У дарахтларни ўзи каби ўлимга маҳкум деб биларди. Ўзининг ўнганмаслигига ишониб қолган Исломхон ҳар қон тупурганида:

— *Бу дард илаки ўларман, мараз чу зоҳир эмас,
Табиллар бу балоға не чора қилгайлар, —*

деб кўярди.

Жаҳонгирнинг «Баҳорга етиб олсак, бу дардлардан фориг бўлиб кетасиз», деган далдасини эшитиб, мийида куларди.

Исломхонни қамоқ бошлиғи айни баҳор кучга кирган паллада чақирди.

— Ўртоқ Сталинга ёзган хатинг юртингга юборилган. Ўзингнинг ёзувчиларингдан иборат комиссия «миллатчилиги тўғри», деб хулоса чиқариб берган. Шунга қарамай, касаллигинг инобатга олинган. Сени жануб-

га, иссиқроқ ерларга кўчирамиз. Ҳозироқ йўлга чиқасан.

Исломхон хайрлашар маҳали турар жойини яна эслатиб, Жаҳонгир билан Толибжонга бир ўтинчини айтди:

— Онамга айтинглар, берган оқ сутларига рози бўлсинлар. Мен ҳеч кимга хиёнат қилмадим.

Жаҳонгир бу шоирни бошқа кўрмади. Урушдан кейин юртига қайтиб, уни сўроқлади. Онаси ўғли ҳажрида куйиб адо бўлибди. Сингиллари аканинг на тигирини, на ўлигини билишарди. Исломхоннинг, у сингилган алломаларнинг номлари тилга олинмаётганидан билдики, уларга ҳали ҳам омонлик берилмабди. Шунда Исломхон улуғлардан мисол қилиб айтган бир байтини эслади:

*Ба номи некў гар бимирам равост,
Маро ном бояд ки тан маргрост.*

«Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир», дер эди, бечоранинг номини ҳам ўчиришибди», деб ачинди.

12. ХОИНЛИҚДАН ХУДО АСРАСИН

*Капитан Рамазоновнинг сўроғидан сўнг
Жаҳонгир элаган воқеа баёни.*

Капитан Рамзиддин Рамазонов майор Солиҳовнинг топшириғини бажариб, марҳум Шарипов оиласига яқин кишилар ҳақида маълумот тўплади. «Майор қотилни марҳумга яқин одамлардан қидириб тўғри қиляптими, — деб ўйлади у. — Муҳаммадризаевга яқин одамларчи? Унинг уруш йилларидаги сирли ҳаракатига нима учун қизиқмаяпти? Партизанлар отрядида бўлган, сўнг асирга тушган, Туркосштелледа — СС бош бошқармасининг Туркистон бўлимида хизматда бўлган, у ердан топшириқ олиб, юртига келгану тўғри милицияга учраган. Немислар тайёрлаб берган ҳужжат билан тинчгина яшаб юриши мумкин эди...»

Рамазонов саволарига жавоб тополмай Жаҳонгир ҳақида маълумотлар жамланган папкани очди. 1944 йилги сўроқ, тўпланган маълумот ажабланарли эди.

«Жаҳонгир Муҳаммадризаев партизан отрядига барча ҳарбий операцияларда ҳалол иштирок этди. Юртдоши Талибжон Тўхтасинов билан навбатдаги операцияга кетиб, нишонсиз ғойиб бўлди. Отрядда сотқин, хоин деб гумон уйғотган эмас.

Отряд командири, подполковник Стружев»

1944 йилда Муҳаммадризаев ҳаракатида жиноят аломатлари топилмаган, аксинча, 1938 йилги ҳукм бекор қилинган. Лекин орадан тўрт йил ўтиб «Ватан хоини» Муҳаммадризаев ўн уч йил озодликдан маҳрум этишга ҳукм қилинган.

Бу соҳанинг нозик жиҳатларини ҳали яхши ўрганиб етмаган капитан Жаҳонгирнинг ҳаётига оид маълумотлардан бир хулоса чиқара олмас эди. Асирга тушганларнинг, Югославия партизанлари сафида жанг қилганларнинг урушдан кейинги аянчли тақдири унга аён. Қўшинлардаги махсус бўлимнинг бераҳмлигини ҳам билади. Қирқ тўртинчи йилда, жосуслик вазифаси билан ўтиб келган одамнинг гуноҳидан ўтишлари мумкинми? Рамазанов «Агар бизнинг разведкага хизмат қилган бўлса, гуноҳидан ўтишгандир», деб хулоса чиқарди. Гуноҳдан ўтиб туриб, тўрт йилдан сўнг уни яна қамоққа тикишлари ажабланарли. «Агар одамни Худо яратиб, унинг тақдирини ҳам белгилаб қўйган бўлса, бундай чигал тақдирни қандай ўйлаб топди экан? Тақдир чангалида ўйин бўлган одам ақлдан озмай яшаши мумкинми?»

Рамазанов Жаҳонгир ҳақида ўйлаганларини майор Солиҳовга айтди.

— Истасангиз, тегишли бўлим билан боғланинг. Истасангиз, ўзи билан гаплашинг. Лекин менинг назаримда Муҳаммадризаевнинг у йиллардаги ҳаётидан бу ишга алоқадор маълумот ололмайсиз. Балки... — Солиҳов пича ўйлади, — бу одамнинг феъл-атворини аниқлашга ёрдам берадиган бирор гап чиқар. Мен марҳумнинг яқинлари билан шуғулланаман. Сиз Муҳаммадризаев билан учрашинг.

Махсус бўлимда Рамазановнинг илтимоси икки кундан кейин қондирилди. Муҳаммадризаев ҳаётига оид маълумотлар тўпламини унга кўрсатишмади. Бунинг ўрнига «Ж. Муҳаммадризаев разведкада хизмат қилмаган», деган қисқагина жавоб хати беришди. Туркис-

тон легионига оид савол-жавоблар ва маълумотларнинг энг сўнгига тикилган, Жаҳонгирнинг ўз қўли билан араб имлосида хуснихат билан ёзган тилхати Рамазанов учун сир бўлиб қолаверди. Ақалли «Мен хоин бўлмаганим ваҳидан юртимга қарши иш кўришдан ўзимни тийиб, сизларга таслим бўлдим. Уларнинг буйруқларига бўйсунидан мақсадим — ота юртимга келиб олиш эди. Сизларга хизмат қилишим у томонга нисбатан хоинлик бўлур, мен эсам хоинликдан ҳазар қиламан. Хоинликдан ҳазар қилгувчилар ўлимга лойиқ топилса, мен кундага бош қўйиб беришга розиман», деган тилхатни кўрсатишганда ҳам Рамазановга кўп нарсалар ойдин бўлар эди.

Рамазанов Жаҳонгир ётган шифохонага мавҳум таассуротлар ичида борди. Бош табиб «Беморнинг ороми бузилган, бугунча сўроқ қилманг», деди. Оромининг бузилишига «ўғиллариман», деб ўзини таништирган бир йигитнинг ташрифи сабаб, деб изоҳлади.

Рамазанов бош табибнинг гапини икки қилмай, изига қайтиб, шифохонага эртасига кун ёйилганда келди. У Жаҳонгир ёлғиз хонага кирганида ҳамширалар муолажани тугатиб чиқишаётган эди.

Жаҳонгир ўғли келиб кетганидан кейин Оллоҳга шукр қилишни ҳам, жонимни тезроқ олақол, деб фарёд уришни ҳам билмай қолди.

Ислонхонни ўйлаб ётган пайтида елкасига оқ халат ташлаб олган таниш йигитни кўриб, юраги уришдан тўхтаб қолгандай бўлди. Бошини ёстиқдан узиб, қаддини кўтармоқчи эди, мажолли етмади. Йигит — унинг пушти камари, ўттиз уч йил хаёлида эркалаб, авайлагани — салом бериб, «безовта бўлманг», деб елкасидан ушлади. Жаҳонгир беихтиёр унинг қўлига кафтини қўйди. Бу хаёлидаги дўмбоқ қўлча эмас... Аммо бу қўлнинг тафти юрагига қайта жон бергандай бўлди. Салом-алиқдан сўнг ота-бола тилдан қолгандай бир-бирларига тикилишди. Аламлар — шодликлар ҳам, дардлар — ҳасратлар ҳам, фарёдлар — бахтиёрлик ҳам шу қарашларда зоҳир эди. Жаҳонгирнинг қарашда хи-жолатлик, йўқ, хи-жолат эмас, кечирилмас гуноҳ қилиб қўйган банданинг изтиробини бор эди: қарҳолда жигарини, пушти камарини мусофирликларда хор қилиб қўймай вояга етказган одамнинг ўлимига сабабчи бўлди. Йўлчи-вой уни шоҳид эмас, балки қотил деб билар, нафратла-

нар? «Нафратланармикин? — Жаҳонгирнинг кўнглига шу савол келди. — Нафратланганида йўқлаб келармиди? Ё онаси юбордими? Мен қотил эмасман, деб айтиб қўяйми?»

Жаҳонгир бу гапни айта олмади. Оғзини очди-ю, овози чиқмади.

«Бошингизга тушган савдоларни милисахонада айтишди. Бир бошга шунчалара кулфат етар. Қотилни кўрган бўлсангиз, айтинг, бағримизга қайтинг», Йўлчивой шундай демоқчи эди, уйдан чиқаётганидаёқ шу гапларни айтаман, деб қарор қилган ҳам эди, аммо айтолмади. Отасининг мўлтиллаб турган кўзларига қараб гапиролмади. Ноқулай жимликдан қутулиш учун халгани очиб, косани олди.

— Аям бериб юбордилар, — деди Йўлчивой коса устидаги нонни олиб.

Жаҳонгирнинг димоғига таниш ҳид урилиб, энтиктириб юборди: мошкичирининг ҳидими? Хадича унинг қандай таомни хуш кўришини, кун ора мошкичири қилиб берганларини унутмабди-да?

— Аянгиз эсонмилар? — деди Жаҳонгир титроқ овозда.

Йўлчивой унинг ҳаяжонини тушунди. Аясининг «у киши мошкичирини хуш кўрардилар, ўзим пишириб берай», деган гапларини эслади.

— Дуо деб юбордилар.

— Аянгизнинг дуоларини олаберинг, кам бўлмай-сиз.

Улар яна жим қолишди. Сўнг Йўлчивойнинг қистови билан Жаҳонгир қошиқ учида мошкичиридан «насиба» деб оғзига солди. Бироқ ютиши қийин бўлди. Ич-ичида тўлқин ураётган йиғи бир чимдим овқатнинг ўтишига аранг йўл берди.

Йўлчивой узоқ ўтириш беморни толиқтириб қўйиши мумкинлигини фаҳмлаб кетишга изн сўради.

— Аянгизга дуо денг, — Жаҳонгир шундай деб ўғлига тикилиб қолди. — Яна бир гапни айтинг, — Жаҳонгир бу гапни айтишга қийналди, кўзларини олиб қочди. — Иймони бутун, муслим йигитсиз, сўзларимга тушунасиз... Аянгизга айтингки, у кишининг гуноҳлари йўқ. Баңданинг олдида ҳам, Оллоҳ олдида ҳам бокиралар. Мусофирликда турмуш қурганларида бошлари очиқ эди, мен бунда юриб, орқаларидан талоқ қилиб

эдим. Кўнгуллари кирланмасин, айтинг. — Жаҳонгир шу гаплардан сўнг кўзларини юмиб олди, мижжалари ҳар қанча жипслашмасин, томчи ёш сизиб чиқишга йўл топди.

Тунда ухладими, алаҳсирадими билмайди. Эрталаб ҳамширалар киришгач, сал ҳушини йиғиштирди. Улар чиқиб кетиб, эшик оғзида оқ халатли одам кўринганда дастлаб уни танимади. Танигач, «Аввал эски ошнамни топиб рўпара қилди, кейин ўғлимни... энди нима хунар кўрсатаркин», деган хаёлда қадрини бироз кўтарди.

Рамазонов сўроқ қилиш ҳадисини олмаган эди. Айниса, бемор одамни дафъатан сўроққа тутишни ўзига эп кўрмай тараддудланди. Агар у тўғридан-тўғри сўроқ бошлаганида Жаҳонгир ажабланмаган бўларди. Терговчининг ёғоч курсига ноқулай ўтириши, сўроқни дарров бошламаётгани аксинча уни таажжублантирди.

Рамазонов чўнтагидан «Казбек» чиқариб, бир дона папиросни лабига қистирди, сўнг қутини Жаҳонгирга узатди. «Чекмайман», деди Жаҳонгир.

— Яхши қиласиз, мен ҳам чекмас эдим, урушда ўргандим, — деди Рамазонов, кейин папиросни қайта қутига солди, — дарвоқе, бу ерда чекиш мумкинмасдир, а?.. Сиз партизанлар отрядида жанг қилган экансиз, қайси ерларда бўлгансиз?

— Белоруссияда, Брянск ўрмонларида.

— Мен у томонлардан ўтмаганман. Сталинграддан Одергача бордим. Украинада партизанлар билан кўришдик. Йигитлар айтиб беришган, партизанларга оғир бўлганини биламан. Биз-ку, рўпарамизда фриц борлигини билардик. Олға, янчиб ташлансин, деган буйруқ олсак, бас. Партизанларнинг эса чор атрофида фриц.

— Бу гапларни менга нима учун айтяпсиз? Буни қотилликка дахли йўқ. Сўрайдиганингизни сўранг.

— Дайдидарадаги иш бўйича майор сўрайди. Мени сизнинг ўтган ҳаётингиз, дўст-биродарларингиз қизиқтиради.

— Менинг дўст-биродарларим йўқ.

— Унчалиқмасдир. Масалан... Толибжон Тўхтасинов ким эди? Ё уни танимайсизми?

Жаҳонгир аччиқ кулимсиради.

— Толибжондан гумон қилмай қўяверинг... У бечоранинг жасади Алмонияда қолган...

Жаҳонгир шундай деб кўзларини юмди. «Толиб-жонни нимага суриштиряпти? Ё Туркосштеленинг ювиндиларини сузиб олмоқчими? Толибжонни Сотти отиб ташлаганини қирқ тўртинчи йида айтган эдим-ку? Буларнинг мақсади нима ўзи? Қотилни аниқ билсам эдим, энди айтардим, қутулиб қўя қолардим. Орқасидан кўрган бўлсам, аниқ ўша эдими ё йўқми — билмасам, гумон билан бир одамни абгор қилиб гуноҳга ботайми? Гумонни айтган тақдиримда булар ишонадиларми? Ўғлимни кўрдим, Хадича ҳам Худого шукр, тирик экан. Менга яна нима керак? Тирик қолиб нима каромат кўрсатаман? У одамнинг акамда нима қасди бор экан, билмайман. Лекин менинг қасдим ҳам бор эди-ку? Нима учун яшашни истаб қолдим? Мени шайтон йўдан уряпти. Сўзимдан қайтсам — Худо ургани шу бўлади. Бу ҳийлагарлар мендан нимани иста-шяпти? Мақсад Дайдидара эмас, бошқа. Жасади бе-гона юртда қолиб кетган бир бечорани нимага эслаб қолишди?»

Жаҳонгир партизанлар отряди командирининг ха-тини Рамазонов ўқиганидан беҳабар, Толибжон билан шунчаки қизиқаётганини билмайди. Жаҳонгирда уй-фонган озгина саросимани ҳам Рамазонов илғаб, «Бун-да бир гап бор шекилли?» деб қўйди. «Мен қотилман, деб туриши бежизмасдир, балки? Хоинлиги очилса, Ватан хоини сифатида отилишдан кўра, қотил сифа-тида отилишни афзала кўраётгандир? Бу одам хоин-лик қилиши мумкинми? — Рамазонов Жаҳонгирга ти-килди-да, «мумкин», деган хулоса чиқарди. — Бу жа-миятда адолат топмади, фақат эзилди, шу алам туфай-ли фашистларга хизмат қилган бўлса қилгандир. Кей-ин... кўрққанидан бош эгиб келгандир. Агар шундай бўлса... ўзим отиб ташлардим бунини...»

Рамазоновнинг хаёлини ёритган бу фикр асабини кўзғади. Яқиндагина «кўп азоб чеккан экан», деб ачин-гани бу одамга нафрат билан қаради. У урушдан қайт-ганида дўстларига «Сталинграддан Одерга қадар Азро-илни опичиб юрдим, истаган пайтида жонимни суғуриб олиши мумкин эди», деб ҳазиллашарди. Ҳар қадамида ўлим чоҳига тортилиши мумкинлигини билиб жанглар-га кирган одамнинг хоинга ёки сотқинга нисбатан наф-ратини четдан туриб қоралаш ноинсофлик ҳисоблана-ди. Боз устига Рамазоновнинг бу дамдаги нафрати ўткин-чи, Муҳаммадризаевни хоинликда айбашга асоси

йўқлигини ўзи ҳам сезиб турарди. Яшин нури заминни бир зумгина ёритгани каби, гумондан уйфонган на-фратнинг кучи ҳам узоққа бормади.

— Толибжон Тўхтасинов сиз билан партизан отря-дида бирга бўлган. Германияга қандай бориб қолган? — деб сўради Рамазонов, кўзини юмиб ётган Жаҳон-гирдан.

Жаҳонгир кўзини ярим очиб, унга қаради. «Бил-майдим, ё мени лақиллатмоқчими?» деб ўйлади.

— Ҳамма гапларни қирқ тўртинчи йида айтган-ман. Ҳужжатларга тиркалган.

Жаҳонгир шундай деб яна кўзини юмди. «Толиб-жондан хавфсираяптими? Толибжоннинг қайси иши уларнинг тинчини олди?» Жаҳонгир хаёлан яқин ўтмишга қайтишга мажбурият сезди.

Улар баҳорда иссиқроқ ўлкалардаги қамоқхонага жўнатилаётган Исломхон билан хайрлашишди. Баҳор-нинг ёмғирли кунлари адо бўлгач, дарахта кесишни ҳам бас қилдилар. Сўнгсиз ўрмонзорнинг қоқ ўртаси-да нима учун дарахт кесганлари шунда маълум бўлди: бу ерда завод қуриларкан. Уларнинг қилмаган ишла-ри қолмади: ер кавлашди, гишт ташишди, қоришма қоришди... Толибжон ўтган кунларни эринмай санар-ди. Озодликка чиққунига қадар қолган йилларни, ой-ларни, ҳафталарни, кунларни, ҳатто соатларни ҳисоб-ларди. Ёруғ оламда бўлаётган воқеалар ҳақидаги са-росимали хабарлар ўрмонлар ошиб, тиконли сим тўсиқлар ошиб маҳбуслар қулоғига етиб келарди. Теб-раниб тургана нотинч дунёнинг эрта-индин портлаб, аланга олишига барчанинг ақли етарди. Дунёнинг қачон портлаши ҳақида турлича тахминлар қилишарди. За-вод қурилишининг сусаймаётганига қараганда порт-лашга пича вақт бор эди. Лекин қиёмат қутилмаганда барвақт бошланди. Уни маҳбуслар соқчиларнинг ха-вотирли қарашларидан, бошлиқларнинг беҳаловат юришларидан сезишди. Заводда қурилиш ишлари тўхта-тилиб, ўрнатилган жиҳозлар қайта кўчирила бошлан-гач, хавотирлар бежиз эмаслиги билинди. Кўп ўтмай портлаш овозлари қулоққа чалинди. «Уруш бошланиб-ди», деган хабар бир зумда барчага аён бўлди. «Энди нима қиларкинмиз?» деган саволга жавоб топишга ул-гуришмай осмонни бир тўп чигирткамисол самолётлар босдию қиёмат бошланди.

Ярим соат ичида қарийб уч йил давомида қад ростлаган завод бинолари ҳам, улар яшаган ёғоч уйлар ҳам, тиконли сим тўсиқлар ҳам яксон бўлди. Боши мажақланган, қўли ёки оёғи узилиб кетган одам жасадлари, ёнаётган уй харобалари бу ярим соатлик қиёматдан хотира бўлиб қолди.

Жони фойдага қолган маҳбуслар «самолётлар ҳозир яна қайтади», деб ўрмондан паноҳ излаб қочдилар. Бир мўъжиза билан қиёмат оловидан омон чиққан соқчилар уларга эътибор ҳам бермадилар. Жаҳонгир Толибжоннинг биллагидан ушлаб, бошқалар каби ўрмон сари югурди. Қийшайиб ёнаётган минора ёнидан ўтишаётганда чап қўлига тиралиб туришга уринаётган кекса маҳбус «Биродарлар, мени ташлаб кетманг», деб илтижо қилди.

— Профессор-ку? — Толибжон шундай деб уни қўлтиғига кириб кўтарди.

Қўшни барақдаги бу қарияни Толибжон ҳурмат қилар, иш чоғида ҳам оғирини енгил қилишга интиларди. Жаҳонгир унинг олим бўлганини, бу ерга ўзи ҳам билмаган сабаб билан келиб қолганини Толибжоннинг гапларидан биларди.

Улар ҳолдан тойгунча юрдилар. Профессор оёғидан яралангани боисидан уни икки қўлтиғига кириб деярли кўтариб боришди. Камбағалнинг ҳовлисидек келадиган ялангликка чиқиб тўхташди.

— Энди қаёққа борамиз? — деди Толибжон Жаҳонгирга қараб. Профессор ўзбекчани билмаса ҳам, гап оҳангидан савол мазмунини уқди.

— Агар немислар бостириб келишаётган бўлса, шарққа қараб боравериш керак, у ёқда ўзимизникилар, — деди у.

— Ўзимизникилар? — деди Толибжон ўйланиб. — Ўзимизникилар яна қамоққа тиқишмайдими?

— Ҳарҳолда шу ёққа қараб боравериш керак, — деди Жаҳонгир. — Балки уйимизга етиб олармиз?

Қўлбола ясалган замбилга профессорни ётқизиб, йўлни тусмоллаб юраверишди. Эртасига кунботарда бир қишлоқдан чиқишди. Жаҳонгир Толибжон билан профессорни бутазорда қолдириб, ўзи қишлоқ томон юрди. Кўп ўтмай қўлида яримта нон, учта тухум кўтариб қайтди.

— Уруш бошланганига ярим ой бўлибди, — деди у, — немислар яқинмиш. Кеча бу ердан чекинаётган

қизил аскарлар ўтишибди. Профессорни олиб қолишга кўнишмади. Қамоқдан чиққанзимизга қўрқишяпти. Лекин, бу ердан йигирма чақирим юрсак, бир қишлоқ бор. Қамалгунимга қадар мен ўша ерда яшаганман.

«Қаерда, нима учун яшагансан», деб суриштириб ўтиришмади. Нон билан тухумни бўлишиб еб, қоронғи тушгунча йўл босишди. Жаҳонгир яшаган қишлоққа эртаси куни пешинга яқин етиб боришди.

Остонада ўтирган Григорич билан кампирни Жаҳонгир узоқдан кўриб «хайрият», деб қувонди. Григорич уларни аввалига чекинаётган аскарлардир, деб ўйлади. Кейин Жаҳонгирни таниб, ҳайратдан ёқасини ушлади.

— Сени узоқ кутдик, хавотир олдик, — деди чол профессорни уйга ётқизиб чиққач, — уч кун олдин кизимкани катта йўлга кузатиб қўйдим. Чекинаётган аскарлар, одамларга қўшилиб кетди. Шу баҳонада уйига етиб олади. Келишингни юраги сезган экан, сенга бир гап айтиб кетувди. Опангнинг омонатини олибди, рози бўлармишсан. Худо хоҳласа омонатинга хиёнат қилмас эмиш.

Жаҳонгир Ойнисанинг мақсадини тушунди. Бошини чангаллаб, индамай ўтирди.

— Григорич, профессорни сизникига ташлаб кетамиз. Яхши одам у. Тухуматга учраб қамалган, — деди у узоқ давом этган сукутдан сўнг.

— Яхшими-ёмонми, у ҳам бир одам, — деди чол. — Қараймиз, умри узоқ бўлса, тузалиб кетади. Насибаси қирқилган бўлса, чорасизмиз. Сен ўзинг нима қилмоқчисан?

Жаҳонгир жавоб ўрнига бош қимирлатди.

— Кетолмайсан. Катта йўлларга немислар етиб келгандир. Шу ерда кут. Немислар келса ҳам сенга тегишмас. Болшевик эмассан. Қувғин қилинган одамсан. Шеригинг ҳам қолаверсин.

Чолнинг маслаҳати Толибжонга маъқул келмади.

— Бу ерда қолсак, сотқин деган тамғадан умрбод қутуламаймиз, кетамиз, — деди.

Қоринни тўқлаб, кийимларни алмаштириб, йўлга тушишди. Ўрмонни паналаб юриб, немисларга дуч келишди. Улардан беркинамиз деб, ўрмонга ичкарилаб, йўлдан адашиб, очликдан ўлар ҳолга тушганларида қуршовдан чиқишга уринаётган аскарларга дуч келишди. Ўзларини Ўзбекистондан Белоруссияга тажриба ўрга-

ниш учун келган чорвадорлар деб таништиришди. Командир пешонасида ёзуви бор Жаҳонгирга ишонқирамай қараб қўйди, аммо индамади. Улар қуршовдан чиқолмай, ўрмон ичкарасига қароргоҳ қуришди. Шу зайдда партизанлик ҳаёти бошланди. Жаҳонгирнинг мерганлиги, довюраклиги аён бўлгач, командир қарашларидаги хавотир, ишончсизлик йўқолди.

Бир куни кичкина гуруҳ билан кетишаётганда Жаҳонгир Толибжонга:

— Булар бизга энди ишонишди, сездингизми? — деди.

— Буни-ку, сездим, — деди Толибжон. — Лекин бошқа нарсани ҳам сезиб юрибман.

— Нимани?

— Иккимизни бошқаларга қараганда кўпроқ юборишяпти бунақа жангларга. Нимагалигини биласизми?

— Нимага?

— Биз буларга бегонамиз. Ўлса ҳам шулар ўлсин, дейишади.

— Ундаймасдир, — деди Жаҳонгир. — Кўпга келган тўй...

— Биласиз-ку, мен ҳамма нарсани ҳисоб-китоб қилиб юраман.

— Худонинг ўзи асрасин бизни, урушдан кейин бир парча қоғоз ёзиб берса, юртимизга ёруғ юз билан қайтсак бас.

Толибжон «бунча соддасиз», дегандай кулимсираб қўйди. Бир нафаслик бу кулимсираш Жаҳонгирнинг хотирасига михланиб қолган экан. Кейинроқ пистирмага дуч келишганда ҳам, немис қамоқхонасига тушганида ҳам, сўнг «Туркистон легиони» деб аталмиш қўшинга борганида ҳам бу истеҳзоли кулимсирашни тез-тез эслади.

Бир куни кутилмаганда Соттини учратиб лол қолганида ҳам Толибжон худди шундай кулимсиради.

— Болшевикларга ҳам, фашистга ҳам хизмат қилдиган тоифа кўп. Бу раисингиз битта бўлса экан, ажаблансангиз. Бизнинг бошимизга кимлар бало ёғдирди. Шунақалар-да. Эслайсизми, Исломхон бир байт айтган эди: «Қаерда гул бўлса — унда асалари бор, қаердаки фойда чўғи бўлса — унда ёвузлик алангаси бор». Кимнинг байти эди?

— Ёдимда йўқ, Бедилники бўлса керак.

— Ким бўлса ҳам тўғри айтган. Биз ана шу ёвузлик алангасида қовриляпмиз.

Туркистон қўшинига тушган Сотти Жаҳонгирни кўрибоқ «Мени Худо урди», деб ўтакаси ёрилди. Лекин биратўла кўрқув чодирига бурканиб олмади. Унинг ҳийласини кўрганда ҳатто шайтон ҳам ҳайратдан ёқа ушларди. Соттининг биринчи ҳийласи — Жаҳонгирни кўриши билан кўрқувни енгиб, орада ҳеч нима бўлмагандай уни қучоқлаб олди. Жаҳонгир унинг қўллари ни қайириб, итариб ташлаб, сўнг калла қўйиб оғзибурнини қонатганда ҳам «Тавба қилдим, Жаҳонгиржон», деб эланиб тураверди. Унга қараб Жаҳонгир Даминнинг гапини эслаган эди: «Бу ҳаромини туғилганда чўмилтиришган экан, ўшанда тоғорадаги мағзавани илон ичиб ўлган экан...» Бу — Дамин тўқиган гап.

Кунлар, ҳафталар, ойлар ўтаверди. Толибжон «қачон жангга ташлашар экан бизни», деб бетоқатланарди. Жаҳонгир унинг мақсадини билиб турарди. Жанг баҳонасида ўтиб кетиш, юртга тиф кўтарган деган лаънат тамғасидан қутулиш — унинг ҳам нияти эди.

«Ҳатто пода ҳам кирганда уйига қайтади. Бизчи, биз подадан ҳам баттармизми?» Толибжон шундай деган куннинг эртасига Сотти билан ёқа бўғишиб қолди. Шунчаки муштлашиш бўлиб туюлган тўқнашув тўппончаларни филофдан чиқариш, бир маъсум ва бир малъун жоннинг сўниши билан тугади...

Жаҳонгир Толибжоннинг қонини шимиб олган тупроқни қириб, рўмолчасига тутди. Немислар берган ёлғон ҳужжатга кўра «Оғир яраланиб, истеъфога чиққан аскар» қиёфасида юртига жосус сифатида қайтган, Толибжоннинг қишлоғига борди. Онаси ҳаёт экан, шу тупроқни кўзларига суртиб, аза очди. Тупроқни ўз кафани — ўша рўмолчага ўроғлиқ ҳолда қабристонга элтдилар, жаноза ўқидилар. «Партизанликда шаҳид кетди», деган шум хабар она юрагидаги умидни ўлдиргани ҳолда, оғир тошни ҳам кўчирди. Жаҳонгир етказган хабар уни «Душман онаси», деган лаънат тошидан қутқарган эди.

Жаҳонгир қисқа муддат ичида мана шуларни эслаб, «Толибжон бегуноҳ банда эди, ҳамма ҳужжатларни, хотираларни титиб чиқишса ҳам уни айблаша олмайди», деган қарорга келди. У Рамазоннинг кейинги саволига жавоб бермади. Кўзини юмиб ётаверди.

Капитан ноўрин ташриф буюрганини англаб, афсусланди-да, ўрнидан турди.

13. «ХИТОЙ ДЎХТУР»

Капитан Рамзиддин Рамазонов Жаҳонгирнинг ўтмишини ўрганаётган чоғда майор Санжар Солиҳовнинг Қирқбел қишлоғига боргани, сўнг марҳумнинг яқинлари билан учрашгани ҳақида.

Майор Солиҳов депара ички ишлар бўлимига кириб, ажабланарли янгилик эшитди: капитан Жабборов жумҳурият прокуратурасига ишга ўтибди. Бегуноҳ одамларни асоссиз айблаб қамашдаги гуноҳлари учун яқиндагина вазифасидан пастлатилган одамнинг яна чўққи сари парвози ажабланарли ҳол эди. Йиғлаётган гўдакни овутиш учун ширинлик кўрсатилади, бола овуниши билан ширинлик жойига қўйилади. Худди шунга ўхшаб ҳақиқат қарор топяпти, деб жар солинди-ю, эски ҳаммомга эски тос билинтирмай олиб кириб қўйибди. Барча чириган тослар жойига қайтариладими ё битгаси истисно бўлди — бу Солиҳов учун ҳозирча муаммо. Жабборовнинг яна масъул вазифага кўтарилишидан тушундики, ишларида шакл бироз ўзгаради, мазмун эса аслича қолаверади. «Одамлар бизга ишонишмас эди, бизни ёмон кўришарди, — деб ўйлади Санжар Солиҳов, — гуноҳкорларга жазо бериб, бегуноҳларни озод қилиб, эндигина ишонч уйғотаётган эдик. Энди яна лаънат тошлари остида яшарканмиз-да»... Истисно дегани хатарли бўлади. Бир одам учун истисно тариқасида игнадек тешик очилади. Сўнг иккинчи истиснога ҳожат сезилади. Қарабсизки, игнадек тешик катталашиб, карвонсаройнинг дарвозасига айланади — ундан ит ҳам, эшак ҳам ўтаверади. Жабборов учун қилинган истисно келажакни Солиҳов шундай тасаввур этди.

У Қирқбелга ёлғиз ўзи йўл олди. Илгариги боришида Жабборов билан нохуш суҳбат қургани, йўл лой бўлгани учун кўнглида хиралик қолган эди. Бу сафар йўл лой эмас — ҳаммаёқ оппоқ қор, ёнида ёқимсиз одам ҳам йўқ. Ҳавонинг тозалиги, қорнинг гирчилла-

ши нохуш янгилик туфайли кўнглида уйғонган ғашлик олови тафтини бир оз босди.

Бурнига кўзойнак кўндириб олган Дамин танчада китоб ўқиб ўтирарди. Хонага печь ўрнатилмаган, ойнаги синган дераза кўзига газета ёпиштириб қўйилган. Дамин ўрнидан туриб, уни қаршилаб, танчада ўтиришга таклиф қилди. Сўнг ўтхона ёнидаги чойнакни олиб, чой қуйиб ўзатди-да:

— Шеригингиз қани? — деб сўради.

— Шеригим... — Солиҳов ҳозир эшитган янгилиги бу одамни ловулатиб юборишини англаб, ёлғон гапирди, — иши чиқиб қолди.

— Олиб келмаганингиз яхши бўлибди. Қараши хунук эди.

— Мен ошнангизни сўрайсиз десам, шеригимни суриштириб қолдингиз?

— Ошнамнинг иши яхшилик томон юз бурганини келишингиздан сездим. Иши ёмон бўлса келмас эдингиз. Яна нималарни сўрамоқчисиз мендан?

Солиҳов чўнтагидан суратларни чиқарди.

— Шуларни танийсизми? Диққат билан қаранг: уларни ёшлигида кўрган бўлишингиз мумкин?

Дамин суратларга қайта-қайта разм солиб, Муродилланинг расмини ажратди.

— Тепабелда бир йигит бўларди. Чамамда Оламгир аканинг улфатларидан эди. Ўшанга ўхшайди.

— Ҳозир қаерда у?

— Ўша пайтда четга ўтиб кетган.

— Бирон белгиси бормиди?

— Қанақа белги?

— Масалан, чандиғими, холими? Оламгир акани оқсар эди, девдингиз, эсингиздами?

Дамин ўйланиб туриб деди:

— Белгисини билмайман... Оламгир акани топдиларингизми?

— Топдик. Дайдидарада шу одамни ўлдириб кетишган. Ошнангиз акаси эканини яшириб, «Мен ўлдирдим», деб туриб олибди. Шунисига ҳайронмиз. Ака-ука орасида бирон гап ўтганмиди?

Дамин кўзойнагини қўлига олиб, дераза оша ташқарига қараб ўйга толди.

— Жаҳонгир акаси ҳақида ёмон сўз айтмаган сира.

— Пешонасидаги ёзув-чи?

— «Алқасосу минал Ҳақ»ми? Акасига тегишли деб

ўйлаясизларми? Мен буни хаёлимга келтирмаган эканман. Ноҳақ қамаганларга аталган гап, деб юрарканман.

— Бизни бир нарса ажаблантиряпти. Ҳарҳолда ака-ука Дайдидарага бекорга боришмаган.

— Жаҳонгир ҳар келганида Дайдидарага бир борарди. Қамалмасидан бурун ўша ерга уй қуриб чиқаман, шу ерларни боғ қиламан, дерди. Охирги қамоқдан чиқиб келиб ҳам шунақа деган. «Уйимизни колхоз энди омборхона қилибди, ўлигим кўчада қолмасин. Менам аждарқоянинг паноҳида ётай», девди.

— Дайдидара четроқда-ку? Нима учун айнан ўша ерда уй қурмоқчи бўлган?

— Бир сўраганимда «баҳаво жой», деган. Баҳаволикка баҳаво. Отаси раҳматли ўша ерда сайл қилиб, меҳмон кутардилар. Жаҳонгир уй қураман, деганида отаси тирик эди. Уй қуриб чиққанида, ўша ерлар ҳам обод бўлиб кетармиди...

— Дайдидарада ўша куни бирор киши овга чиқиши мумкинмиди?

— Бе, у ерда нимани овлайди? Ов қиладиган одам бу ердан учта тоғни ошиб ўтиши керак. Илгари қаллик ови бўлиб турарди. Энди у ҳам йўқ.

— Сиз саволимга жавоб бермадингиз, биров чалғиб кетдик. Ака-ука нима учун Дайдидарада учрашишган? Бу учрашув тасодифий бўлмаган. Жаҳонгир Муҳаммадризаев сиз билан хайрлашиш учун атайин уйингизга келган.

— Ҳа, гапингиз тўғри. Кўнгли гаш эди, менинг кўнглим ҳам бир нимани сезувди. Саволингизга жавоб бера олмайман. Сабабини Жаҳонгирнинг ўзи айтиши мумкин. Лекин у ўжар одам, лозим топмаса айтмайди. Отиб юборсангиз ҳам айтмайди.

— Агар қотилни топмасак, отилиши мумкин.

— Нега энди отаркансиз? Бекордан бекорга-я?!

— Қотил топилмаса...

— Нега топилмас экан, топинг!

— Қидиряпмиз. Сиз аччиқланманг. Бекор ўтирганимиз йўқ. Ошнангизни қўйиб юбордик. Ҳозир тоби йўқ, шифохонада ётибди.

— Унга нима бўлди?

— Юраги чарчаган шекилли, Хуллас, биз унга хотини, ўғлини топиб бердик.

— Хадича тирик эканми? Жаҳоннинг ўғли йўқ эди-ку?

— Ўғли йўлда туғилган. Оламгир Хадичага уйланган. Болани катта қилган...

— Ё, Парвардигор!.. — Дамин шундай деб ёқа ушлади. — Ё қудратингдан, ўзи биладимми шуни, кўрдими уларни?

— Ўғлини кўрди. Хадичани орқасидан талоқ қилганман, дебди.

— Ана, кўрдингизми? — Дамин шундай деб хитоб қилиб, оёқларини танчадан чиқарди-да, чўккалаб ўтириб олди. — Фаросатига қойил қолдингизми? Битта гап билан Хадичасини гуноҳлардан фориг қилиб юборибди.

— Бир-икки кунда шифохонадан чиқади. Турган гапки ўғлининг олдига бормайди. Бу ерга ҳам келмаса керак. Балки...

— Гапингизни тушундим. Бугун-эрта тушиб бораман. Уч-тўрт кун уйда тураман. Кейин зўрлаб бўлса ҳам бу ерга олиб чиқаман. Йўқ... яхшиси Хадичасини ўзига никоҳлаб қўйиш керак.

Даминнинг гаплари Солиҳовга маъқул келиб, у билан хайрлашди.

Шаҳарга оқшомда қайтди. Идорасига боришдан аввал Жаҳонгирнинг ҳолидан хабар олиш учун шифо уйига борди. Навбатчи уни кутилмаган янгилик билан қаршилади:

— Беморнинг ўғли бир одам билан келди. Ўзининг айтишича хитойлик табиб экан. Бемор уни кўриб тикилиб қолди. Кейин аҳволи ўзарди. Табибни ўзига яқинлаштирмади.

Солиҳов «Хитойлик табиб экан», деган сўзни эшитиб, сергак тортди. Ёнидаги суратларни чиқариб, навбатчи табибга берди. У Муродилланинг суратини ажратиб, «шу киши» деди.

«Йўлчиной уни нима учун олиб келди? Мақсади нима? Жаҳонгир уни кўриб, нима сабабдан безовталанди?»

Майор Солиҳов шу муаммо билан Жаҳонгир ётган хонага кирди.

— Ўғлингиз билан ким келди? — деб сўроқни бошлади.

Унинг фикрича энди қатъийроқ ҳаракат қилиш вақти етган эди. Шу сабабли гапни узоқдан бошлаб ўтирмади. Майорнинг мақсадини Жаҳонгир ҳам тушунди. «Вақт ўтгани сайин уларнинг асаблари қақшайверади.

Пичоқ суякка тақалибди. Энди лутфу карам қилиб ўтиришмайди» — Жаҳонгир шу тўхтамга келиб, жавоб берди:

— Табиб эмиш.

— Уни танитайсизми?

— Йўқ.

— Дамин ошнангиз танир экан.

— У айтаверади.

— Акангизни ҳам таниган эди. Акангизнинг ошнаси Муродиллани ҳам таниди.

— Дамин таниган бўлса танигандир, мен у одамни биринчи кўришим.

— Шундайми? — Солиҳов унга савол назари билан тикилди. Жаҳонгир бу қарашга дош беролмай, юзини бурди. Шунда майор таваккал қилди: — Сиз уни олдин ҳам кўргансиз. Дайдидарада, бешинчи октябрда...

Солиҳовнинг гапи оғзида қолди.

— Йўқ.

Жаҳонгир жон ҳолатда шундай деб, титроқ қўллари билан юзини чангаллади.

— Йўқ, — деди яна хирилдоқ овозда.

— Учинчи одам ким эди? — деб сўради майор унинг аҳволига парво қилмай.

— Билмайман.

— Сиз уни кўргансиз, айтинг!

— Кўрмаганман.

— Акангизни нима учун ўлдирган?

— Билмайман...

— Қасди бўлса, энди навбат оиласига етса-чи?

— А? — Жаҳонгир майорга бақрайиб қараб қолди. У шундай бўлиши мумкинлигини ўйлаб кўрмаган эди. «Бу қанақаси?! Етдим деганимда йиқиладманми, улардан ажрайманми?» Шу фикрнинг ўзиёқ баданини музлатиб юборди.

— Начайник, мени бу ердан чиқаринг, — деди у ўлдираб. — Уни ўзим топаман... ўзим ўлдираман...

— Йўқ, азизим, уни ўлдирмайсиз, кимлигини бизга айтасиз.

— Кимлигини билмайман... орқасидан кўриб қолдим.

— Муродилламиди?

— Ўшанга ўхшатдим.

— Акангиз билан Дайдидарада учрашишингиздан у хабардормиди?

— Билмайман.

— Сиз ҳеч кимга айтмаганмидингиз?

— Йўқ.

— Нима учун Дайдидарада учрашмоқчи эдинглар?

— Йигирма иккинчи йилда ечимсиз қолган гапимиз бор эди. Қанақа гап, деб сўраманг, сизга даҳли йўқ.

— Ҳарҳолда Дайдидаранинг танланиши қизиқ менга.

— Дайдидара — табаррук жой, — Жаҳонгир шундай деб пича сукут сақлади. — Авваллари қишлоқ оқсоқоллари ўша ерда кенгашиб ечимга келмаган масалаларни ечиб беришар экан. Оламни шаккок босиб, у ернинг табарруклигини ҳам унутишди. Дайдидарага Оллоҳнинг назари тушган. Ҳақиқат ечими фақат ўша ерда.

Солиҳовга бу изоҳ эриш туюлди. «Табаррук» деган тушунча билан гапни айлантиряпти, деб ўйлади. Жаҳонгирнинг титроғи бироз босилиб, хаёлга чўмганини кўриб саволни бас қилди.

— Эрта-индин Дамин ошнангиз келмоқчи. Бу ернинг табиблари рухсат беришса, уйингизга борасиз. Аммо... Менинг рухсатимсиз бир қадам ҳам босмайсиз, бошқага бир оғиз гапирмайсиз. Айниқса ошнангизга.

Солиҳов шундай деб чиқиб кетди. Хитой дўхтурнинг ташрифидан, Жаҳонгирдаги ўзгаришдан, унинг гапларидан дастлаб лол қолди. Энди бироз фурсат ўтиб эса, тугунлар ечимини кўргандай бўлди. Чигал ишлар зимистон кўчаларга бошлаб гангитган чоқда милт этган чироқ ҳам одамнинг кўзига оламни ёритгучи қуёшдай кўринади. Муродилладан шубҳа қилмоқ учун Солиҳовда ҳали етарли асос бўлмаса-да, айрим нарсаларни синаб кўришни лозим топди. Шу мақсадда бош табиб хонасига қайтди.

— Муҳаммадризаевнинг ўғли «Отамнинг дардига даво берсин», деб хитойлик табибни бошлаб келган. У одам қандай шифо бериши мумкин? — деб сўради у.

— Уларнинг энг кўп қўллайдиган усуллари — игна билан даволаш. Бадада асаб ҳужайраларининг маълум нуқталари мавжуд. Хитойлик табиблар ниҳоятда ингичка тилла игналарини шундай нуқталарга санчишади. Шу даво усули билан турли оғриқлар тўхтади, қон босими мўътадиллашади. Хуллас, хитой табобати

бу соҳада кўп мўъжизага эга. Афсуски, биз буни яхши билмаймиз. Аниқроғи, рад этиб келамиз.

— Ўша игна билан одамга салбий таъсир ҳам қилиш мумкинми?

— Қанақа салбий таъсир?

— Масалан... — Солиҳов ўйлади. — Масалан... одамни беҳуш қилиш ёки ақлдан оздириш...

— Мумкин. Гап ўша нуқтани топишда.

— Табиб шундай ҳаракат қилса, четдан туриб била оласизми?

— Йўқ, мен била олмайман.

— Мутахассис-чи?

— Унинг кўзини ҳам шамғалат қилиш мумкин.

«Агар учинчи одам хитой дўхтур бўлса, у Жаҳонгирни йўқ қилиш ниятида шу ерга келмадими, игналари билан уни йўқотишга уринмадими? Ё Муҳаммадризаевнинг тузалиб чиқишини кутадими?»

Солиҳов шу саволларга жавоб топиш учун сукутга берилди. «Учинчи одам учун Муҳаммадризаев хавфли бўлиб қолди. Муҳаммадризаев уни кўрган. Демак, учинчи одам ҳам уни кўриб қолган. У Муҳаммадризаевнинг қотилликни бўйнига олганини ҳам эшитган, очиқликка чиққанини ҳам билган. Ҳозир оёғи куйган товукдай питирлаяпти. Хитой дўхтур яна келиб кўрармикин? Муҳаммадризаев уйига борса-чи?»

— Беморнинг аҳволи қалай, уни уйига жўнатиш мумкинми? — деб сўради Солиҳов аниқ қарорга келиб.

— Яна пича даволаниши керак.

— Уйида ётиб даволанса-чи?

— Агар зарур десангиз... илож қанча?

— Биз сичқон қопқонга қачон тушаркин, деб пойлай олмаймиз.

— Тушунарли. Уйига бориб хабар олиб турамиз.

Солиҳов бош табибга миннатдорчилик билдириб, хайрлашди. Идорасига бориб, тўғри Рамазоновнинг хонасига кирди. Капитан бир даста ҳужжатларни стол устига ёйиб олиб, бош қотириб ўтирарди. Солиҳовни кўриб, ўрнидан турди.

— Катта йўқладилар, — деди у. — Янгиликни эшитгандирсиз?

— Жабборовними? Эшитдим. Бизга осилмаса эди,

деб турибман. Бир-икки оғир гап айтган эдим, бунақа одамлар кекчи бўлишади.

— Осилишни бошлабди. Муҳаммадризаевни озод этганимиз учун танбеҳ берибди. Қамоққа олишни буюрибди.

— Шу ермай турувди, — Солиҳов шундай деб шошилиб чиқди. Аввал вилоят ички ишлар бошқармаси бошлиғига, сўнг вилоят прокурорига вазиятни тушунтиргач, Жабборовнинг буйруғи бекор қилинди. Солиҳов бироз енгил тортиб чиқаётганида прокурор уни тўхтатди:

— Қирқбелда бир одам жамиятни ҳақоратлаганда сиз жавоб бермабсиз?

Солиҳов гижиниб, бўлган воқеани қисқача баён қилди.

— Сиз тажрибали одамсиз. Бунақа шароитда ўзингизни қўлга олишингиз шарт. Ёнингизда ким борлигини ҳам унутмаслигингиз керак. Бу масалага кейинроқ яна қайтамиз.

Солиҳов прокурорнинг хонасидан асабийлашиб чиқди. Жабборовнинг яна юқори мартабага қайтиши, ғаламислигини бетўхтов бошлаши уни умидсизлик жари сари етаклаган эди. Ишга бундай бемаврид аралашилар илгари ҳам тез-тез учрар эди. Қотил қўлга олинай деганда иш тўхтатилсин, деган буйруқ бошларига гурзидай урилиб, товонларига қадар зириллатиб юборарди. Ёки, аксинча, шубҳа остидаги одамнинг бейблиги исботланай деганда, ишни судга оширишга мажбур этишар эди. Шундай онларда ўзларини ҳақиқат учун курашувчи деган солиҳовлар темир қафасда наъра тортаётган йўлбарс ҳолига тушар эдилар. Чоралари йўқ эди унда. Энди яхши кунлар юз очиб, яхшилар қафас қулфига калит солган эдилар, қафасни очамиз, адолатни эркин қуш каби мовий осмонга учирамиз, деб эдилар... Калит қулфга солинди-ю, буралмади... адолат қуши ҳам, ҳақиқат йўлбарси ҳам танг аҳволда қолаверди.

Солиҳов идорага қайтганида капитан Рамазонов уни бетоқатланиб кутар эди.

— Сиз ҳозир уйингизга бориб, дамингизни олинг. Эрталаб Тепабелга жўнайсиз. Раҳматуллаевни билган одамларни топиб, гаплашасиз. Кейин Қирқбелга ўтиб, Дамин Эралиевни бошлаб келасиз. Муҳаммадризаевни эртага уйига қайтарамиз. Энди бу ёғига мушук-

сичқон ўйини бошланади. Биз сичқон деб ўйлаётганимиз тулки бўлиб чиқиши ҳам мумкин. Эртага эрталабдан Муҳаммадризаев уйи доимий назоратга олиниши керак. Аслида илгарироқ назорат қилишимиз лозим эди.

Солиҳов гап тамом, дегандай стол устига кафти билан уриб қўйди.

— Асосий гумон марҳумнинг яқинларига қаратилдими?

— Сизда бошқа фикр борми?

— Муҳаммадризаевнинг яқинлари-чи? Туркистон легионида орттирган дўстларини билмаймиз-ку?

— Ҳозир сиз билан икки қирғоққа ўтириб олиб баҳслашишга фурсат йўқ. Таваккал қиламиз: қотил кимнинг яқини бўлишидан қатъи назар Муҳаммадризаевни ўлдиришга ҳаракат қилади. Унинг бошқа чораси йўқ.

— Муҳаммадризаевни қурбон қилиб, оғзимизни очиб қолмаймизми?

Солиҳов оқипанни чуқур мулоҳаза юритгани учун яхши кўрарди. Мулоҳаза дегани ҳаддан зиёд чуқурлашиб кетса ҳам бўлмас экан — Солиҳов кўпол тарзда жавоб қайтарганини ўзи ҳам сезмай қолди:

— Оғиз очиб, чапак чалиб қолмаслик учун камроқ гапириб, кўпроқ ўйлаш керак.

Капитанга бу гап ғоят малол келди. «Мен билан бундай муомала қилманг», демоқчи бўлди-ю, гап чувалашиб кетиши мумкинлигини фаҳмлаб тилини тийди. Осойишталикнинг ягона йўли ҳам шу — бир томон жириллаганида иккинчи томон оғирликни бўйнига олмоғи даркор.

Солиҳов марҳумнинг уйига ҳозир борсамми ё тонг саҳардами, деб иккиланди. Охири, кеч бўлса ҳам ҳозир бориш шарт, деган қарорга келиб, ўрнидан турди. Кўчага чиқиб «казбег»ини тутатаётган Рамазоновни кўрдида, унга яқинлашди.

— Бизнинг ишимизда шунақа ноҳақликлар ҳам бўлиб туради, мендан ранжиманг, — деб хайрлашдида, эски шаҳар томон юрди.

Дарвозанинг тақиллашидан чўчиб уйғонган Йўлчивой Солиҳовнинг овозини эшитиб, ҳам ажабланди, ҳам хавотирланди. Майор дарвозахонага ўтиб, ичкари киришга унамади.

— Бемаҳалда безовта қилишимнинг сабаби бор. Иш

тезлашиб кетди, — деди у узрли оҳангда. — Масалани тез ечмасак, отангиз қора курсига ўтиради. Сиз бугун Муродилла Раҳматуллаевни шифохонага бошлаб борибсиз. Уни сиз таклиф қилдингизми ё ўзи бориб кўришни ихтиёр қилдимиз? Ҳар бир гапни яхшилаб эслаб, аниқ жавоб беринг.

Ногаҳоний ташрифдан ва майорнинг гапидан гангиган Йўлчивой ўйчанлик билан гап бошлади:

— Аям бетоблар. Муродилла амаким эрталаб хабар олгани чиқувдилар. Дадамни йўқлаганимни айтдим.

— У одамнинг янгиликдан хабари борми?

— Ҳа.

— Қачон хабар топган?

— Аям бетобланган куни... Сиз Сафарқул акани бошлаб келгандингиз.

— Муҳаммадризаевнинг қотилликни бўйнига олаётганини билармиди?

— Билардилар.

— Айби исботланмай, очиқликка чиққанини билганидан кейин нима деди?

— Сиз Муродилла амакимдан гумонсираяпсизми?

— Савол бермай, жавоб қайтаринг. Нима иш қилишни биз ўзимиз яхши биламиз. Демак, нима деди? Йўлчивой ўйланиб, елка қисди.

— «Отанг хаста бўлса, бориб кўриб қўяйми», дедилар, холос. Хўп, дедим, олиб бордим.

— Сиз бу одамни неча йилдан бери танийсиз?

— Эсимни таниганимдан бери.

— Бугун отангизга яқинлашмабдилар, эшитдим. Эртага яна олиб бориш керак.

— Нимага?

— Шундай қилиш керак. Менинг келганимни, айниса, таклифимни билдирманг. Отангизнинг сиҳатидан безовта эканингизни айтинг. Кейин... гап орасида «Отам қотилни кўриб қолган эканлар», денг.

— Ростданам Муродилла амакимдан шубҳаланяпсизми?

— Ишимиз шунақа — ҳақиқатга шубҳалар орқали борамиз. Раҳматуллаев онангизга игна санчадимиз?

— Йўқ, аёлларга янгам қўядилар.

— Ҳарҳолда... иш бир ёқлик бўлмагунча қўйдирмай туринглар. Сиз ваҳимага тушманг. Лекин эътиборсиз ҳам бўлманг. Энди мен онангиз билан ҳам гаплашиб олишим керак.

Йўлчивой «Йўқ, деб чиқариб юборайми», деган хаёл-да турганида Солиҳов унинг елкасига қўлини қўйди.

— Гаплашиб олишим муҳим. Энди мақсад фақат қотилни топиш эмас. Энди отангиз билан онангизнинг ҳаётлари ҳам қил устида бўлади. Бошқа қурбонга йўл бермаслик учун аниқ ва тез ҳаракат қилишимиз шарт...

— Юринг, — Йўлчивой шундай деб уни меҳмонхонага бошлади. Чироқни ёқиб Солиҳовни ичкари таклиф этди-да, ўзи онаси ётган хонага кирди.

Меҳмонхона ораста: ўртада хонтахта, атрофга гулли кўрпачалар тўшалган. Хонтахта устидаги неъматлар устига дастурхон ёпиб қўйилган. Солиҳов кўрпачанинг бир четига ўтирди. Бошига узун рўмол ташлаб, юзини тўсган Хадича ичкари кириб саломлашди.

— Янга, гапларимдан чўчимай, фақат тўғри жавоб беринг. Ўтмиш айбларидан қўрқманг. Энди Жаҳонгир Муҳаммадризаевнинг такдирини ўйлашимиз керак. Уни биз қўйиб юборганимиз билан қотил тинч қўймас. Муҳаммадризаев қотил эмас, у асосий гувоҳ, жиноятчилар гувоҳлардан қутулишга ҳаракат қилишади.

— Вой шўрим, — деди Хадича. Солиҳовнинг бу гапидан сўнг, унинг назарида, бадбашара бир махлуқ Жаҳонгирнинг жонини суғуришга шайланган эди.

— Муродилла Раҳматуллаев йигирма иккинчи йилда сизлар билан бирга кетган, асли Тепабелдан бўлган, тўғрими?

Хадича дарров жавоб бермади. Ўғлига қараб олди. Кейин паст овозда «тўғри», деб қўйди.

— Кетиш манзарасини эсланг. Сиз ким билан йўлга чиқдингиз?

— Дадаси билан.

— Қайси дадаси?

Хадича нима деб жавоб беришни билмай тараддудланди.

— Оламгир Муҳаммадризаев биланми?

— Ҳа... Ака-ука масжидга чиқиб кетишган эди. Опам... овсиним кирдилар. Тез тайёрланинг, кетмасак мол-мулкимиз ҳам, ўзимиз ҳам ўртада бўлар эканмиз, дедилар. Бир сидра кийим олдик. Кейин дадаси келдилар... Дадаси бир юмуш билан бошқа ёққа кетган эканлар.

— Жаҳонгир Муҳаммадризаевми?

— Ҳа, шу киши... Изимиздан етиб борадилар, дейишди. Етиб келмадилар. Шумхабар етказдилар.

— Ким етказди?

— Шу... Муродилла ака.

— Раҳматуллаев сизларга кейин етиб келдимми?

— Ҳа, уч киши эди улар. Йўлда аза очдик... Тирик эканларини кўнглим сезарди. Аммо чорам йўқ эди-да...

— Оламгир Муҳаммадризаев билан бу ҳақда кейин ҳеч гаплашмаганмисиз?

— Йўқ.

— Раҳматуллаев учинчи ё тўртинчи октябрда бу ерга келмаганми?

— Келганлар.

— Нималарни гаплашишган?

— Билмасам... гап пойлаш одатим йўқ.

— Гапларида, қарашларида ўзгариш сезмаганмисиз?

Хадича жавоб бермади. Ҳамиша чақчақлашиб ўтирувчи икки ошнанинг паст овозда гаплашаётганидан ажабланган эди. Хадича шум хабар етказгани учун Муродиллани ёмон кўриб қолган эди. Қашқарда яшаб юрганларида бир куни журъат қилиб эрига: «Шу ошнангиз камроқ келса эди, қараши совуқ», деган, бунга жавобан Оламгир аччиқланиб: «Мусофирликда қишлоғимнинг ити бўлса ҳам оға-ини тутинаман», деб эди. Оламгир бу ошнасидан чўчирмиди ё беҳад ҳурмат қилармиди, Хадича шуларни хаёлига келтирди-ю, бироқ «беғуноҳ одамни ёмонотлиқ қилиб қўймайин», деган истиҳолога бориб, тилига чиқармади.

14. ОҚИБАТ

Жаҳонгир шифохонадан чиққанидан кейин юз берадиган воқеалар.

Майор Солиҳов кетгач, Жаҳонгир ўрнида ёта олмади. Туриб, дераза олдига борди. Симёфочдаги чироқ ёқиб қўйилган, атрофга ҳали қоронғулик чўкмагани учун чироқ ўлар ҳолда липилаб тургандай кўринди. Қор учқунлари ҳам жонсиз — қўним топмай шамол ҳукмида учиб юрадилар. Шифохона ҳовлиси кимсасиз. Йўқловчилар кетиб бўлишган. Ҳамширалар кечки муолажани ҳали бошлашмаган.

Жаҳонгир кўзи ҳовлида бўлса-да, буларни кўрмайди, сезмайди. Майор унинг кўзи олдида гўё ўқ ўтмас қалин парда осиб кетгандай. Жаҳонгир шу парда ортида нима борлигини, ким турганини кўрмоқ истайди. Майор унинг бирданига бўш келганидан қувонди. У «Қасди бўлса, энди оиласига навбат етса-чи?» деган гапим таъсир қилди, деб ўйлади. Ҳа, тўғри, бу гапдан Жаҳонгир сесканди. Лекин майор унинг юрагида шундан сўнг бир фитна уйғонганидан беҳабар эди.

... Жаҳонгир акасининг мурдасини кўриб «Қасос Ҳақдан бўлибди», деб ўйлади. У қочиб бораётган одамни узоқдан кўрди, танигандай ҳам бўлди. Шунга қарамай, қотиликни бўйнига олишига уч сабаб бор эди: биринчиси — асар давомида қайта-қайта эслганимиз — бу ишни мен амалга оширишим лозим эди, деган қатъий ўй; иккинчиси — барибир менга ишонмайди, деган фикр; учинчиси эса — бу ҳаётдан батамом тўйдим, деганг ишонч эди. Бутун илинжи — қасос унга раво кўрилмагач, энди яшашнинг ҳожати йўқ, деган қарорга келганди.

Кунлар ўтиб, воқеалар ўзгариб, ўғлини кўргач, ўзи сезмаган ҳолда гуноҳларига тавба қила бошлади: яшашни истаб қолди. Шу истак уни фитнага тортди. У озодлик шабадасини ҳис этгач, акасининг қотилини ўлдириш билан муродига етмоқчи бўлди. Қамоқда ётганида ҳам бу хоҳиш бош кўтариб қолар, бироқ, тошдеворлар, темир панжаралар бу хоҳишни бирпасда бўғиб ташлар эдилар. Энди тошдевор йўқ, темир панжара йўқ, фитнани амалга ошириш йўлидаги тўсиқлар олиб ташланди. Энди ҳамма гап режани тўғри, бинойи тузишда. Режа дегани ҳам суюқ аёлга ўхшаган бевафо бўлади. Жаҳонгир ўттиз уч йил бадалида акаси билан учрашув режаларининг минг бир хилини тузди. Оқибат нима бўлди: биронта режаси ҳам вафо қилмади. Сўнгги учрашувга, Олоҳнинг назари остида гуноҳлардан покланиб олишга акасининг бир малъунни бошлаб келиши мумкинлигини ҳисобга олиб эдимиз? Йўқ. Даминикига кирмай, унинг танчасини очмай, тўғри Дайдидарага келганида бу машмашалар йўқ эди.

Чинор томон кўтарилаётганда ўша томондан ўқ овози эшитилгач, Жаҳонгир хавотирланиб, қадамини тезлатган, тойиб кетиб, ёнбошига йиқилган эди. Ҳозир, шифохона деразаси ёнида турганида ҳам қулоғи остида ўқ отилгандай бўлди. Сесканиб, атрофига алангла-

ди, қулоқ тутди. Атроф сокин. Қамоқда ётган пайтида ҳам икки-уч бор худди шундай ўқ овозини эшитгандай бўлган эди. Ўшанда ҳам қонга беланиб ётган акаси, атрофга аланглаб қочиб бораётган қотил кўз олдига келганди. Ўшанда ҳам ўйлаб ўйига етмаган эди: Дайдидарада фақат ака-ука учрашишлари лозим эди. Ўттиз уч йил муқаддам Худо биттагина барғни узмай, бу бошларини шунча қулфатларга дучор этди. Энди барғ узилиши, сўнгги ўқ отилиши шарт эди. Акаси буни биларди. Била туриб нима сабабдан ошнасини бошлаб келди — ўзини ҳимоя этиш учунми ё Жаҳонгирни ўлдириш учунми? Акаси ўшанда ҳам кўрққан эди. Қариган чоғида ҳам ўлимдан шунчалик кўрқдими экан? Бошлаб келган одами нима сабабдан унинг ўзини ўлдириди?

Жаҳонгир бу саволларга жавоб топишга ожиз эди. Бу дунёда бойлик бўлгани учун ҳам ёлғон, тилёғламалик, ёвузлик борлигини билмасмиди? Биларди. Фақат ёвузлик чегарасини белгилашга қодир эмасди. Отасини ўлдирган бу ёвузлик акасига ҳам чанг солганини ҳали билмас эди. Жаҳонгир акасининг бир кун аввал укаси билан орани очиқ қилмоқ учун Дайдидарага боражанини ошнасига айтганидан хабарсиз эди. Оламгир эса ўша кеч ўйга толиб ўтирган ошнасининг кўнглида кечаётган гапларни билмасди. Ошнаси эртага бўлажак ака-ука можаросини эмас, оқибатда топилиши мумкин бўлган тиллаларни ўйларди. У ўттиз йилдан зиёд вақт мобайнида бу оқсоқ билан бекорга ошна бўлиб юрибдими? У йигирманчи йилда, Зафарбек билан тоғ кезган чоғларида бекнинг тилла тўла хуржунини кўрган, лекин бу хуржуннинг қайга яширилганини пайқамай қолган эди. Зафарбек қизиллар пис-тирмасига дуч келиб, шаҳид кетди. Ўшанда хуржун йўқ эди. Бек Муҳаммадризоникада тунаб, йўлга чиққан эди. Демак, хуржун шу атрофда қолган. У Оламгирни хорижга ўтишга ундаганида шу хуржун топилишидан умидвор эди. Оламгирнинг бойлиги бор эди, бироқ, бу бойлик унинг мўлжалига мос эмасди. Жаҳонгирнинг бу томонларда қолиб кетишидан «хуржун шунда», деган хулосада юрарди. Зафарбекнинг хуржунни ҳақидаги унинг тусмоли бир жиҳатдан тўғри эди. Чиндан ҳам бек хуржунни Муҳаммадризога қолдирган, бир улуш тиллани хизмат ҳақи сифатида унга берган

эди. Ота эса улушини болаларига бўлиб бериб, хур-жунни Жаҳонгирга ишонган эди.

Кундузи осмон бағрига минг-минг юлдузларни яширгани каби, одам ҳам бағрига беҳисоб сирларни яширади. Бешинчи октябрда Дайдидара сари йўлга отланган уч одамнинг бир-бирларига аён бўлмаган сирлари, мақсадлари бор эди. Улардан бири бу сирларини, мақсадларини гўрига олиб кетди. Биттаси ўлжа пайида мушукдай астойдил пайт пойлаяпти. Учинчиси шифохона деразаси ёнида муаммолар панжасидан чиқолмай турибди. Тирик қолган икки одам режа тузади. Режадан мақсад бир — ўлдириш. Бири ўлимдан қўрқиб ўлдириш режасини тузади, иккинчиси қасос гамида, гуноҳдан фориг бўлиш умидида.

Жаҳонгир Муродиллага акасининг кўчасида қўққис дуч келган эди. Аввалига иккови ҳам бир-бирини танимади. Беш-ўн қадам юриб, худди келишиб олгандай баравар орқага қарашди-ю, кўзлар тўқнашди.

«Тирик экан-да?» — икковининг хаёлидан шу гап ўтди.

Иккови ҳам изига қайтиб бир-бирини рўбарў бўлди. Биринчи бўлиб Муродилла салом берди. Орада ўттиз уч йиллик ҳижрон эмас, ўттиз уч йиллик гумон бор эди. Шу боис қучоқлашиб сўрашмадилар. Совуққина саломлашдилар. «Уй ёнса сув ўчиради, вақт ёнса не ўчиради», деганларидек, орада вақт ёниб битган эди. Жаҳонгир жилмайишга уринаётган кўзларда ҳадик кўрди.

— Жаҳонгиржон, иним, Худога шукр, тирик экансиз. Энди Худо хоҳдаса ёпиқлик қозон ёпиқлигича қолаверсин. Биз мусофирликда жазомизни тортдик...

Жаҳонгир индамади. Муродилла ёпиқлик қозон деб, нимани назарда тутганини англамади. Муродилла қишлоқ фаолларини отганим, сўнг ўт қўйганимдан Жаҳонгир хабардор, деб янглишган эди. Жаҳонгир «Фаолларни бошқа қишлоқлик йигитлар отган», деган гапни эшитган, бироқ у йигитларнинг кимлигини ҳануз билмас эди. Муродилланинг гапидан сўнг «ўшалардан бири шу эмасми?» деган шубҳа уйғонди. Ҳозир дераза ёнида турган пайтида ўша шубҳани эслади.

Майор Солиҳов Йўлчивойнинг хонадонига ҳақиқатни ойдинлаштириш мақсадида сўроқ сўраётганида Жаҳонгир оҳам ўзига керакли ҳақиқат юзини очиш учун ўзини ўзи сўроққа тутар эди.

Дайдидара воқеасига алоқадор одамлар учун бу кеча беҳаловат кечди.

Эртасига Йўлчивой «Отам сизни бошқа бировга ўхшатибдилар, мен кимлигингизни айтдим», деб изоҳ бериб Муродиллани яна шифохонага бошлаб келди. Муродилла йигитнинг бу гапига унчалик ишонмади. «Жаҳонгир мени яхши танийди, бошқа одамга ўхшатиши мумкин эмас. Йўлчивой мени лақиллатмоқчими ё у чиндан ҳам мени йўқлаганми?» деган иккиланиш билан йўлга чиқди. У фитнадан беҳабар, кўнглида ҳали гумон уйғонмаган эди. У даҳлизга кираверишда, остонага нима учун ҳўл латта ташлангану остонанинг у томонига қалин қоғоз тўшалганига эътибор бермади. Жаҳонгир ётган хонага киргач, оёғи из қолган қалин қоғоз дарров олинганини ҳам билмади. Жаҳонгирнинг томирини ушлаб, юракнинг бежо тепаётганини айтиб шифохона бош табибининг ташхисини исботлади. «Агар ижозат берсангиз, игна билан даволайман», деб таклиф қилди.

— Биз бугун беморга рухсат берамиз. Уйларида даволай қолинг. Бу ерда ишласангиз, бизга гап тегади, — деди бош табиб.

Бу таклиф Муродилла учун муддаонинг ўзи эди. Даҳлизга қайтиб чиқишгач, у бош табибни четга тортиб:

— Аҳволи унчалик умидбахш эмас, лекин уриниб кўраман, — деди.

Муродилла кетгач, бош табиб хонасига қайтиб, Солиҳовга у айтган гапни маълум қилди.

— Эҳтиёт бўлинглар, бемор у айтганчалик оғир касал эмас. Унинг огоҳлантиришида бир сир борга ўхшайди, — деди.

— Буни биламиз, раҳмат сизга, — деди Солиҳов. — Беморга рухсат беринг.

Солиҳов айтганидай, Жаҳонгирга оқшомда рухсат теғди.

Кеча қор учқунларини ўйнаб юрган шамол тинган, ҳаво очиқ, жойимни бўшатмайман, деб ўжарлик қилаётган куз билан «Бошқа иложинг йўқ, ҳадемай қор бўронларим билан бостириб бораман», деб пўписа қилаётган қиш ўртасида осойишта музокара бошланган эди.

Бир неча кун қамоқда зах, сассиқ аралаш ҳавода, сўнг шифохонада дори исини ҳидлай-ҳидлай ўпкаси

кирланган Жаҳонгир кўчага чиқди-ю, чуқур-чуқур нафас олди. Май лаззатини маст билур, хушёрларга мундан нима баҳра бор, деганларидек, озодликда бир мартагина бўлсин чуқур нафас олиш лаззатини Жаҳонгирдан сўраш керак. Айниқса, энди озодликдан бебаҳраман деб, ўлимни бўйнига олиб қамоққа кирган одам учун тоза ҳаводан нафас олиш онадан қайта туғилгандай гап эди.

Унинг шошиладиган ери йўқ эди. Эски шаҳар деҳқон бозори биқинидаги ҳаммомга кириб, роҳатланди. Ундан чойхонага ўтиб, чой ичди. Назарида Худо уни «сўнгги марта эркинлик нашъасидан, ҳаммом, чойхона деган мўъжизалардан баҳра ол, сўнг жонингни ачинмай топширасан», деган шарт билан қамоқдан чиқарган эди.

Жаҳонгир йўлда кетаётганида, айниқса ҳаммомга кираётганида изидан одам тушганига ишонч ҳосил қилди. Ҳозир ҳам эшик ёнидаги сўридан жой олган икки йигитнинг кўзлари бежо эди. «Номига озод этишган. Мендан тузоққа қўйиладиган ёлғон хўрак ўрнида фойдаланишмоқчи. Мен уларга тутиб бераманми? Йў-ўқ, янглишасиз тақсирларим. Ўзим пиширган ошни ўзим ичаман...» — Жаҳонгир шундай фикрга келиб чойхонадан чиқди.

Уйига бориб, Даминни кўрди-ю, «майорнинг гапи чин экан-да», деб ўйлади.

— Сенам милисага ёлланганмисан? — деди ошнаси билан саломлашгач.

— Қамоқдан чиқдингми ё гармдори устига ағанаб келяпсанми, бунча тилинг заҳар? — деди Дамин кўнгли озор чекиб.

— Орқамдан одам қўйишган. Сени бекорга чақиришмагандир?

— Чақиришдигина эмас, олиб келишди.

— Ҳа, ана, ҳатто олиб келишибди. Сенга қандай топшириқ беришди?

— Ошнангиз бетоб, уч-тўрт кун ҳамроз бўлиб, сўнг қишлоғингизга олиб кетинг, дейишди. Ишонсанг, ишонмасанг, бор гап — шу.

— Акамни танибсан, Муродиллани танибсан — яхши. Энди мени пойлайсан. Қочиб кетсам, бориб айтасан. Муродилла ўлдирмоқчи бўлса, кўксингни қалқон қиласан. Сенинг вазифанг шу, билиб ол.

— Яна битта чириган гап айтсанг, жийда-халтамни

кўтариб кетвораман. Мен жоним ачиб, соғиниб келсам, бу қопади-я!

Жаҳонгир сал оширворганини фаҳмлаб, «Бу бечорада нима айб», деб уни қучоқлади. Юзини юзига қўйди.

— Мен дардимни сендан бошқа кимга айтаман, — деди шивирлаб.

Дамин уйни йиғиштириб, примусни ёқиб, қозонга бир бўлак гўшт ташлаб, қайнатиб қўйишга улгурган эди. Хонтахтага дастурхон ёзиб, ўзи олиб келган қандқурс, иккита юмшоқ нон, чойнақда чой қўйган, уй меҳмон кутаётган бир файзга эга бўлган эди. Буни кўриб Жаҳонгирнинг томоғига йиғи бостириб келди: кўпдан бери уни ҳеч ким бир бурда нонни илиниб кутмаган эди.

Жаҳонгир узатилган бир пиёла чойни ичиб, ўридан турди-да қозикдан жойнамозни олди.

У ибодат қиларди. Дамин эса унга қараб ўтириб хаёлга толган эди. «Жаҳон, қандай йигит эди-я! Тоғни уриб талқон қиларли кучи бор эди. Бировга сўзини бермасди. Энди-чи? Мўмин бир одамга айланибди. Бу қамоқлар, хўрликлар уни синдирибди. Узоқ вақт куликда ўтган одам қўлидаги кишанга муҳаббат қўяди, дейишади. Тўғри шекилли».

Дўстига тикилиб, хаёлга ботган Дамин янглиш хулоса чиқарган эди. Тўғри, Жаҳонгирнинг аввалги жумардлиги энди йўқ. Тўғри, Жаҳонгир ҳаёт, борлик деб аталувчи кўринмас деворга кўп марта боши урилиб азоб чекди. Тўғри, у ибодатни қанда қилмайди. Лекин бу — юрагидаги пўртана кўлмакка айланди, деган гап эмас. Ҳаёт уни калака қилгани, эзиб-янчгани ҳолда, бу пўртанани вақтида жиловлашни ҳам ўргатди. У илгари ҳам тоат-ибодатни қанда қилмас эди. Аммо Зокирхўжа билан суҳбатлар қургач, унинг тақдирини кўргач, бу жафолардан қутқарувчи фақат Худо деб, бутун борлигини унга ҳадя этди. «Бу дунёда биз муҳаббат қўйган нарсалар алдамчи, бизни ташлаб кетади. Фақат Яратганга бўлган муҳаббатгина ҳақиқатдир» — Зокирхўжа айтган бу ақида унинг қонига, жонига сингди. «Шу муҳаббатим эвазига Худо мени ниятимга етказди», деб қаттиқ ишонди. Ҳатто акаси бошқа одам қўлидан қазо топганида ҳам бу муҳаббатдан кечмади. Ҳозир Яратганга яна юзланиб, мақсадини баён қиляпти, ундан мадад сўраяпти...

Намоздан сўнг ҳам Жаҳонгир узоқ вақт ҳаракатсиз ўтирди. У хаёлан фано жоддаси орқали бақо даштига ўтган, эркин руҳларга банди бўлган эди. Дамин унга халал бермаслик учун жим ўтирди. Охири тоқати тоқ бўлиб, енгил йўталди. Шу енгил йўтал Жаҳонгирни мавжудлик дунёсига қайтарди — дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

Қайнатма шўрвани ичиб бўлишгач, Жаҳонгир ош-насида савол кутди. Дайдидарадаги фожиани, қамоқдаги гапларни сўрар, деб ўйлади. Лекин Дамин бу ҳақда оғиз очмади. Унинг бошқа мавзудаги гаплари ҳам Жаҳонгирга «Қирқбелга чиқиб хайрлашишинг бошқача эди-ку», деган кино билан жаранглагандай бўларди. Жаҳонгир бунга ортиқ тоқат қилмай изоҳ бера бошлади:

— Мен бошқа кўришмасак керак, деб ўйловдим. Ўлимни чақирсанг келмас экан, яйраб-яшнаймак, деганингда қўққисдан бостириб келса керак.

— Киши агар юз, агар минг йил яшаса ҳам ўлади. Фақат бу куч қачон келишини билмайди. Умримиз борича яшайверайлик-чи.

Жаҳонгир бу гапини эшитиб, мударриси тез-тез такрорлайдиган байтни эслади:

— *«Агар сағ сол мони вар яке рўз,
Бибояғ рафт азин кохи гилафрўз».*

Даминнинг форсчага тиши ўтмас эди.

— Ўзбекчалаб тушунтир, — деди у.

— Ўзбекчаси сен айтган гапга ўхшайди: агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, кўнгили очувчи бу қасрдан кетиш керак бўлур.

— Ҳа, афсуски, кетиш онларимиз яқинлашяпти. Мен ўлиб кетишимдан афсусланмайман. Армоним бошқа — ҳавода қушнинг, сувда балиқнинг, ҳаётда эса бизнинг изимиз қолмайди. Шунисига доғман.

Жаҳонгир сукут сақлади. Сўнг дўстини ранжитиб қўймайдиган оҳангга деди:

— Дамин, менинг изим қолади. Худога шукр, ўғлим, невараларим бор...

— Биламан... Шунинг учун энди кўпроқ яшашинг керак.

— Сен афсус чекма. Одамлар юрагига яхшилик уруғини қадагансан. Сенинг изинг шу. Одамнинг бар-

ча яхши-ёмон ишлари кетидан соядек илашиб юради. Сенинг яхши ишларинг кўп. Мен бировга яхшилик қилишга ҳам улгурмадим. Мен армон қилсам арзийди.

— Сен... Хадичани талоқ қилган экансан... Энди... никоҳингга ол.

Жаҳонгир дарров жавоб бермади. У дўстига кўнглидаги ниятини ошкор қила олмас эди, шу нияти никоҳга йўл бермаслигини тушунтиришга ҳадди сизмас эди.

— Кўп ўйлама, шариат йўл беради, — деди Дамин.

— Шариат-ку, йўл беради... — Жаҳонгир шундай деб хаёлига келган баҳонадан қувонди. — Иддат деган қоидалар бор.

— Иддатинг нима?

— Бева аёл эрининг вафотидан сўнг бир юз ўттиз кун сабр қилиши керак. Шу вақтгача мен унга номаҳрамман.

Дамин тиззасига шапатилаб қўйди. Ярим тунга қадар икки ошна ўтган-кетганларни эслаб, гаплашиб ўтиришди.

Эрталаб Дамин уйғонганида Жаҳонгир тасбеҳ ўтириб ўтирарди. Эндигина тонг отган, туннинг ўзи чекингани билан, салқини ҳали ҳукмрон эди. Кўча томондан чархнинг шиғиллаши, чархчининг «Пи-чоқ чахлайман!» деган хитоби эшитиларди.

— Намунча эрталабдан келмаса бу чархчинг, — деди Дамин оёғига махсисини кия туриб.

— Бу чархчи анойи эмас, пичоқ баҳона мени пойлаётгандир.

Дамин унинг гапига ишонмай, кўча эшигини очиб қаради: чархчи — ўрта ёш киши — қўли ишда-ю, кўзи аланг-жаланг эди.

Нонушта қилиб ўтиришганда эшикда Йўлчивой, сўнг Муродилла кўринди. Жаҳонгир унинг албатта келишини биларди. Лекин бунчалик тез йўқлар, деб ўйламаган эди. Улар бир пиёладан чой ичишгач, Муродилла муддаога кўчди:

— Кеча ўртоғингизни шифохонага бориб кўрган эдим. Рози бўлсалар бугун муолажани бошласак, — деди у Даминга қараб. — Касалнинг келиши осон, кетиши қийин дейдилар.

— Дамин, бу киши Хитойдан келган табиблар. Сени ҳам кўриб қўядилар, — деди Жаҳонгир ҳайрон бўлиб ўтирган дўстига.

— Хитойлик дейсанми? Тақсир, мен сизни бир одамга ўхшатдим. Тепабеллик Муродилла ака эмасмисиз?

Муродилла кулимсиради.

— Хотирангизга балли, ўша одамман. Мен сизни танимадим-ку?

— Биз у пайтда ялангоёқ бўз бола эдик. Кўрган бўлсангиз ҳам бизга ўхшаган чувриндиларга эътибор бермасдингиз. От ўйнатиб юрар эдингиз. Раҳматли Оламғир ака билар улфатчилик қилардингиз...

— Ҳаммасини билан экансиз. Туз-насиба бор экан, Хитойга ўтиб, унда табибликни касб этдим. Қани, қўлингизни беринг-чи, ие, ошқозонга овқат яхши ботмас экан-ку?

Жаҳонгир Муродиллани зимдан кузатиб, фикрни чалғитишга усталигига тан берди. Дамин эса жонига дармон бўлувчи табибни учратганидан хурсанд, майор Солиҳов суриштириб борганида кўнглида оралаган шубҳани унутаёзган эди.

— Оёғим қаттиқ оғрийди, ака, — деб ҳасрат бошлаганида Жаҳонгир унинг сўзини шарт бўлди:

— Дамин, табиб аканг сен билан мени даволайман, деб юрибдилар. Сен Йўлчивой билан ҳовлига чиқиб, гаплашиб тур. Менинг бу кишига айтадиган сўзим бор.

Дамин ҳам, Йўлчивой ҳам бу қарордан ажабланиб, Жаҳонгирга қараб қолдилар. Йўлчивойнинг нигоҳида ажабланиш билан бирга хавотир ҳам зоҳир эди.

— Икки оғизгина гапимиз бор. Чиқиб туринглар.

Улар ноилож туриб, чиқишди. Эшикни ёпишди-ю, лекин узоқлашишмади.

— Акамни нимага ўлдирдингиз? — деди Жаҳонгир унга тик қараб. У Муродилла бу саволдан гангиб қолар, деб ўйлаган эди. Муродилла бу саволни аввалдан кутгани учун ҳам хотиржамлигини йўқотмади.

— Акангиз раҳматли нодонлик қилдилар.

— Сизни бошлаб чиқишларидан мақсад — мени ўлдиришмиди?

— Наузамбиллоҳ! Қайси мусулмон одам укасини ўлдираман, деб қасд этади. Акангиз сизни инсофга чақирмоқчи эдилар.

— Сиз-чи?

— Ўтган гапни қўзғаманг, чуви чиқмасин.

— Яхши, қўзғамайман. Энди нима мақсадда ўғлимга эргашиб юрибсиз?

— Йўлчивой сизни даволашимни ўтиниб сўради.

— Ўғил бола гапни айтинг.

— Ўғил бола гапми? Сизни ўлдирмоқчи эмасман. Орқангиздан одам қўйилган, биламан. Мен сизни ҳам, ўғлингиз, невараларингизни ҳам ўлдирмоқчи эмасман.

«Уларни ўлдиришим ҳам мумкин, лекин ўлдирмайман» деган маънода бураб-бураб айтилган кейинги сўз Жаҳонгирни сергак торттирди.

— Мақсадингизни айтинг, — деди у қатъий тарзда.

— Сўзимга тушундингиз-а: мен сизни ҳам, ўғлингиз, невараларингизни ҳам ўлдирмоқчи эмасман.

— Мақсадингизни айтинг, деяпман!

— Отангиз раҳматлидан қолган бойлик сизга энди керак эмас. Менинг эса бола-чақам кўп. Мусофирликда азият чеккан бандаман.

— Шунинг ўзими?

— Ҳа, шунинг ўзи. Кейин қиёматли оға-ини бўлиб кетамиз. Невараларингизнинг тўйларини кўрасиз.

— Иншооллоҳ!

Жаҳонгир шундай деб унга тикилди. Уни шу ернинг ўзида бўлиб ташласамми деб ҳам ўйлади. Ҳозир ташланса, шубҳасиз, биринчи бўлиб ўғли югуриб киради. Сўнг кўчадаги чархчи... Умиди ушалмай қолади. «Бу малъун ҳийла ишлатяптими, бас, мен ҳам ҳийла қилай», деган қарорга келди.

— Эртага чошгоҳда Дайдидарада учрашамиз, — деди у Муродилладан нигоҳини узмай. Дайдидарани эшитиб, Муродилла енгил сесканди.

— У ерда нима қиламиз?

— Ҳазина ўша ерда. Керак бўлса, борасиз. Аммо дум илаштириб бора кўрманг.

— Ўзингиз ҳам шундай қилинг.

Жаҳонгир ундаги хотиржамликдан, йўқ, сурликдан тобора баттарроқ ажабланарди. «Худонинг мард бандаси бир нонинг ярмини ўзи еса, қолган ярмини дарвешларга беради, булар эса бир иқлим мулкани олиб яна бошқа иқлимни олиш фикрига тушган подшоҳга ўхшашади. Акам билан ҳам балки шу бойликни таллашишгандир?»

— Шоҳ Жамшид «Оламни мардлик ва зўрлик билан олдиқ, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик», деган экан. Сиз бойликка тўймас экансиз-да?

— Иним, мен ҳам бойликни гўримга элтмайман. Айтдим-ку, бола-чақам бор.

— Келишдик: ўртада — бола-чақаларимиз.

Шу гап билан Жаҳонгир Муродилланинг болалари ҳам гаровда эканига шама қилиб қўйди. Муродилла буни шунчаки пўписа деб қабул қилса-да, юрагида хавотир уйғонди. Юзига фотиҳа тортиб, ўрнидан турди.

Муродилла чиқиши билан остонада Йўлчивой пайдо бўлди.

— Амакингни кузатиб қўйинг, онангизга дуо айтинг. Болаларингни мен учун ўшиб қўйинг. Биз Дамин акангиз билан Қирқбелга жўнаймиз, мени йўқлаб овора бўлманг.

Бу гапни Дамин ҳам эшитди. Йўлчивой кетгач, ош-насини саволга тутди:

— Нималарни гаплашдинг?

— Сенга айтадиган гап эмас.

— Қирқбелга нима учун чиқмоқчисан?

— Сеникига, меҳмонга.

— Дардинг — Дайдидарадир яна?

— Дайдидарада... Э, хомкалла, Йўлчивойга айтиш хотирамдан кўтарилибди. Шаҳардаги уйни сотиб, қишлоққа кўчиб чиқ, Дайдидарани боғ қил, демоқчи эдим. Шу чинор остида бир самовархона очсам, деб ният қилардим. Йўлчивой эплайди, нима дединг?

Дамин у бир балони бошлаётганини сезди.

Улар йўлга отланаётганда озғин, қадди букик одам эшик озиди кўринди.

— Э, хайрият, уйда экансиз, — деди у Жаҳонгирга қучоқ очиб. — Уч-тўрт келдим-а, қўшнилариңгиздан сўрасам, улар ҳам билишмайди. Тинчликми ўзи?

— Тинчлик, бир оз тобим қочди.

— Худо сақласин. Мен сизни йўлдан қолдирдим, шекилли, — у ўтириб, фотиҳа ўқигач, муддаога кўчди: — Соқов омонатини топширган экан, кеча етгиси ҳам ўтди.

Жаҳонгир пичирлаб дуо ўқиб, юзига фотиҳа тортиди-да, сукутга чўмди.

Соқовнинг исмини билишмас эди. Элигинчи йилнинг ёзида шахтада кўмир қазиб юрганида, бир гуруҳ маҳбуслар билан Соқов ва мана шу киши — Шоймардон келишган эди. Шоймардон дастлаб кўп йиғларди. Тақдирдан нолирди. Қирқ биринчи йилда урушга чақирилганини, қишлоқдан олиб кетилган бўз йигитлар қўлига милтиқ бериб жангга бошлашганини, ҳали жанг-

га кирмай, битта ҳам ўқ отмай туриб асирга тушиб қолишганини қайта-қайта, ўкиниб-ўкиниб гапирарди. Бошқалар тўрт йил жанг қилган бўлса, бу тўрт йил немис лагериди азоб чеккан, сўнг уйига қайтган, энди уйланиб, одам қаторига кирганида ҳибсга олиниб, бу ерларга жўнатишган эди. У Жаҳонгирнинг бошига тушган савдоларни билмас эди. Шу сабабли ўзини энг бебахт одам деб билиб, тақдирини лаънатларди. Шоймардон билан бирга келган Соқов кўзларини жавдиратиб нимадир демоқчи бўларди-ю, тушунтиролмас эди. Кабобпазга ёрдам бериб юрувчи бу одам кабобни Сталиннинг сурати бор газетага ўраб бериш гуноҳлигини қайдан билсин? Жаҳонгир унга нима деб далда беришни билмас эди. Фақат Соқовни кўзларида ёш кўрганида елкаларини силаб кўярди.

...Шу жабрдийда оламдан ўтибди. Жаҳонгир ўлимни кутиб ётганида, Азроил Соқовникида экан-да...

— Қаноат қила-қила борадиган жойимиз тайин экан, — деди Шоймардон, чуқур уф тортиб. Кейин Даминга қараб, деди: — Ака, биз кўп ноҳақ жабр тортганмиз.

— Акангиз ҳам жабр чекканлар, — деди Жаҳонгир, — сиз-ку, асир тушганиңгиз учун қамалгансиз. Бу киши китоб ўқиганлари учун ўтирганлар.

— Во. Худо, неча кўргиликлар кўрдик-а, адолат қолмаган экан дунёда.

— Адолат бор, — деди Дамин унга, — лекин адолат деганлари ҳамиша кучга хизмат қилган. Ички яралар юзага чиқиб, энди биялпмиз буларни. Донишманд деганимиз қоқилган экан, орқасидан бутун халқ қоқилибди. Қаноат дейсиз. Қаноат туяда ҳам бор. Туянинг қаноати тугаб, ғазаби уйғонса, кушхонага жўнатилади. Одамники тугаса-чи?

— Яхши гап айтдингиз, ака, кам бўлманг. Энди мен борай. Сизларни йўлдан қолдирмай. Соқовнинг йигирмасига бирга борамиз, ўзим кириб ўтаман.

Шоймардон чиқиб кетгач, Жаҳонгир эшикка қулф уриб, Дамин билан бирга йўлга тушди.

Қирқбелга яқинлашишганда Жаҳонгир Аждарқоя сари бурилди. Қабристонга бориб қор устига тиз чўқди. Юқорида аждарнинг учта боши оқ қалпоқ кийган. Пастда дўмпайган қабрлар ҳам оқ ўраган. Жаҳонгир тиловат қилди. Ҳар келганида ота-онаси билан хаёлан суҳбат қурарди. Бу сафар ҳам одатини қанда қилмади:

«Дада, акамни бағрингизга олдингиз, гуноҳларидан ўтдингизми?»

— ...

«Мендан розимисиз? Гуноҳларимдан ўтасизми?»

Бу икки савол қайта-қайта такрорланди, лекин жавоб бўлмади.

Жаҳонгир Даминнинг уйига қайтиб, у билан деярли гаплашмади. Эртасига нонуштадан кейин дуо ўқиди-да, ошнасига илтижо билан деди:

— Дамин, берган ош-тузинга рози бўл.

— Жаҳон, эсингни йиғ, нима қилмоқчисан, менга айт. Мурод келадими Дайдидарага?

— Дамин, жон ошна, сўрама. Жойингдан жилмай ўтир. Кечгача келмасам, милисага хабар бер. Яна бир омонат гапимни Йўлчивойга етказасан. Дайдидарадаги чинордан қибла томонга элик қадам санаб одам бўйи кавласин. Бобосининг омонати ўша ерда.

— Жаҳон!

— Биз бировга ёмонликни раво кўрмадик. Ошна-чилигимизга хиёнат қилмадик, шунисига шукр.

Жаҳонгир шундай деб Дамин билан хайрлашди.

Дайдидара кимсасиз эди. Чинор ҳам, дўнгликларни туртиб чиққан катта-кичик қоялар ҳам, қояларга тождай қадалган дўланалар ҳам сукутда. Жаҳонгир чинорга яқинлашиб, атрофни диққат билан кузатди. Оппоқ қордан кўзлари қамашди. Ҳеч ким йўқлигига ишонч ҳосил қилгач, дарахтдан шарқ томонга ўн қадам ўлчаб пичоғини қинидан чиқарди. Қорни оёғи билан нари-бери суриб, сўнг ерни ўя бошлади. Жаҳонгир акаси билан учрашишдан аввал бу ерга келган, отасидан қолган омонатнинг катта бир улушини элик қадам нарига олиб чуқурроқ кўмган эди. У ерни тизза бўйи ўйгач, пичоққа бир латга илашди. Жаҳонгир латга тугунчани эҳтиётлик билан олиб очди. Тугунчадаги тўшпончани енгига артди-да, ўқдонини чиқарди. Биттагина ўқни қолдириб қолганини чуқурчага ташлади. Сўнг ўрани аслидай қилиб кўмди. Устига қор ҳам суриб қўйди.

У дам-бадам атрофга алангларди. Қанча тикилмасин, узоқдаги қоя ортида Солиҳов, Рамазонов ва яна уч йигитнинг дурбинда кузатаётганини сезмас эди. Солиҳов Жаҳонгир Қирқбел томон юргандаёқ унинг мақсадини фаҳмлаганди. Эрта тонгда у одамлари билан Дайдидарага етиб келган, худди бўрига ўхшаб чинор

ўсиб турган дўнгликни айланиб ўтган эди. Шу сабабли бу атрофда одам излари кўзга ташланмас эди.

У тўшпонча олганида Солиҳов сергакланди. Ўқларни чиқариб ташлаганда эса «шунчаки қўрқитмоқчи шеклли» деб ўйлади.

Чошгоҳда Жаҳонгирнинг қорда қолдирган излари ёнида яна бир из пайдо бўлди: Муроддила аста чинор томон кўтарила бошлади.

Жаҳонгир ўнг қўлини қўйнига тикқан қўйи қилт этмай турарди. Муродилла ундан кўзини узмаган ҳолда бир-бир қадам ташлаб унга яқинлашаверди. Унинг ўнг қўли пальтосининг чўнтагида, Жаҳонгир сал ножўя ҳаракат қилса бас — тўшпончани чиқариб отиб ташлашга шай эди.

Орадаги масофа уч қадам қолганида Жаҳонгир орқага чекинди-да, қўйнидан пичоқ чиқариб ерга ташлади.

— Хазина шу ерда, — деди у Муродиллага тикилиб.

Муродилла бир пичоққа, бир Жаҳонгирга қараб, нима қилишини билмай иккиланиб турди-да:

— Ўзинг кавла, — деб буюрди.

— Мен қул эмасман. Бировга хизмат қилиб ўрганмаганман.

— Қазидейман! — Муродилла шундай деб тўшпончани чиқарди.

— Қўрқитманг мени. Мен шартни бажардим. Хазинани кўрсатдим.

— Қазимасанг, аяб ўтирмайман. Акангнинг изидан жўнайсан. У ёқда... невараларинг бор-а?

Жаҳонгир қорни оёғи билан суриб ерни қазий бошлади.

«Бу акасидан кўра ақллироқ экан, — деб ўйлади Муродилла, унинг чаққон ҳаракатини кузатиб, — акаси аҳмоқ эди, шу аҳмоқлиги туфайли ўлиб кетди».

Жаҳонгир ерни пичоқ билан кавлай туриб, дамбадам Муродиллага қараб қўярди.

«Оламгир ҳам тахминан шу ерда турган эди, — деб ўйлади Муродилла. — Демак, билар экан-да, била туриб айтмаган экан-да?»

Муродилла тепадан айланиб тушиб келганида Оламгир чиндан ҳам шу ерда турган эди. Муродиллани кўриб чўчиб тушди.

— Мурод, нимага келдинг? — деди.
— Сени ҳимоя қилгани, — деди Муродилла кулим-сираб.
— Келганинг чакки бўлибди, қайт. Жаҳон кўрма-син.
— Кўрса кўраверсин.
— Мурод, бизнинг ишимизга сен аралашма.
— Гап бундай, Оламгир: сен шоҳида юрсанг, мен баргида юраман. Можароларингни биламан. Лекин мен ҳам қуруқ қолмаслигим керак. Улушимни берасан. Тўртдан учи меники. Бўлмаса, мен укангга хотининг ким, ўғлинг ким — айтаман.
— Айтмайсан!
— Айтаман, бунақа ишлар қўлимдан келади.
— Шунақами... унда қишлоққа ким ўт қўйганини, фаолларни ким отганини мен ҳам айтаман.
— Сен одам эмас, тўнғизсан, Оламгир. Эскини кавлаш тўнғизнинг иши.
— Сен эса иблиссан...
Шу зайдда бошланган машмаша сўнггида Оламгир чўнтагидан пичоқ, Муродилла тўппонча чиқарди. Тайин гапки, тўппонча олдида пичоқ ожиз...
«Ўшанда нима учун қўрқиб қочиб кетдим, ўша кунидеҳ ҳаммаси ҳал бўлар эдику?» — Муродилла шу саволни аввал ҳам ўзига-ўзи кўп берган, ҳозир ҳам такрорлади.
Жаҳонгир қаддини кўтариб, Муродиллага қаради.
— Бўлди.
— Хуржунни чиқар.
— Керак бўлса, чиқаринг, мен кетдим.
— Тўхта, чиқар деяпман.
Жаҳонгир Муродиллага ғазаб билан тикилиб қаради, сўнг энгашиб тугундаги тилла тангалардан бир ҳовуч олди-да, унга қараб отди.
— Ма, тўй, иблис!
Муродилла унинг гапларига парво қилмади. Сочилиб ётган тилла тангаларга очкўзлик билан қаради-да, югуриб бориб ўрага энгашди. Шу вақтда Жаҳонгир қўйнига қўл тикиб сўнгги, биттагина ўқи қолган тўппончани олди.
Бу вақтда Солиҳов шериклари билан чинорга яқинлашиб қолган эди.

ХОТИМА

Қиссага шу ерда нуқта қўйдим. Шу нуқтага қадар мен билан ҳамфикр, ҳамнафас, ҳамдард бўлганингиз учун Сиздан миннатдорман.

Бу учрашувдаги сўнгги сўзим: Тошкентнинг кунчиқарига жойлашган, бир вақтлар овлоқ жой бўлган Дайдидарада, қорнига ўт қалаб, ўйиб ташланган кекса чинор пойида чойхона бор. Йўлчивойнинг чойхонаси қаерда, деб сўрасангиз, ёшу қари йўл кўрсатади. Худди шу чойхонада ўтириб, ҳайратланарли воқеаларни эшитганимдан сўнг менда мазкур асарни ёзиш фикри туғилди. Агар баёнимга ишонмасангиз, Дайдидарага боринг, ўз қулоғингиз билан эшитинг.

Вассалом. Сиз билан яна учрашиш умидида хайрлашаман.

1988 йил.

INTERNET учун Раббисининг авфига мухтож
Абу Муслим тайёрлади